

SIVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı

YAHUDİLİK'TE HAMSA İSLAM'DA FATİMA'NIN ELİ

Yüksek Lisans Tezi

NEFNE FÜRKAN YILMAZ

SIVAS
Temmuz 2019

SİVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din bilimleri Ana Bilim Dalı

YAHUDİLİK'TE HAMSA İSLAM'DA FATİMA'NIN ELİ

Yüksek Lisans Tezi

NEFNE FÜRKAN YILMAZ

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ali Osman KURT

Sivas
Temmuz 2019

KABUL VE ONAY

Üniversite: : Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ana Bilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri
Tezin Başlığı : Yahudilik'te Hamsa İslam'da Fatıma'nın Eli
Savunma Tarihi : 10.06.2019
Danışmanı : Prof. Dr. Ali Osman KURT

Unvanı - Adı Soyadı

İmza

Jüri Başkanı : Prof. Dr. Ali Osman KURT

Üye : Doç. Dr. Dursun Ali AYKİT

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Şir Muhammed DUALI

Oy Birliği

Oy Çokluğu

Nefne Fürkan YILMAZ tarafından hazırlanan Yahudilik'te Hamsa İslam'da Fatıma'nın Eli başlıklı tez, kabul edilmiştir./..../.....

Prof. Dr. Ahmet ŞENGÖNÜL
Enstitü Müdürü

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırladığım bu Yüksek Lisans tezinin bizzat tarafımdan ve kendi sözcüklerimle yazılmış orijinal bir çalışma olduğunu ve bu tezde;

1- Çeşitli yazarların çalışmalarından faydalandığımda bu çalışmaların ilgili bölümlerini doğru ve net biçimde göstererek yazarlara açık biçimde atıfta bulunduğumu;

2- Yazdığım metinlerin tamamı ya da sadece bir kısmı, daha önce herhangi bir yerde yayımlanmışsa bunu da açıkça ifade ederek gösterdiğimi;

3- Başkalarına ait alıntılanan tüm verileri (tablo, grafik, şekil vb. de dahil olmak üzere) atıflarla belirttiğimi;

4- Başka yazarların kendi kelimeleriyle alıntıladığım metinlerini, tırnak içerisinde veya farklı dizerek verdiğim yine başka yazarlara ait olup fakat kendi sözcüklerimle ifade ettiğim hususları da istisnasız olarak kaynak göstererek belirttiğimi, beyan ve bu etik ilkeleri ihlal etmiş olmam halinde bütün sonuçlarına katlanacağımı kabul ederim.

04./04/2019

Nefne Fürkan YILMAZ

ÖNSÖZ

Mircea Eliade'nin de ifade ettiği üzere “Bir simgenin tarihi tutkulu bir incelemedir.” Sembollerle düşünmek insana ait bir özelliktir. Hiç şüphesiz semboller, imgeler, mitler hakikatin kimi gizil yönlerine ışık tutmaktadır.¹ Bu manada sembollerin incelenmesinin insanı, anlamamıza olanak verdiği unutulmamalıdır.

Kökenleri antik çağlara uzanan sembollerini çözümlemenin, geçmiş toplumların yaşam tarzı, düşünme biçimi, evren ve tanrı anlayışı gibi tarihi süreçte kapalı kalabilen pek çok konunun yanı sıra dini geleneklerin tarihi gelişimindeki aşamalarının, etkileşimlerinin aydınlatılmasına katkı sağlayacağı muhakkaktır.

Çalışmamızda, Yahudi ve İslam geleneklerinin ortak sembolü olan Hamsa veya Fatıma'nın Eli sembolünün, Yahudi ve İslam geleneklerindeki yeri, tarihsel bağlantıları ve mitolojik arka planı, popüler kültürdeki yeri karşılaştırmalı olarak ele alınmaktadır. Amacımız, Hamsa veya Fatıma'nın Eli sembolünün Yahudi ve İslam geleneklerindeki çok yönlü kullanımında bulunan tarihi ve güncel anlamları çözümleyerek tarihsel bilgiyi açığa çıkarmaktır.

Bu çalışmanın ortaya çıkma sürecinde ve eğitim öğretim hayatım boyunca her zaman maddi, manevi desteklerini gördüğüm annem Ayla ACAR'a, babam M. Emin ACAR'a ve kardeşlerime, çalışmamın her aşamasında destek veren değerli hayat arkadaşım Bekir YILMAZ ve kızım Deneş Sıla YILMAZ'a, bu konuyu çalışmama vesile olan, yönlendirmeleri, samimiyeti ve sabrıyla tezi bitirmeme yardımcı olan saygı değer hocam Prof. Dr. Ali Osman KURT'a, şükranlarımı sunarım.

Yahudilik alanında görüşlerine başvurduğum, bilgi birikiminden istifade ettiğim, emeğini esirgmeden tüm samimiyetiyle yardımcı olan Sayın Yusuf BESALEL'e, tezimi okuyarak değerlendirmelerde bulunan Dr. Aydın DEMİRTAŞ'a içtenlikle teşekkür ederim.

Nefne Fürkan YILMAZ

İstanbul 2019

¹ Mircea Eliade, *İmgeler Simgeler*, Gece Yayınları, Ankara 1992, s. 19-20.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
KISALTMALAR DİZİNİ	v
ŞEKİLLER LİSTESİ	vii
ÖZET	xiii
ABSTRACT	xv
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	3
SEMBOLİZM	3
1.1. Sembol ve Sembolizm.....	3
1.2. Sembolün İşlevleri.....	8
1.3. Din ve Sembol	10
1.4. Mitoloji ve Sembol.....	14
1.5. El Sembolü	16
1.5.1. El Sembolünün Tarihi.....	16
1.5.2. El Sembolüne Yüklenilen Anlamlar	20
1.5.3. Dini Geleneklerde El Sembolü	30
İKİNCİ BÖLÜM	37
YAHUDİ GELENEĞİNDE HAMSA	37
2.1. Hamsa'nın Anlamı	37
2.2. Hamsa'nın Yahudileşmesi Sürecinde Fenike Tesiri	38
2.3. Hamsa'nın Yahudi Kültüründeki Tarihi Serüveni	49
2.4. Yahudilikte Nazar İnancının Hamsa Sembolüne Etkisi	55
2.5. Hamsanın Yahudi Geleneğindeki Referansları	63
2.5.1. 'El' Metaforu ve 'Hamsa' Sembolüne Etkisi	64
2.5.2. 'Heh' Harfi ve 'Hamsa' İlişkisi	76
2.5.3. Yusuf Figürünün Hamsa Sembolüne Etkisi	78
2.6. Hamsa'nın Yahudi Kültüründeki Yeri	80
2.6.1. Kutsal Metinler ve Hamsa	82
2.6.2. Hamsa ve Çeşitli Simgeler.....	86
2.6.3. Hamsa Sembolünün Kullanım Alanları.....	93

2.6.3.1. Ritüel Araçlarında Hamsa	93
2.6.3.2. Doğum Koruyucusu Olarak Hamsa	101
2.6.3.3. Tılsım, Takı ve Dekoratif bir Eşya olarak Hamsa	105
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	113
İSLAM GELENEĞİNDE FATİMA’NIN ELİ	113
3.1. İslam Geleneğinde El Metaforu.....	113
3.2. Fatıma’nın Eli veya ‘Müslüman Hamsa’nın Traihsel Arka Planı	130
3.3. Tarihi Şahsiyet Olarak Hz. Fatıma	134
3.3.1. İslam Kültüründe Hz. Fatıma.....	134
3.3.2. Şii Geleneğinde Hz. Fatıma	137
3.4. Kültürel Şahsiyet Olarak Hz. Fatıma.....	140
3.4.1. Türk Folklorunda Hz. Fatıma	140
3.4.2. Edebiyatta Hz. Fatıma.....	149
3.5. İslam Kültüründe Bir Nazar Objesi Olarak Fatıma’nın Eli.....	152
3.6. Fatıma’nın Eli Sembolünün Anadolu’daki İzleri ve Türk Kültüründeki Yeri	165
3.7. Türk-İslam Kültüründe “Fadime Ana Eli”ne ait çeşitli inanç ve uygulamalar	169
3.7.1. Bir Şifa Sembolü Olarak “Fatıma’nın Eli”	170
3.7.2. Doğumla İlgili İnançlarda Hz. Fatıma	172
3.7.3. Nazarla İlgili Uygulamalarda Fatıma’nın Eli	175
3.7.4. Uğur, Şans ve Bereket Sembolü Olarak Fatıma’nın Eli	178
3.7.5. Halılarda ve Kilimlerde Fatıma’nın Eli	180
3.7.6. Bayraklarda Fatıma’nın Eli.....	183
3.7.7. Takılarda Fatıma’nın Eli.....	184
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	191
MUKAYESELİ BİR BAKIŞLA HAMSA ve FATİMA’NIN ELİ	191
4.1. Hamsa ve Fatıma’nın Eli sembolleri Arasındaki Benzerlik ve Farklılıklar .	191
4.2. Hamsa veya Fatıma’nın Eli Sembolünün Arketipal Yapısı	200
4.3. Tarihsel Bağlantılar Işığında Hamsa veya Fatıma’nın Eli Sembolü	215
4.3.1. Nazar İnancı Bağlamında El Sembolüne Tarihsel Perspektifte Bir Bakış.....	215

4.3.2. Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam Kùltürlerinin Tarihsel Kesişiminde Hamsa.....	217
4.4. Popùler Kùltürde Hamsa veya Fatıma'nın Eli	219
SONUÇ	233
KAYNAKÇA	245
ÖZ GEÇMİŞ	267

KISALTMALAR DİZİNİ

Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
Ed.	Editör
Haz.	Hazırlayan
MÖ	Milattan önce
MS	Milattan sonra
Num.	Number (Sayı)
S.	Sayı
s.	Sayfa
ss.	Sayfalar
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
Vol.	Volume (Cilt)

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1.1. Chauvet-Pont d'Arc'ta pigment serpiştirerek elde edilmiş bir el izi,	18
Şekil 1.2. Cueva de las Manos'da yapılan el resimleri.	18
Şekil 1.3. Pech Merle, 'Benekler ve el izi'	19
Şekil 1.4. Pech Merle, 'Benekli at ve el izi'	19
Şekil 1.5. Hamsa Eli.....	21
Şekil 1.6. Fatıma'nın Eli.	21
Şekil 1.7. Mano Cornuto.....	22
Şekil 1.8. Kızılderili kalkanı.	22
Şekil 1.9. Mezarlık Sembolleri.	23
Şekil 1.10. Texas State Cemetery.	24
Şekil 1.11.a. Bet David, New York-Brooklyn.....	24
Şekil 1.11.b. Bet David, New York-Brooklyn.....	24
Şekil 1.11.c. Bet David, New York-Brooklyn.....	24
Şekil 1.12. Bülbülderesi Mezarlığı	25
Şekil 1.13.a. Karakoyunlu, Iğdır'da bulunan bir mezardaki el izi.....	26
Şekil 1.13.b. Karakoyunlu, Iğdır'da bulunan bir mezardaki el motifi.....	26
Şekil 1.13.c. El motifli mezar taşları; Karakoyunlu, Iğdır.....	26
Şekil 1.14. Büyük Söveğen Köyündeki el motifli mezar taşı ve çizimi	27
Şekil 1.15. Yukarı Develi Ağalardaki el motifli mezar taşı ve çizimi,.....	27
Şekil 1.16. İnanç ve Adalet Eli.	28
Şekil 1.17.a. Abhaz bayrağını oluşturan el sembolü	28
Şekil 1.17.b. Sant Estopoli (Sohum-Abhazy) Krallığı'nın simgesi.....	28
Şekil 1.17.c. Latince haritada yer alan Abhaz (Abaza) bayrağının sembolü.....	29
Şekil 1.17.d. Bağımsız Abhazy Cumhuriyeti'nin resmi bayrağı.	29
Şekil 1.18. Kuzey İrlanda Bayrağı.....	29
Şekil 1.19. Mudralar.	31
Şekil 1.20. 'Abhaya Mudra' jesti yapan Buda resim ve heykeli.	32
Şekil 1.21. Michelangelo'dan 'Adem'in Yaratılışının Detayı'	34
Şekil 1.22. El Greco tarafından yapılan Louis IX.....	35
Şekil 1.23. Caynizm.....	36
Şekil 2.1. Fenike Haritası.....	40

Şekil 2.2. Fenikelilerin ticaret yolları ve koloni merkezleri.	41
Şekil 2.3. Hamsa şekilli gümüş Tora topuzcukları	47
Şekil 2.4. Ev kullanımı için çerçeveli kağıt hamsa	53
Şekil 2.5. Noa Miriam'ın Bat Mitzva Seramoni Programı	54
Şekil 2.6. Lilith karşıtı kartallı ve iki sözcüklü (tahdid) Hamsa	58
Şekil 2.7. Lilith'in terra-cota kabartması.	58
Şekil 2.8. Muska ve nazarlıklar.....	59
Şekil 2.9. 'Yedi Göz' Tılsım Kolye	60
Şekil 2.10. Sefirotlar ağacında eller.	65
Şekil 2.11. İsrailoğulları'na Kızıl Deniz'i geçebilmeleri için yol gösteren el tasviri	67
Şekil 2.12. Dura-Europus Sinagogu.....	68
Şekil 2.13. Beth Alfa Sinagogu, buluttan çıkan el.	68
Şekil 2.14. Chagall Vitrayları'nda el metaforu.	69
Şekil 2.15. Sihirli haham duası, Birkhat Kohanim	71
Şekil 2.16. Koruyucu tılsım, şemira.....	73
Şekil 2.17. Moshe (Şah) Mizrahi	73
Şekil 2.18. Hamsa elleri içeren işlemeli dua şalı (tallit) çantası	74
Şekil 2.19. Çeşitli 'yad' örnekleri	75
Şekil 2.20. Tanrı rızası nazarlığı.	75
Şekil 2.21. Ortasında 'heh' harfi bulunan hamsalı sünnet tılsımı	77
Şekil 2.22. 'Ben P[o]rat Yosef'	79
Şekil 2.23. Pirinçten mamul hamsa üzerinde Mezmurlar	83
Şekil 2.24. 'Elaha DeMeir Aneni', şemira.....	83
Şekil 2.25. "Ben, kötü gözün işlemediği Yusuf'un soyundanım" yazılı hamsa.	84
Şekil 2.26. Kahin duası içeren metal hamsa	85
Şekil 2.27. Balık ve mavi gözlü metal hamsa	87
Şekil 2.28. Kuzey Afrika geleneğine göre yapılmış bir grup metal hamsa.	88
Şekil 2.29. Cerbe adasındaki bir Yahudi evinin girişi	88
Şekil 2.30. Sırlı seramikten yapılmış tuz veya baharat kabı	89
Şekil 2.31. Semender sembollü büyük gümüş hamsa.....	89
Şekil 2.32. 'Modern çağ' hamsaları içeren vitrin	90
Şekil 2.33. Hamsa temalı kırmızı kabbala bilekliği.....	90

Şekil 2.34. Baba Sali tasvirli anahtarlık.....	92
Şekil 2.35. Khalid El Gharib'in koleksiyonundan çeşitli hamsalar	92
Şekil 2.36. Tora'nın sarıldığı Tik örtüsü	94
Şekil 2.37. Tora sandığı perdesi.....	94
Şekil 2.38. Hamsa figürünün yer aldığı “Tallit” örneği.....	95
Şekil 2.39. Tallit tutacağı	95
Şekil 2.40. Ehal (Aron-Hakodeş).....	96
Şekil 2.41. Ester Tomarı.	96
Şekil 2.42. Hanukkah.....	97
Şekil 2.43.a. Süslü Yemen-Kudüs “Shiviti”	97
Şekil 2.43.b. Shiviti parşömen üzerine renkli tasarım	97
Şekil 2.43.c. Shiviti Adonai le-Negdi Tamid.....	97
Şekil 2.44. Gümüş Tora Topuzları.....	98
Şekil 2.45. Düğün Sözleşmesi..	98
Şekil 2.46. Hamsaların bulunduğu kırsal bölge sinagogu.....	99
Şekil 2.47. Pirinç hamsalarla donatılmış sinagog lambası (kandil)	99
Şekil 2.48. Hamsa elli Tora işaretçileri.....	99
Şekil 2.49. Pirinç hamsa askıları olan Sinagog anma lambası.....	100
Şekil 2.50. Hamsa şeklindeki Pesah Hagadası	101
Şekil 2.51. Anne ve çocuk koruma için iki tılsım.....	102
Şekil 2.52. Anne ve çocuk için tılsım	102
Şekil 2.53. Yenidoğan bebeği (Afsa) korumak için tılsım.....	102
Şekil 2.54. Semenderli hamsa kolyesi.	102
Şekil 2.55. Yılanlı hamsa kolyesi. Gümüş; Fas.	103
Şekil 2.56. Bebek İbrahim'in koruyucu tılsımı.	103
Şekil 2.57. Anne ve Çocuk için Şemira	103
Şekil 2.58. Lohusa koruyucu Hamsa	104
Şekil 2.59. Hamsalı ‘Afsa’ Tılsımı	104
Şekil 2.60. Tılsımlar zinciri	105
Şekil 2.61. Yahudi kadın, Cerbe	106
Şekil 2.62. Kapı üzerinde stilize metal hamsa	106
Şekil 2.63. Evi, anneyi ve çocuğu korumak için Tılsım Varak,	107

Şekil 2.64. Ev kullanımı için dualı metal hamsa.....	108
Şekil 2.65. Baba Sali Tapınak tasvirli Birkat HaBayit	108
Şekil 2.66. İki ev yapımı hamsa,	109
Şekil 2.67. Eliyahu sandalyesine asılarak kullanılan üç tılsımlık set.....	110
Şekil 2.68. İlanlı doğum tılsımı.....	110
Şekil 2.69. Gelin için tılsım gerdanlık ve iki başlı küpe	111
Şekil 2.70. Yahudi gelin.....	111
Şekil 2.71. Hamsalı gelin kemerleri.....	112
Şekil 3.1. Kollarını kaldırmış insan figürü içeren taş döküm kalıbı.. ..	119
Şekil 3.2. Seccade halılarda el ve tarak motifleri.....	120
Şekil 3.3. Kars saf seccade.....	121
Şekil 3.4. Uşak saf seccade	121
Şekil 3.5. Seramik kase üzerinde el, gözler ve akrepler çizimi.	122
Şekil 3.6. İspanya Toledo’da bir Müslüman evinin kemerlerinden birinde Hamsa figürü.	123
Şekil 3.7. Seramik bir kap boynundaki el.	124
Şekil 3.8. El benzeri bir nesnenin yanında karşılıklı oturan iki figür.	125
Şekil 3.9. Hz. Ali’nin Eli Şeması, Şah İsmail Türbesi.....	127
Şekil 3.10. Ali'nin Muzaffer Elinin Resmi.....	128
Şekil 3.11. Cezayir’deki Mascara bölgesinin ulusal bayrağı.	129
Şekil 3.12. Cezayir’in ulusal amblemi.	129
Şekil 3.13. El, göz ve Ya Hâfız yazısı bulunan resim.....	156
Şekil 3.14. El ile ilgili döğmeler.	157
Şekil 3.15. Hamsa işlemeli başörtü.	157
Şekil 3.16. Bir Yeniçeri alay sancağında bulunan El ve Zülfikar.....	159
Şekil 3.17. “Dua-i Nazarbend”	159
Şekil 3.18. Rufai tarikatına ait, demirden imal edilmiş bir el.	160
Şekil 3.19. Penezlerinde el motifi bulunan Libya ya da Tunus gerdanlığı.	163
Şekil 3.20. Fatıma’nın Eli göğüs takıları.	163
Şekil 3.21. El motifli hamail.	163
Şekil 3.22. El motifli Kuşak Tokası.	164
Şekil 3.23. El motifinin stilize edilerek kullanılma aşamaları.	166

Şekil 3.24. Evlilik simgesi olan tarak motifinin iki yanında el motifi.	166
Şekil 3.25. Halıda Fatma Ana'nın el motifi.	181
Şekil 3.26. El, parmak ve tarak motifleri.	181
Şekil 3.27. Gümüşten Fatma Ana'nın el motifi.	182
Şekil 3.28. Seramikten Fatma Ana'nın el motifi.	182
Şekil 3.29. Kars kilimlerinde el motifi.	183
Şekil 3.30. Erzurum kilimlerinde el motifi.	183
Şekil 3.31. Beşiktaş'taki Barbaros Anıtı ve Barbaros'un Sancağı.	184
Şekil 3.32. El motifi bulunan, yanak döven ve el motifiyle süslü kolye.	186
Şekil 3.33. Geleneksel gümüş takılarında kullanılan el motifleri.	186
Şekil 3.34. Fatıma'nın Eli' motifinin yer aldığı gümüş kemer.	187
Şekil 3.35. İki adet el motifinden oluşan Fatıma'nın Eli baş süsü.	188
Şekil 3.36. El motifli gerdanlık.	188
Şekil 3.37. Penezlerde iki adet el, iki adet göz motifli küpe.	188
Şekil 3.38. El motifli broş.	189
Şekil 4.1. Yahudi kağıt tılsım	192
Şekil 4.2. Müslüman muska panosu	192
Şekil 4.3. Ali yazılı el.	194
Şekil 4.4. Abbas ve Hasan isimleri yazılı hamsa.	194
Şekil 4.5. Fas'ta satılan çağdaş hamsalar.	195
Şekil 4.6. Fas'daki Yahudi evlerinin duvarlarındaki hamsa boyamaları.	196
Şekil 4.7. Çatalhöyük'te mabet duvarlarındaki el motifli kabartmalar.	201
Şekil 4.8. Ka.	202
Şekil 4.9. Frigg.	203
Şekil 4.10. Aztek figürü Coatlicue.	204
Şekil 4.11. Kuzey Afrika'nın Kartaca bölgesindeki Fenike Stelleri.	205
Şekil 4.12. Polonya'da Yahudi restoranının duvarı.	221
Şekil 4.13. Kişisel el izi tanımlama konulu manyetik kart.	222
Şekil 4.14. Hamsa Pulları Serisinin 'İlgün Kapağı'	223
Şekil 4.15. 'Edot: dergisinin başlık sayfası.	224
Şekil 4.16. Yehoram Gaon'un Kapağı	226
Şekil 4.17. Düğün hediyesi bir hamsa,	227

ÖZET

Sembollerin tarihsel bilgiyi tamamlayıcı bir rol üstlenerek geleneğin taşınmasına aracılık ettikleri bilinmektedir. Bu çalışmanın amacı, Yahudilik ve İslam başta olmak üzere çeşitli geleneklerde de bulunan açık el sembolünün semantik, dini, tarihi, kültürel, mitolojik, işlevsel ve popüler kullanımını çözümleyerek tarihsel bilgiye katkı sunmaktır. Bu gayeyle Hamsa veya Fatıma'nın Eli sembolü, Dinler Tarihinin fenomenolojik, deskriptif, filolojik, karşılaştırmalı ve hermenötik yöntemlerinden istifade edilerek incelenmiştir. Antik arketiplerin bir ürünü olan sembolümüz, tarihi süreçteki yorum ve isimlendirmelerdeki bazı değişimlere karşın modern zamanlara ulaşarak günlük yaşamda, halk pratiklerinde ve folklorik alanda varlığını sürdüren sembollerdendir. Bu simge, günümüzdeki popüler ve seküler kullanımının ötesinde, dini ve kültürel gelenekler perspektifinde, gerek sözlü pratiklerde gerekse metaforik bir imaj olarak sahip olduğu konumda, mistik anlamları barındıran bir sembol görünümündedir.

Dört bölümden oluşan çalışmamızın giriş kısmında, araştırmanın metodu ve kaynakları üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde "Hamsa veya Fatıma'nın Eli" sembolüne bir çerçeve oluşturmak üzere sembollerin yapısı, işlevi, din ve mitolojiyle ilişkisi hakkında bilgi verilerek el sembolü incelenmiştir. İkinci bölümde tarihi, işlevsel, dini ve folklorik boyutuyla hamsanın Yahudi kültüründeki yeri açıklanmıştır. Üçüncü bölümde Fatıma'nın Eli sembolünün, kültik bir şahsiyet olarak görülen Hz. Fatıma'yla ilişkisiyle İslam geleneği ve Türk folklorunda sahip olduğu konum betimlenmiştir. Dördüncü bölümde ise sembolün, Yahudi ve İslam geleneklerindeki kullanımlarındaki benzerlik ve farklılıkları ile tarihi referansları, mitik kökeni ve popüler kültürdeki imajı karşılıklı olarak incelenmiştir. Sonuç kısmında ise sembole ilişkin bir değerlendirme yapılmıştır. Hamsa sembolünü anlama konusunda bir yaklaşım geliştirilen çalışmamızın bundan sonra yapılacak derinlikli çalışmalar için bir başlangıç olmasını dileriz.

Anahtar Kelimeler: Yahudilik, İslam, Hamsa, Fatıma'nın Eli, Sembol, Mitoloji, Folklor.

ABSTRACT

It is known that symbols mediate for tradition transfer by playing a complementary role to historical information. This study's aim is to contribute to the historical knowledge by analyzing the semantic, religious, historical, cultural, mythological, functional and popular usage of the symbol of open hand in different traditions, especially in Jewish and Islamic traditions. For this purpose, the symbol of Hamsa or Fatima's Hand has been examined in many ways by using phenomenological, descriptive, philological, comparative and hermeneutic methods of the History of Religions. Our symbol, a product of the ancient archetypes, is one of the symbols that continues to exist in daily life, folk practices and folkloric areas by reaching modern times even though there are various changes in the interpretation and naming in the historical process. This symbol, beyond the popular and secular use of today, emerges as a symbol of metaphysical and mystical meanings in the perspective of religious and cultural traditions, both in verbal practices and in the position it has a metaphorical image.

In the introduction part of the four-chapter study, the method and sources of the research are emphasized. In the first chapter, the hand symbol has been examined to create a frame on the Hamsa or Fatima's Hand symbol by giving information about the structure of the symbols, their function and its relation with the religion and mythology. In the second part, the place of hamsa in Jewish culture has been explained with the historical, functional, religious and folkloric dimensions of hamsa. In the third chapter, Fatima's Hand symbol's relation with Fatima, who is seen as a cult personality and its position in Islamic tradition and in Turkish folklore has been depicted. In the fourth chapter, the similarities and differences of the usages in the Jewish and Islamic traditions and their historical references, mythical origin and its image in the popular culture has been examined mutually. In the conclusion part, an evaluation has been made about the symbol. We hope that our study, that aimed to develop an approach for understanding the Hamsa symbol, will be a start for the deep-rooted studies to be carried out later.

Key Words: Judaism, Islam, Hamsa, Fatima's Hand, Symbol, Mythology, Folklore.

GİRİŞ

AMAÇ

“Yahudilikte Hamsa İslam’da Fatıma’nın Eli” başlığını taşıyan bu tezin amacı, Yahudi ve İslam geleneklerinde farklı temellendirmelerle benzer bir işlevde kullanılan el sembolünün her iki gelenekteki işlevini, sembolün temsil ettiği değerleri ve tarihsel gelişimini incelemektir. Buradan hareketle el sembolünün ilk insanlara kadar uzanan kadim tarihinde, çeşitli geleneklerde hangi anlamlara sahip olduğu, mitolojiyle bağlantılı olarak edindiği anlamlar ve nazar inancındaki rolünü ortaya çıkartarak tarihsel bilgiye katkı sunmaktır.

KAPSAM

Bu tezde Yahudilik ve İslam geleneklerinin ortak sembollerinden olan “Hamsa veya Fatıma’nın Eli”nin, insan iletişiminin ve kavrayışının aracı olarak kullanılmasını inceleme yanında sembolün tarihi arka planının izini sürme yönünde bir girişim sergilenmektedir. Bu bağlamda çalışma, Hamsa veya Fatıma’nın Eli olarak bilinen sembolün yaygın olarak kullanıldığı Kuzey Afrika ve Anadolu coğrafyası üzerine odaklanmaktadır. Bunun yanında zaman zaman sembolün kullanıldığı farklı bölgelerden de örnekler verilmektedir.

Sembol, ortaya çıkışındaki mitolojik arka plandan kültürel etkileşimle günümüze kadar ulaşmasına ve günümüzdeki popüler kullanımına kadar gerçekleşen süreçte ele alınmakla birlikte sembolün özellikle Yahudi ve İslam geleneklerindeki yeri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Söz konusu geleneklerde ‘hamsa’ sembolünün hangi amaç ve işlevde kullanıldığı öne çıkartılarak tez konusu karşılaştırmalı olarak ele alınmaktadır. Mümkün olduğu her alanda, incelenen sembolün kültürel karşılığını aydınlatmak üzere ilginç tarihsel olaylar ve ilgili konuların eklenmesiyle araştırmaya derinlik kazandırmak amaçlanmıştır. Hamsa sembolü ortaya çıkışı, yaygınlığı ve kullanımı bakımından Yahudilik’te daha çok Sefarad ve Mizrahi geleneğiyle bağlantılı iken İslam’da ise büyük çoğunlukla Şiilik ve Alevilik’le ilişkilidir. Bu açıdan elde edilen sonuçların gerek Yahudik gerekse İslam dini geleneklerinin tamamını kapsamadığını belirtmek gerekmektedir.

YÖNTEM

Bu çalışmamız, literatür çalışması esasına dayanarak gerçekleştirilmiştir. Literatür çalışmasında Hamsa veya Fatıma'nın Eli sembolüyle ilgili İngilizce ve Türkçe kitap, dergi, makale, yüksek lisans tezi gibi yazılı kaynaklardan yararlanılmıştır. Bu çalışmada kutsal kitaplardan Talmud için "<http://www.halakhah.com/>" adresi, Tevrat ve İncil için ise Kitab-ı Mukaddes Şirketinin 2009 basımlı Kutsal Kitap metni referans alınırken Kur'an için "<https://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf>" adresinden yararlanılmıştır.

Yahudi ve İslam gelenekleri bağlamında tezimizin konusu olan "Hamsa veya Fatıma'nın Eli" sembolü, fenomenolojik yöntemin yanı sıra Dinler Tarihi'nin araştırma metotlarından olan deskriptif metot gereği yer yer tasviri ve analitik yaklaşımla ele alınmaya çalışılmıştır. Bunun yanında Dinler Tarihi'nin diğer önemli bir araştırma metodu olan karşılaştırmalı metot, ölçütleri dikkate alınarak Yahudilik ve İslam gelenekleri özelinde kullanılmıştır. Bu metot kullanılırken karşılaştırması yapılan dinlerden birinin haksız eleştirisinin veya savunmasının yapılmamasına ve karşılaştırılan bu dinlerden birini diğerinden üstün gösterme amacının gözetilmemesine dikkat edilmiştir. Bununla birlikte tezde geçen bazı kavramların daha iyi anlaşılması için filolojik metot kullanılmıştır.

Diğer taraftan sembollerin aşikâr veya gizli olarak sahip oldukları çok anlamlılık da göz önünde bulundurularak Hamsa veya Fatıma'nın Eli sembolünün daha iyi anlaşılmasını sağlamak üzere Dinler Tarihi'sini adeta bir istifçi olmanın ötesine ulaştıran hermenötik metottan istifade edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

SEMBOLİZM

1.1. Sembol ve Sembolizm

İnsanlık tarihi boyunca nesnelere, biçimler ve fikirler bilinçli ya da bilinçsiz olarak çeşitli şekillerde sembolleştirilmektedir. En derin duygu, düşünce ve manalar sembolün kısa ve öz anlatımında somutlaşmaktadır.

Kadim dönemlerde mağaralara yapılan resimler ve taşların üzerine yazılan yazılarda insanın kendini anlatma çabası görülmektedir. Bunların hangi amaçlarla yapıldığı tam olarak bilinmese de bu resimler ve yazılar, sembol ve işaret sistemlerine yönelik bir incelemeye başlangıç noktası teşkil etmeleri açısından bizim için büyük önem arz etmektedir.¹

Sembol, bir kişiyi, nesneyi, grubu veya bir düşüncenin karmaşıklığını basitçe temsil etmeyi amaçlayan bir iletişim aracıdır.² Sembol sözlükte, (Latince Symbolos, Almanca Symbol, Fransızca Symbole, İngilizce Symbol) “Duyularla ifade edilemeyen bir şeyi belirten somut nesne veya işaret, alem, remiz, rumuz, timsal, simge” anlamına gelmektedir.³ Yine, “Sembol, duyu organlarıyla idraki imkânsız herhangi bir şeyi, tabii bir münasebet yoluyla hatıra getiren veya belirten her türlü müşahhas şey yahut işarettir”⁴ şeklinde tanımlanabilir.

İnsanoğlunun tarih boyunca dönüştürdüğü biçimler ve sembolleştirdiği fikirler gerek inanç alanında gerekse görsel sanatlarda yankı bulmaktadır. Mağaralara yapılan resimlerde görüldüğü üzere hayvanlar, el izleri gibi birçok tanıdık şekillerle ifade edilen imgeler, daha sonraki kültürler tarafından yüklenen sembolik anlamlarla dönüşerek, değişerek zenginlik kazanmaktadır. İnsanoğlu bu süreçte belki de “av büyü” sembollerini kutsal sembollere, aidiyet sembollerine ve dünya genelinde

¹ Joseph Piercy, *Semboller Evrensel Bir Dil*, Çev. Umre Deniz Tuna, Aykırı Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 17.

² www.britannica.com/topic/symbol Erişim: 05/07/2017.

³ www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5963a900330796.71584019 Erişim: 10/07/2017.

⁴ Galip Atasağun, “Sembol ve Sembolizm”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 7, Konya 1997, ss. 369-387, s. 369.

birçok farklı sanatsal geleneğin de dâhil olduğu sembolik sistemlere dönüştürerek çevresindeki varlıklardan semboller üretmeye devam etmektedir.⁵

Günlük yaşamda birçok ifade, kavram ve eşya olarak karşımıza çıkan semboller, gizemli bir dünyaya açılan kapı gibidir. Bu kapının arkasındaki gizemi keşfetmek için onları iyi çözümlenmek ve iyi anlamak gerekmektedir.

Sembollerin kültürel kodları, onların arka planını görmeye ve anlamaya imkân tanımaktadır. Dünya kültür mirasının en önemli taşıyıcı unsurlarından biri olan sembollerini tam olarak anlayabilmek için onların görünen yönünün ötesine geçerek onları sorgulamak gerekmektedir. Her sembol, içinde onu sıradan bir işarettten ayıran bir arketip barındırmaktadır. Arketip niteliğindeki yapısıyla sembol, objektif ve rasyonel dünyaya soyut gerçeği taşıma görevini yerine getirmektedir.⁶ Böylelikle sembol ayrılmış öğeleri birleştirirerek bir köprü işlevi görmektedir.

Her sembol bünyesinde gizemi ve ifşayı, sessizliği ve konuşmayı birlikte taşıyan çifte anlamlılık barındırmaktadır. Hakiki bir sembolde az veya çok, doğrudan veya dolaylı olarak sonsuz bir ölçüde somutlaşarak görünür olmakta insan, semboller vasıtasıyla yönlendirilerek yönetilebilmekte, mutlu veya mutsuz edilebilmektedir.⁷

Sembolik düşünceyi insanın özünden ayırmak imkânsızdır. Sembol bir hakikati ifade ederken onun derinlerdeki bazı yanlarını ortaya koymaktadır. Sembolün manalarından sadece bir tanesini esas almak veya onu çok sayıdaki atıf düzlemlerinden bir tanesine indirgemek sembolü yok etmek demektir. Bu sebeple sembolün çok anlamlılığını göz ardı etmemek gerekmektedir.⁸

Her sembol, biri sembolleştirilen madde, diğeri de bu maddenin temsil ettiği manevi hakikat olmak üzere iki unsura sahiptir. Ancak sembol, temsil ettiği hakikat ile karıştırılmamalıdır. Aksi takdirde sembol özünü ve anlam derinliğini yitirirken ifade ettiği hakikat gizlenecektir. Bununla birlikte her şey sembol olabileceği ancak

⁵ Clare Gibson, *Semboller Nasıl Okunur? Resimli Sembol Okuma Rehberi*, Çev. Cem Alpan, Yem Yayınları, İstanbul 2013, s. 8.

⁶ Nanon Gardin - Robert Olorenshaw - Jean Gardin - Olivier Klein, *Larousse Semboller Sözlüğü*, Ed. Ömer Faruk Harman - İsmail Taşpınar, Çev. Beyza Akşit, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s. 4.

⁷ Piercy, s. 43.

⁸ Mircea Eliade, *İmgeler ve Simgeler*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Gece Yayınları, Ankara 1992, s. XXX.

hiçbir şey kendi kendine sembol olamayacağı belirtilmektedir.⁹ Birey ve toplum bünyesinde farkında olmadan meydana çıkan semboller, bilinçaltı tarafından benimsenmeden de herhangi bir fonksiyon icra edemezler.¹⁰ Özetle sembol, tesadüfî olmanın ötesinde toplumsal bilinçaltının bir ürünü olarak maddi ve manevi hakikatlerin bütününe ifade etmektedir.

Uygun ortamlarda canlı varlıklar gibi doğan ve gelişen semboller, ancak ortamın değişmesiyle toplumdaki anlamlarını yitirdiklerinde ölüp giderler. Bir sembolün genel geçer olması, ortaya çıktığı toplumdaki işlevine bağlıdır. İşlevini sürdüremeyen bir sembol genel geçer özelliğini kaybederek yok olmaktadır.¹¹

Semboller, ortaya çıkışları itibariyle belli bir kültürel merkeze ait olmakla birlikte farklı kültürlerde de yer alabilmektedirler.¹² Semboller tarihi süreçte tarım, krallık (yönetim, erk) ve din gibi etkenler kaynaklı olarak ortaya çıkarak kültürel unsurlar ve düşünceler yoluyla yayılmışlardır. Bu tarihi yolculukta dönüşerek ve gelişerek evrilen semboller bazen de değişmeden varlıklarını günümüze ulaştırabilmektedir.¹³

Başka bir ifadeyle bir sembol, ortaya çıktığı kaynaktan kültürler arası etkileşim kanalıyla çeşitli bölgelere taşınmış olarak farklı bir nitelikte karşımıza çıkabilmektedir. Bu sebeple farklı kültürlerde bulunan sembollerin her zaman buldukları yerlerde keşfedildikleri düşünülmemeli, bu sembollerin farklı menşelere sahip olabilecekleri gerçeği göz ardı edilmemelidir.

Bir sembolün tarihi, içerisinde simgelerin, ilk örneklerin gelişmesi ve değişmesiyle meydana gelen çok sayıdaki güncel örneğin meydana getirdiği “kültürel tarzları” barındırmaktadır. Kültürleri koruyan ve açıklayan semboller herkes tarafından ulaşılabilir olma özellikleriyle onların sınırlılıklarını da kaldırır.¹⁴

⁹ Annemarie Schimmel, “Din’de Sembolün Fonksiyonu Nedir?”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. III, S. 3-4, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1954, ss. 67-73, s. 68.

¹⁰ Paul Tillich, “Din Dilinin Doğası”, Çev. Aliye Çınar, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 11, S. 2, Bursa 2002, ss. 227-236, s. 231.

¹¹ Atasağun, “Sembol ve Sembolizm”, s. 381.

¹² Galip Atasağun, *İlahi Dinlerde (Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam’da) Dini Semboller*, Sebat Ofset Matbaacılık, Konya 2002, s. 10-11.

¹³ Atasağun, “Sembol ve Sembolizm”, s. 376.

¹⁴ Eliade, *İmgeler ve Simgeler*, s. 208-210.

Semboller, özellikleri açısından çeşitli kategorilerde ele alınmaktadır. Örneğin daire, küre, insan şekli gibi biçimlerin doğadaki diğer formlarla ilişkilerini ifade eden “*biçimsel semboller*”; renklerin doğadaki konumları, fiziksel ve psişik etkilerinin farklı farklı olmasının sembole etkisini ifade eden “*renklerle ilgili semboller*”; sayılara derin manalar yükleyen “*sayısal semboller*”; nergis, aslan, köpek ve kurt gibi doğadaki canlıların fiziksel ve davranış özelliklerini esas alan “*doğadaki canlı sembolleri*”; yine “*doğadaki cansız nesnelere ilişkin semboller*”; sembolizme konu olan kişinin sergilediği karakteri ifade eden “*kişi ve kişiliklerle ilgili semboller*” bu kategorilerdendir.¹⁵

Bir sembol, taşıdığı nitelikler açısından bu kategorilerden sadece birine ait olabileceği gibi bir kaçına da dâhil olabilmektedir. Örneğin, “Hamsa veya Fatıma’nın Eli” olarak bilinen sembol, şekil bakımından “*biçimsel sembol*”, beş sayısıyla ilişkili olarak sahip olduğu manalar bakımından ise “*sayısal sembol*” iken ilişkilendirildiği kadın şahsiyetler bağlamında ise “*kişi ve kişiliklerle ilgili sembol*” kategorisinde değerlendirilebilir.

Dünyanın farklı bölgelerinde olmalarına karşın biçim, içerik, anlatım veya işlev açısından benzer semboller bulunmaktadır. İssis ve oğlu Horus’un tasvirleri ile Hristiyanlıktaki Bakire ve Çocuk tasvirlerindeki benzerlik böyledir.¹⁶

Konu, içerik veya isimlendirme açısından birbirinden farklı olsa da benzer simgelerin dünyanın farklı bölgelerinde görülmesi insanoğlunun resim ve sembollerle düşünme eğiliminin ne kadar kadim olduğunu göstermenin yanında kültürel etkileşimi veya sembollerin ortaya çıktığı toplumların benzer bir algıya sahip olduklarına da işaret edebilmektedir.

Bununla birlikte, farklı kültürlerde görülebilen benzer simgelerin sembolizmi kültürden kültüre farklılık arz edebilmektedir. ‘Pentagram’ örneğine baktığımızda birçok yerde görebileceğimiz ters pentagram, Wicca¹⁷ tarafından kullanıldığında iyi

¹⁵ Alparslan Salt, *Ansiklopedi Semboller: Neo-spiritüalist Yaklaşımlarla Ezoterik Bilgilerin Işığında*, Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul 2006, s. 6-7.

¹⁶ Gibson, s. 21.

¹⁷ Bir tür “Beyaz Büyücü” olarak adlandırılan “wicca”nın antik İngilizce de cadı sözcüğünün karşılığı olarak kullanıldığı görülmektedir. Baskın şekilde negatif bir anlam içeren “cadı” teriminin yerine bu ismin kullanılmasının ahlaki, dini ve hukuki olarak daha olumlu ve yapıcı bir anlam içermesinden kaynaklandığını söylemek mümkündür. Bkz. Rosemary Ellen Guiley, *The Encyclopedia of witches, witchcrafts & Wicca*, Third Edition, An imprint of Infobase Publishing, New York 2008, s. 371-372.

bir sembol olarak görülürken Satanistlerin kullanımında kötü bir sembol olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sebeple bizatihi bir sembolü iyi veya kötü olarak niteleyemeyiz.¹⁸ Kısaca Sembolizm, bize tek bir şeyi ifade eden sembollerden çok daha fazlasını sunmakta olup ait olduğu sembolizm içerisinde sembolün ifade ettiği mana, onu kullanan kişiye ve onu ne şekilde görmek istediğine göre değişmektedir.

Sembolizm; “Bir şeyi sembolü aracılığıyla anlatmak veya bir takım eylemlere, duygulara sembolik fonksiyon verilmesi işidir.”¹⁹ Sembolizm, “olayların, objelerin ve kullanıla gelen deyim ve sözcüklerin, daha çok dinsel, felsefi ve estetik açıdan yorumunu yapan bir sistemdir.” Sembolizmin amacı, görünenin ötesine geçerek, bireyin hayal gücü, kültürü, bakış açısı, algılaması gibi sahip olduğu nosyonlarla gizli kalan örtük anlamları bulup çıkarmasını ve ifade etmesini sağlamaktır.²⁰ Sembolizm, elle tutup gözle göremediğimiz şeyleri, manevi tecrübeleri, duyguları, düşünceleri bizlere somutlaştırarak simgelerle anlatmakta geliştirilebilir olarak idrakimize sunmaktadır.

Evrensel gerçeklikler, sade ve kolay anlaşılabilir ilkeler halinde sembolizm aracılığıyla ses bulurlar. Farklı dil, kültür ve yaşam tarzına sahip insanlar, sembolizm vasıtasıyla evrensel ve ortak bir dilde anlaşabilirler.²¹ Özetle sembolizm, “sembollerin evrenselleşmiş, sessiz bir konuşma dilidir” diyebiliriz.²²

Sembolizmin tarihi insanlık tarihi kadar kadimdir. Kadim çağlardan buyana obje, form ve biçimlere çeşitli anlamlar yüklenerek, kutsallaştırma ve bir tür öze dönüş hedeflenmektedir.²³ Dini metinler, mitoloji, edebiyat, şiir ve resimde sembolizmin en seçkin örnekleri görülmektedir. Anlatılmak istenilenin sade bir şekilde ifade edildiğinde hakiki değerini yansıtamayacağı düşüncesi veya dini metinlerde görüldüğü gibi, zihni gelişme ve bilgi düzeyindeki artışın esas alınması, sembolizme başvurma nedenlerindedir. Derin bilgileri kolay anlatabilme ya da avamdan bir takım hakikatleri gizleme arzusu, sembolizmi kullanmayı zorunlu

¹⁸ Raymond Buckland, *İşaretler, Semboller ve Alametler*, Çev. Derya Engin, Kozmik Kitaplar, İstanbul 2005, s. 11-12.

¹⁹ Atasağun, *İlahi Dinlerde (Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'da) Dini Semboller*, s. 19.

²⁰ Necmettin Ersoy, *Semboller ve Yorumları*, Bölüm I, Zafer Matbaası, İstanbul 2000, s. 9.

²¹ Salt, s. 5.

²² Necmettin Ersoy, *Semboller ve Yorumları*, s. 9.

²³ K. Özlem Alp, *Orta Asya'dan Anadolu'ya Kültürel Sembollere Giriş*, Eflatun Yayınevi, Ankara 2009, s. 9.

kılmıştır.²⁴ Bu durumda sembolizm, bazı zamanlarda “açıklayıcı”, “öğretici” bazı zamanlarda ise “gizleyici” bir özelliğe bürünebilmektedir.²⁵

Sembolizmin araçları sayılar, renkler, şekiller, çizgiler, düşünceler ve yorumlardır. Bu araçlar kadim çağlardan günümüze kadar hemen her toplumda amaçlarında farklılık olmakla beraber adeta şifreli bir dille sembolize ettikleri şeylerin boyutlarını genişleterek onları bütünleyen bir işleve sahip olmaktadır.²⁶

Özetle sembol ve sembolizm, niteliği itibariyle her zaman insanın hayal gücünü ve kavrayışını geliştiren bir itki olmuştur. İnsanoğlu bu itki ile görünmeyeni görünür kılmış, problemlerine özgün çözümler ortaya koymuş, inovatif yaklaşımlar geliştirmiş ve geçmişten bugüne bilgi ve kültür aktarımında bulunmuştur.

1.2. Sembolün İşlevleri

Semboller dünyayı algılama, bazı hakikatleri anlama ve ifade etme konusunda insanlar açısından büyük bir işleve sahiptir. Öyle ki maddi ve manevi, soyut ve somut, niteliksel veya niceliksel birçok hakikat, sembollerin dönüşümü ve değişimiyle beraber insanın hayatında doğumdan ölüme kadar geçen süreçte önemli fonksiyonlar ortaya koymak suretiyle varlığını devam ettirmektedir.

İnsanlık tarihiyle beraber başlayan “sembol ve insan” ilişkisinde antik dönemlerden bugüne insanın olay, olgu ve nesnelere sembolleştirme eğilimi değişmeyen bir durum olarak karşımızda durmaktadır.²⁷ Birçok soyut veya manevi değer bir nesne, hayvan, resim veya çeşitli şekillerle sembolleştirilerek ifade edilir. Örneğin barış güvercin ile, cesaret aslan ile temsil edilirken İslam hilalle, Hıristiyanlık ise haç ile sembolize edilmektedir.²⁸ Burada sembolün sahip olduğu en önemli işlevlerden biri olan temsil işlevini net biçimde görülebilmektedir.

Günlük hayattaki ilişkilerden din, bilim, sanata kadar birçok alanda insanlar arasında iletişimin ortak ögesi olan düşüncenin ortaya çıkmasında sembolik anlatımlar önemli bir yere sahiptir. Sembolik anlatımların tarihsel süreçte belli bir dönem ve belli bir bölge insanlarında benzer özellikler gösterdiği görülür. Bunun

²⁴ Necmettin Ersoy, *Semboller ve Yorumları*, s. 16.

²⁵ Salt, s. 9.

²⁶ Necmettin Ersoy, *Semboller ve Yorumları*, s. 11.

²⁷ Alp, s. 1.

²⁸ Gardin - Olorenshaw - Gardin - Klein, s. 4-5.

altında ise kültürel etkileşim, din, gelenek, örf ve adetler, inanış ve doğa verileri, insan psikolojisi gibi birçok etken yatmaktadır.²⁹ Sembol, bu yönüyle kültürler arasında ortak bir dil ve uzlaşma alanı oluşturmaya aracılık ederek iletişimi kolaylaştırmaktadır.

Sembollerin ihtiva ettiği tarihsel, dini ve kültürel niteliklerle sahip oldukları çok anlamlılık onların hayatın her alanında birçok sosyal aktivitede toplumsal hafızanın dilini yansıtacak şekilde yer almaktadır.³⁰ Bu ise sembollerin günlük yaşamda belli bir mesajı iletirken sıklıkla kullanılmalarını sağlamaktadır.

İnsan semboller aracılığıyla tasavvur edilebilen bir dünya ortaya koyabilir. Sembol hakikatlere ulaşmada bir merdiven basamağı işlevi görmektedir.³¹ Bu manada sembollerin bir diğer işlevi de hakikatin bize aşikâr olmayan, bilinmeyen yönlerinin açığa çıkarılmasına aracılık etmesidir.

Sembol, din objesiyle ve aşkın dünya ile olan ilişkisinde, dünyanın yorumsal bilgisini ifade ederek kutsala ilişkin iletişimsel işlevini sürdürmektedir.³² Aynı zamanda yaşayan semboller, insanları manevi bir dünyaya yönelten bir fonksiyon icra etmektedir.³³ Bu manada insanı çeşitli uygulamalara sevk eden işleve de sahiptirler. Örneğin dini alana ait kimi semboller, insanları sembolün maksadı doğrultusunda eyleme geçmeye çağırmaktadır.³⁴ Örneğin, İslam dininde minareler ve ezanlar, Müslümanlara Allah'ı hatırlatmakla birlikte onları namaz ibadetini gerçekleştirilmeye yönlendirmektedir.

Sembollerin sahip olduğu işlevlerden birisi de etkin ve biçim verici bir nitelik taşımalarıdır. Bu işlevleriyle semboller, günlük hayatımızda sık kullanılan dini sembollerde ve bunların yansıtıldığı mimari eserlerde görülebilir.

Havra ve sinagoglarda, kilise ve katedrallerde, cami, türbe ve medreselerde dini sembollerin yer almasıyla birlikte güzellikleriyle insanı etkisi altına alan görkemli mimari eserler meydana gelmiştir. Usta mimarlar dinlerin öğretilerini, derin

²⁹ Alp, s. 1.

³⁰ Gardin - Olorenshaw - Gardin - Klein, s. 5.

³¹ Atasağun, *İlahi Dinlerde (Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'da) Dini Semboller*, s. 15.

³² Habibe Kılınç, *Kitab-ı Mukaddes'teki İmge ve Simgelerin Dinler Tarihi Açısından İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2010, s. 11-12.

³³ Atasağun, *İlahi Dinlerde (Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'da) Dini Semboller*, s. 15.

³⁴ Atasağun, *İlahi Dinlerde (Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'da) Dini Semboller*, s. 14.

anlamalarını biçimlerin uyumlu kompozisyonuyla inşa etmişlerdir. Bu ise sembolün faal ve şekil verici işlevini göstermektedir.³⁵

Özetlemek gerekirse semboller temsil kabiliyeti, hakikatin anlaşılmasına aracılık etme, insanları dini pratiklere yönlendirme, kutsalla insan arasındaki iletişimi sağlama, insanlar arasında evrensel bir dil oluşturarak sözsüz iletişime aracılık etme gibi işlevleriyle bireyin hayatında vazgeçilmez bir biçimde var olmaya devam etmektedirler.

1.3. Din ve Sembol

Terimsel manada dini sembol, yüce ve üstün olanın gücünü taşıdığı ve temsil ettiği düşünülen her şeyi ifade etmektedir.³⁶ Semboller çoğunlukla görünür âlem ile görünmez âlem arasındaki benzerlik ve uygunluk üzerine kurgulanmaktadır. Gördüğümüz âlemde “görünmez âlem”i gözlemleyebilmek için “doğüstü” olan, zorunlu biçimde doğanın araçları ve olanaklarıyla sembolleştirilmektedir.³⁷

Semboller düşünceyi, görünmeyi, bilinmeyi ifade etme çabasının bir tezahürüdür. Bu bakımdan dini düşüncenin temsili de semboller aracılığıyla gerçekleşmektedir. Bu temsilde, görünen âlemin bilinen obje veya formları görünmeyen âleme ait olan unsurları ifade etmek için kullanılmaktadır.

Tecrübî gerçekliğin dünyası, dini sembollerin ortaya çıktığı ana kaynaktır. Dinler tarihinin bazı kesitlerinde uzam ve zamandaki her şeyin kutsal için bir sembol olduğu görülmektedir. Nitekim varlık âlemindeki her şeyin nihai bir temeli bulunmaktadır. Sembolize edilenle semboller arasındaki ilişkiye bakıldığında sembollerin insan bilincini ve bilinçaltını kontrol eden, insan zihnini açığa vuran, en orijinal ve en güçlü ifadeler oldukları anlaşılmaktadır.³⁸

Kutsal semboller aracılığıyla görünür olmaya başladığında kendi olmayı sürdürerek başka bir şeye dönüşmektedir. Bu aşamada nesnelere, form ve biçimler

³⁵ Atasağun, *İlahi Dinlerde (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da) Dini Semboller*, s. 15.

³⁶ Turan Koç, *Din Dili*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 91.

³⁷ Salt, s. 8.

³⁸ Tillich, s. 232.

olarak dururlarken meydana çıkardıkları ve içlerinde gizledikleri bir veya birden çok manayı ifade etmektedir.³⁹

Kadim Mısır ve Mezopotamya'da, Yunan-Roma geleneklerinde ve arkaik dinlerde sembolik unsurların oldukça geniş yer tuttıkları görülmektedir. Kutsal bir hakikati temsil eden dini semboller, aynı zamanda kutsal olanın iki tarafını yani heybet uyandıran celâli ile hayranlık bahşeden cemâlini de içermektedir.⁴⁰

Dinler, semboller vasıtasıyla kendilerini ifade ettikleri gibi varlıklarının devamı da yine sembollere dayanmaktadır. Hâlihazırda varlıklarını devam ettiren semboller, bizi kadim kültürlerin dini yaşantıları hakkında bilgilendirmektedir.

Dini semboller, sembole yüklenen anlam doğrultusunda insanların hayatında bir değer teşkil etmektedir. En çok önem verilen şey, sembolün anlamını belirlemektedir. Bu anlamda sembolün dini nitelik arz etmesi, sözkonusu sembolün bireyin hayatında en çok önem verdiği gerçekliğe saygı duymaya çağırıldığı ölçüde gerçekleşmektedir.⁴¹

Kutsal görülen bir varlık sembolize edildiğinde, bu varlığın kendisini temsil eden tezahürün sembolle aynı görülmesine sebep olabilmektedir. Örneğin, Yunan tanrısı Dionysus'un bir boğa ve Mısır tanrısı Horus'un bir şahin olarak simgelenmesinin, bu tanrıların aslında doğaya ait bu nesnelere aynışmış tezahürler olarak görüldüğü bilgisini vermektedir.⁴² Burada sembol olan obje adeta kutsalın somut varlığı olarak kabul edilmektedir.

Dini semboller, insanın tecrübe alanının dışında kalan şeyler hakkında bilgi vermeye aracılık eder. Teolojinin çabalarına rağmen Tanrı hakkında kesin kavramlara ulaşılamaması, bu alanda sembolik bir dil kullanmayı zorunlu kılmıştır. Bu ise dini sembolizme rağbeti arttırmıştır.⁴³ Bu anlamda dinde sembol, somut ve görülebilir olanın ötesinde aşkın olanı simgelemektedir. İslamda Allah'ın insanlara onlara ait kavramlarla seslenmesi buna bir örnektir. Böylelikle dini semboller ve ritüeller aşkın olana yaklaşmayı ve onunla iletişim kurmayı mümkün kılmaktadır.

³⁹ Alp, s. 8.

⁴⁰ Galip Atasağun, "Yahudilikte Dînî Sembol ve Kavramlar", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 11, Konya 2001, ss. 125-156, s. 127.

⁴¹ Atasağun, "Sembol ve Sembolizm", s. 385.

⁴² Kılınç, s. 14.

⁴³ Orhan Hançerlioğlu, *Dünya İnançları Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993, s. 124.

Dini semboller, karmaşık gerçeklerin dolaylı veya mecaz anlatımlarla kesin olarak tanımlanmasını sağlamakta vebazı olayları bir kalıp içerisine sokmamıza aracılık etmektedir.⁴⁴ Örneğin, “Haç” sembolü, Hıristiyanlar için İsa Mesih’in insanlığı kurtarmak adına kendini çarımha feda etmesini sembolize etmektedir.

İnsan aklı, sembolü araştırırken mantığın kavrayabileceğinden daha üst bazı düşüncelere erişir. Sınırlı aklımızla bir şeyi “kutsal” olarak isimlendirdiğimizde, bu isimlendirme somut gerçeklere değil inançlara dayanmaktadır.⁴⁵ Bu nedendir ki insan, akıl sınırlarının ötesinde bulunan tanımlayamadığı veya anlamlandıramadığı inanç alanına ait olan kavramları ifade etmek için sembolik terimler üretmektedir. Dinlerde kullanılan simgesel dil veya imgeler de aynı nedene dayanmaktadır.

Sembolizm, yeryüzündeki hemen her dinde belirli bir aşamada yer almaktadır. Tanrıya karşı yapılan ibadetlerin, ritüellerin ve Tanrı hakkında kullanılan dilin sembolik bir nitelik taşıdığı görülmektedir.⁴⁶ Dini semboller, dinî duygular ve eylemlerle ilişkili olmakla birlikte ibadet maksadıyla da kullanılmaktadır. Örneğin İslam dininin temel ibadetlerinden biri olan Hac ibadetinde ihram, say, tavaf, vakfe, şeytan taşlama gibi birçok sembol bulunmaktadır.

Sembolizm dini hayatın içinde daima büyük bir yer tutmaktadır. Geçmişten günümüze mitik inançlardan formel dinlere dek, din dilinde sembolik unsurlar ve tasvirler hep var olmaktadır. Dini anlatımlardaki sembolik unsurlar, aşkınlığı görülebilir kılmaktadır. Yine ilahi olanı temsil etme ve onunla iletişim kurma, dini semboller vasıtasıyla gerçekleşmektedir. Bununla birlikte dini sembollerini doğru anlamak için o sembolün temsil ettiği gerçeklik hakkında bilgi sahibi olmak gerekmektedir.

Dini semboller, kimi zaman gündelik hayatımızda aşına olduğumuz açık olan anlamına ek olarak özgün bağlantılarla da karşımıza çıkmaktadır. Örneğin bir Hintli, İngiltere’de bir müddet kaldıktan sonra, ülkesine döndüğünde arkadaşlarına, İngilizlerin hayvanlara taptığını düşünebilir. Çünkü kiliselerde hep kartallar, aslanlar ve öküzler resmedildiğini görmüştür. Aslında, birçok Hıristiyan gibi bu Hintli de

⁴⁴ Galip Atasağın, “Yahudilikte Dînî Sembol ve Kavramlar”, s. 126.

⁴⁵ Carl Gustav Jung, *İnsan ve Sembolleri*, Çev. Ali Nihat Babaoğlu, Okyanus Yayıncılık, 4. Baskı, İstanbul 2009, s. 20-21.

⁴⁶ Koç, s. 96.

bahsi geçen hayvanların İshak peygamberin gördüğü bir vizyonu anlattığından ve Evangelistler için bir sembol olduğundan habersizdir.⁴⁷ Burada da görülebileceği gibi özgün bağlantılar keşfedilmediğinde, dini sembolün anlatmak istediği şey açık olan anlamının gölgesinde kalabilmektedir.

Dini sembolleri diğer sembollerden ayıran en belirgin nitelik, onların isteğe bağlı olarak başka sembollerle değiştirilmesinin veya bilimsel eleştirilerle varlıklarına son verilebilmesinin olanak dışılığıdır. Yine dini semboller, basit bir haberleşme aracı olmanın ötesinde duygu yüklü olup akli yönleri de bulunmaktadır.⁴⁸

Dini sembolizmin boyutlarından biri de tasavvufi sembolizmdir. Bu, insanla yaratıcısı arasındaki ilişkinin söz, yazı, şekil veya ritüel kalıplarla ifade edilmesidir. Mimarîden kılık kıyafete, sanattan gündelik yaşamdaki kurallara kadar geniş bir yelpazede toplumsal değerlerin tasavvufi sembolizmin etki alanına girdiği söylenebilir. Bir Bektaşî babasının üzerinde taşıdığı mistik semboller, rastgele veya estetik tercihlerini yansıtan objeler değil bilakis onun ait olduğu inanç dünyasını ve yaşadığı köklü aidiyet duygusunu ifade eden, onun bilinçli tercihleridir. Böylelikle Bektaşî babası bize sembollerin dili ile seslenebilmektedir.⁴⁹

“Hamsa veya Fatıma’nın Eli” sembolü olarak da bilinen “Pençe-i Âl-i Abâ” da tasavvufî semboller arasında sayılabilir. Alevî-Bektaşî geleneğinde Pençe-i Âl-i Abâ adıyla anılan bu el sembolü daha çok hilyelerde (İç pervazda⁵⁰) ve pirinçten muska nazarlık kalıbı biçiminde tarikat araç-gereçleri arasında bulunmaktadır.⁵¹ Alevî-Bektaşî geleneğinde, Pençe-i Âl-i Abâ sembolünün başparmağı Hz. Muhammed’i, işaret parmağı Hz. Ali’yi, orta parmağı Fadime Ana’yı, Yüzük parmağı Hasan’ı, küçük parmağı ise Hüseyin’i temsil etmektedir.⁵² Bu temsilin dayanağı, Hz. Muhammed’in mezkûr aile fertlerini abasının altına alarak onların “Ehl-i Beyt”i olduklarını ifade ettiğine dair rivayettir.⁵³

⁴⁷ Jung, *İnsan ve Sembolleri*, s. 20.

⁴⁸ Atasâğun, “Sembol ve Sembolizm”, s. 386.

⁴⁹ Ekrem Işın - Selahattin Özpalabıyıklar, “*Hoş Gör Yâ Hü*” *Osmanlı Kültüründe Mistik Semboller Nesnelere*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 7-13.

⁵⁰ Işın - Özpalabıyıklar, s. 22.

⁵¹ Işın - Özpalabıyıklar, s. 62-67.

⁵² Lütüfiye Gökteş Kaya, “Alevi Bektaşî Kültüründe ‘Kırkbudak’ Üzerine”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S. 40, Ankara 2006, ss. 136-149, s. 145.

⁵³ (Müslim, “Kitabu Fezâilu’s Sahâbe”, 61.), (Tirmizi, “Menakıb”, 32.)

Bir sembolün gelişim sürecinde sezgi, mantık kadar dini tecrübe de önemli bir yere sahiptir. Kimi zaman din, kendisinden sonra meydana gelecek ya da dini gelişmelerle birlikte var olan ancak yeniden yorumlanacak sembollerin temeli olur. Eski Roma’da var olan Anne ve Bebek tasvirlerinin Hristiyanlığa Meryem ana ve bebeği şeklinde geçmesi bunun bir örneğidir. Kimi zaman da belirli bir dinin ortaya çıkışında geliştirilen bir sembol, dinin gelişiminde temel bir unsur haline alır ki bunu Hristiyanlıktaki Haç ve Taoculuktaki Yin-Yang (Karanlık-Aydınlık) düalist birlikteliklerinde kolaylıkla görmek mümkündür.⁵⁴ Örneklerde de görüldüğü gibi kimi semboller, belli bir tarihi arka plana sahip olmakla birlikte tarihi süreçte gelişmeye ve değişip dönüşmeye açıktırlar.

Bununla birlikte dinde sembole ağırlık verilmesi tehlikeli kabul edilmektedir. Buna göre bir dinin temel inanç ve ibadetlerinin yalnızca bir sembole indirgenmesi onların kendilerine mahsus tekrarlanamayacak niteliklerini yitirmelerine böylelikle dini hakikatlerin kurtarıcı özelliklerini kaybetmelerine neden olabilmektedir.⁵⁵

Özetle dinde sembolizmi hakikate ulaşmada bir araç olarak görmek ve yerli yerince kullanmak en yerinde tutumdur. Dini sembolizm, amacına uygun kullanıldığında dini hakikatlerin anlaşılmasına, uygulanmasına ve kutsalın insan idrakine uygun bir şekilde temsil edilmesine aracılık etmektedir.

1.4. Mitoloji ve Sembol

Din gibi mitoloji de sembollerin oluşumuna kaynaklık eden belli başlı fenomenlerdendir. Mitoloji ve din bir topluluğun üyelerini kabul edilmiş inançlar etrafında birleştirmektedir. Mitolojilerde insanlar arasında meydana gelen olaylar, yönetenler ile yönetilenler arasındaki ilişkiler, savaşlar ve iktidar mücadeleleri gibi durumlar sembolize edilerek anlatılmaktadır.

Mitoloji bizimle simgeler aracılığıyla konuşmaktadır. Mitolojik simge, günlük dilde tasvir edilmesi zor ve gizli şeylere dikkatimizi çekmektedir. Bilinmeyeni ya da açıklanamayanı ifade edebilmek için simgesel dil kullanma

⁵⁴ Kılınç, s. 12-13.

⁵⁵ Annemarie Schimmel; “Din’de Sembolün Fonksiyonu Nedir”, s. 69.

eğilimi, aynı zamanda insanoğlunun sembolik bir mitoloji oluşturma konusunda bilinçdışı yönelimini göstermektedir.⁵⁶

Mitoloji, belleğin sezgisel ve bilinçaltı düzeyiyle kıyaslanabilecek sembolik bir dil içermektedir. Mitoloji bu yönüyle bireysel bilinçaltından öte kolektif bilinçaltını görünür kılmaktadır.⁵⁷

Herhangi bir mitolojik anlatı ele alındığında, onun ait olduğu kültürel yapının özelliklerini, tarihini, inanış ve yaşama biçimini anlamada kilit taşı mesabesinde olan sembollerle ifade ettiği görülmektedir. Bu unsurlar, vazgeçilmez olmanın da ötesinde farklı medeniyet ve kültür ortamlarında benzer şekilde her zaman yer bulmuştur.

Mitlerin birbirinden ayrı toplumlarda farklı kültürlerde hep aynı biçimde ifade ediliyor olması “etkileşim” kavramıyla açıklanmaya çalışılsa da birbiriyle ilgisi olmayan topluluklarda bazı ortak mitolojik ve sembolik unsurların yer alması ilginç olma durumunu muhafaza etmektedir.⁵⁸

Antik dönemden kalan sembolik resimler ve mitler, bizi insanlığın kadim hikâyesine götürmektedir. Filologlar, teologlar ve kültür antropologlarınca yorumlanan ve çözümlenen semboller ve mitlerin bugün dahi, uygarlığın bir köşesinde yaşamakta olan küçük kabilelerin töre ve mitlerinde yüzyıllardan beri değişmeden aynen devam eden örneklerini göstermektedir.⁵⁹

Bununla birlikte mitlerin sadece resim, heykel ve arkeolojik buluntular gibi antik eşyalarda ya da bazı kabile ve klik topluluklarda varlığını devam ettirdiğini söylemek haksızlık olur. Mitler semboller aracılığıyla yenilenerek varlıklarını günümüzde de devam ettirmektedirler.

Turistik şehirlerin dükkânlarında görülen Meryem ve İsa biblolarıyla takılarının kökenleri mitolojiye dayanır. Meryem-İsa ikilisini Babil’de Semiramis-Nimrod, Eski Mısır’da ise İsis-Horus çiftleri olarak görürüz. İçerikleri bakımından farklı anlamlar taşıyalar da Olimpos’un 12 tanrısı, İsrail’in 12 kabilesi, İsa’nın 12 havarisi, Şia’nın 12 İmamı ve zodyakın 12 burcu benzer şekilde sembolize

⁵⁶ Manuelle Dunn Mascetti, *İçimizdeki Tanrıca, Kadınlığın Mitolojisi*, Çev. Belkıs Çorakçı, Doğan Kitapçılık, İstanbul 1990, s. 15.

⁵⁷ Mehmet Ateş, *Mitolojiler ve Semboller*, Aksiseda Matbaası, İstanbul 2001, s. 18.

⁵⁸ Ateş, s. 11.

⁵⁹ Jung, *İnsan ve Sembolleri*, s. 104.

edilmektedir. Bu semboller inanışlara bağılı olarak kimi zaman duvarımızda bir resim veya evimizde bir biblo, kimi zaman ise bileğimizde veya boynumuzda bir takı olurlar.⁶⁰ Modern insan kadim zamanların kutsallarını bilinçli veya bilinçsiz olarak inanç ve uygulamalarıyla hayatta tutmaktadır.

Özetle bugün modern hayatta kullandığımız birçok sembol, inanç veya anlam bakımından kadim mitolojilerle ilişkilidir. Mitolojiler çağlar ötesinden günümüze uzanan güçlü sembolik anlatımlarla aramızda hala yaşamaktadır.

1.5. El Sembolü

1.5.1. El Sembolünün Tarihi

İnsan, sorgulayabilmesi ve elini kullanarak bir şeyler üretebilmesiyle diğer canlılar arasında ayırt edici bir yere sahiptir. El, ilk çağlardan itibaren insanın kendini ifade etmek için kullandığı en önemli araçlardan biri olmuştur. İnsanoğlu, edebiyattan sanata, günlük yaşamdan bilime kadar birçok alanda medeniyeti adeta elleriyle inşa etmiştir.

İnsan yaşamında elin gücü yadsınamaz bir öneme sahiptir. Beynimiz düşünür, ellerimiz bu düşünceleri hayata geçirir. Doğal çevremiz, ortaklaşa bir el işçiliğinin ürünüdür. Üretmek elin başlıca niteliğidir. El, olağanüstü kavrama karakteriyle insanın tutmasını, kontrol etmesini, karmaşık nesnelere şekillendirmesini ve bir nesneyi dönüştürmesini sağlamaktadır. Bununla birlikte el, figüratif temsillerin doğmasını sağlayarak güzel sanatların vazgeçilmez elemanı olmaktadır.⁶¹

Kola nispetle daha işlevsel bir uzuv olan eli sembolik anlatımlarda ayrıcalıklı kılan özellikleri, onun kuvvet, hâkimiyet, velayet ve aidiyet sembolü olmasıdır. Bununla birlikte 'el figürü' ilk keşfedilen şematik resim olduğu⁶² ifade edilmektedir.

Antik kaya sanatındaki el izleri, insanın sembolik olarak iz bırakma dürtüsünü ortaya koymaktadır.⁶³ Kadim mağara sanatı örneklerinde de görüldüğü

⁶⁰ Muammer Ulutürk, "El Benim Değil Fatma Anamızın Eli", *Mahalle Mektebi Dergisi*, S. 29, Konya 2016, ss. 72-73, s. 72.

⁶¹ Gardin - Olorenshaw - Gardin - Klein, s. 202-203.

⁶² Necmettin Ersoy, *Semboller ve Yorumları*, s. 244.

⁶³ Gibson, s. 30.

üzere insan, her daim yaşamın ve bilincin doğasını kaydetme veya yansıtma, semboller aracılığıyla iletişim kurma çabası içerisinde olmaktadır.⁶⁴

Paleolitik çağda yaşayan insanlar, mağaraların ulaşılması zor yerlerinde duvarlara yaptıkları el baskılarında siyah ve kırmızı renkleri kullanmışlardır. İnsanlık tarihine ait ilk resimler diyebileceğimiz bu el figürlerinde siyah ve kırmızının hâkimiyet, iktidar, korku ve saygı gibi soyut kavramların renk ve biçimde somutlaştırılarak sembolize edildiği görülmektedir.⁶⁵

Fransa'nın Akdeniz sahilinde Mersailles yakınlarındaki Calanque de Morgiou'da Henri Cosquer isimli profesyonel dalış eğitmeni tarafından 1991 yılında keşfedilen bir sualtı mağarasındaki tavan ve duvarlarda da hayvan sembolleri ve en az 27 bin yıl öncesine ait bir dizi el izi tespit edilmiştir.⁶⁶

Kaya sanatında en eski sembolik resimlerden biri de Avusturalya'nın Queensland Adası'nda mevcut olan kırmızı toprak boyasıyla çıkarılmış el izidir. Antik Güneybatı Amerikan sanatında da görülen bu kimlik sembolünün var olmayı, kan bağını ve korumayı sembolize ettiği düşünülmektedir.⁶⁷

Bununla birlikte Aralık 1994'te üç Fransız mağara bilimcisi, Jean-Marie Chauvet'in önderliğinde Güney Fransa'da Ardeche vadisinde keşfettikleri bir mağaranın duvarlarında yer alan yüzlerce resim ve gravürde hayvan tasvirlerinin yanında kırmızı noktalar ve el izleri (**Şekil 1.1.**) de bulunmaktadır. Bu resimlerin şimdiye kadar keşfedilmiş en eski sanat eserleri olduğu düşünülmeyle birlikte mağaranın dini ritüeller için kullanılmış olabileceği ifade edilmektedir.⁶⁸ Bunun yanında Chauvet mağarası resimleri, kadim dönemlerde insanların avcılık merkezli olarak şekillenen yaşantılarında 'el' in bir koruma sembolü olarak kullanılmış olması da mümkündür.

⁶⁴ Piercy, s. 18.

⁶⁵ Alp, s. 36.

⁶⁶ Piercy, s. 22-23.

⁶⁷ Gibson, s. 49.

⁶⁸ Piercy, s. 18-21.

Şekil 1.1. *Chauvet-Pont d'Arc*'ta pigment serpiştirerek elde edilmiş bir el izi, Fransa.⁶⁹

Güney Arjantin'in Santa Cruz eyaletindeki Cueva de las Manos (Eller Mağarası)'da da kırmızı, sarı ve siyah gibi farklı renklerle baskılanmış el figürleri (**Şekil 1.2.**) mevcuttur.⁷⁰ Fransa Pech Merle, mağarasındaki “benekler ve el izi” (**Şekil 1.3.**) nin yanında yine aynı mağaradaki benek bezeli at resmi ve üzerinde bulunan “el motifleri” (**Şekil 1.4.**) ise eşsiz üst paleolitik duvar boyama sanatı örnekleri olarak kabul edilmektedir.⁷¹

Şekil 1.2. *Cueva de las Manos*'da yapılan el resimleri.⁷²

⁶⁹ Yuval Noah Harari, *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens*, Çev. Ertuğrul Genç, Kolektif Kitap, İstanbul 2015, s. 15.

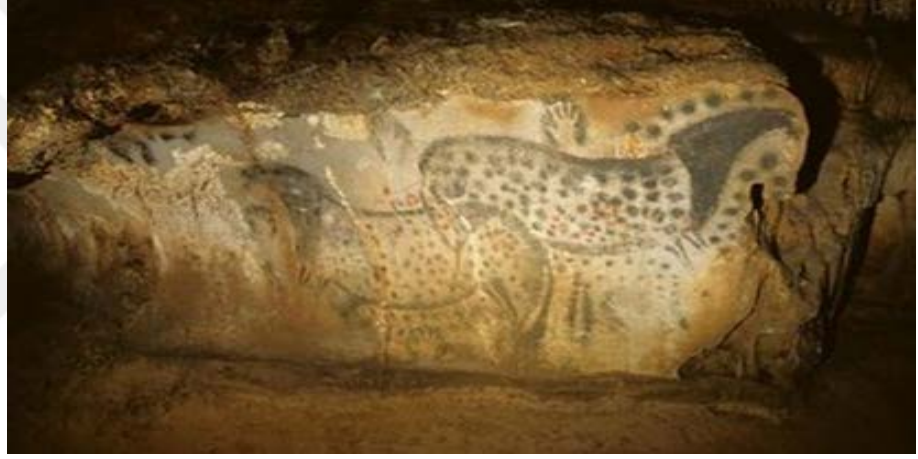
⁷⁰ Banu İnanç Uyan Dur, “Hand Image as a Metaphor and Usage in Poster Design”, *Global Journal of ARTS Humanities and Social Sciences*, Vol.3, No.3, January 2015, ss. 19-28, s. 22.

⁷¹ Gülfem Uysal, “Mağara Sanatı”, V. Ulusal Speleoloji Sempozyumu, 18-20 Mart, Mağara Araştırma Derneği (MAD), İstanbul 2011, ss. 32-45, s. 36. Bkz. www.researchgate.net/publication/291137009_Cave_Art_Magara_Sanati Erişim: 29/07/2017.

⁷² Uyan Dur, s. 22.

Şekil 1.3. *Pech Merle*, 'Benekler ve el izi', Fransa.⁷³

Şekil 1.4. *Pech Merle*, 'Benekli at ve el izi', Fransa.⁷⁴

Bunun yanında Neolitik çağda 'el figürü'nün, büyüsel bir anlam kazandığı belirtilmektedir. Sahip olunmak istenilen hayvanın resmi üzerine çizilen 'el'in, avlanmada kolaylaştırıcı bir etki yaratacağı düşünüldüğünden el'in bir mülkiyet sembolü olarak görülmesinin Neolitik çağda başladığı ileri sürülmektedir. Diğer taraftan el, insanın ilk aleti olarak örneklik teşkil etmektedir. Aleti ve silahı üreten ve kullanan 'el'dir, fakat bunlar da elin etki, hız ve kapsamını yükseltmesini

⁷³ <http://en.pechmerle.com/the-prehistory-center/the-pech-merle-cave/visit-the-cave/>
10/08/2017.

Erişim:

⁷⁴ <http://en.pechmerle.com/the-prehistory-center/the-pech-merle-cave/visit-the-cave/>
10/08/2017.

Erişim:

sağlamışlardır. Özetle, insan eli ile aleti yapmış, alet de onun hayatını kolaylaştırmıştır.⁷⁵

Anadolu'daki el motifine bir örnek olarak, Doğu Anadolu Bölgesi'nde Trişin Yaylası Kahn-ı Melikan mevkiindeki üst Paleolitik çağdan kalma kaya resimlerinde bir hayvan figürü üzerindeki sembolik dört parmaklı el motifini söylemek mümkündür. Yine Neolitik döneme ait bir el motifleri de, Çatalhöyük'te oda ve tapınakların duvar resimleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Çatalhöyük'ten sonra Hacılar'da bulunmuş olan çeşitli şekil ve büyüklükteki keramik kaplar ile Kara Höyük kazılarında ortaya çıkan stilize buluntularda da El motifi geleneğinin devam ettiği görülmektedir.⁷⁶

Kadim zamanlardan bu güne dek 'el' gerek günlük yaşamdaki kullanımı ile üretimin sembolü olması gerekse duygu, düşünce ve yaşayış biçimlerini temsiliyle sanatta sık kullanılan sembollerden olmasıyla insan hayatında önemli bir unsur olmaya devam etmektedir.

1.5.2. El Sembolüne Yüklenen Anlamlar

Eller çok farklı anlamlara gelebilecek geniş bir anlatım gücüne sahiptir. Kimi zaman bir buyruk ifade ettiği gibi bazen de koruma, kutsama, güç, yemin, güven ve öğretme manası taşıyabilmektedir.⁷⁷

Mısır hiyeroglifleri, alfabe niteliği taşımalarına karşın semantik anlamı açıklamak ve düşünceleri iletmek için piktogram⁷⁸ kullanımına dayanmaktadır. Bu ise hiyeroglifleri sembolik alan içine yerleştirmektedir.⁷⁹ Mısır hiyerogliflerinde 'el', oluşumu, aksiyonu, yöneticiliği ve karşılıklı tesiri simgeler. Eski mısır geleneğindeki açık el sembolü ise manyetik kuvvet⁸⁰ ve insanın görevlerini ifade eden bir manaya

⁷⁵ Necmettin Ersoy, *Semboller ve Yorumları*, s. 244-245.

⁷⁶ Muhammet Arslan, "İğdir-Karakoyunlu'da El Motifli Mezar Taşları", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 40, Erzurum 2009, ss. 209-232, s. 211-212.

⁷⁷ Kathryn Wilkinson, *Semboller ve İşaretler*, Çev. Seda Toksoy, Alfa Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 116.

⁷⁸ Resimler aracılığıyla yaratılan anlamlı işaret veya simge.

⁷⁹ Piercy, s. 17.

⁸⁰ Günümüzde el ile şifa bulma, hayata yön verme, motivasyon sağlama yöntemi olarak kimi kişilerce halen kullanılmaktadır. Bkz. <https://duakitabi.wordpress.com/2015/05/23/manyetik-guc-dengeleme-calismasi/> Erişim: 01/08/2017.

gelmektedir. Mısır geleneğindeki elin tesirle ilgili manası Ra'nın⁸¹ gücünü, egemenliğini ve etkilerini anlatan bazı betimlemelerde görülür. Bu betimlemelerde yer alan Ra'nın ışınlarının ucu, el biçimindedir.⁸²

Hititlerde ise kutsama el değdirerek ya da değdirecek kadar yaklaştırılarak yapılırdı. Mısır geleneğine bakacak olursak avuç içi yukarı bakan el, isteme ve dua durumunu ifade etmekte olup günümüzde hem Hıristiyanlıkta hem de İslamiyet'te bu temsil devam etmektedir.⁸³ Dua edilirken eller ileriye doğru uzatılarak avuçlar açık tutulur. Bu duruş ellerin boş olduğunu, muhtaç durumda olduğunu ve manevi bir teslimiyeti dillendirmektedir.⁸⁴

El, kimi zaman da bir nazar sembolüne dönüşmektedir. Yahudi, Hıristiyan ve İslam geleneklerinde olduğu gibi birçok kültürde 'el'i nazarlık formunda, koruyucu bir sembol şeklinde görebiliriz.

Yahudi geleneğinde el, kötülüğü kovan veya her çeşit zarardan kişiyi koruyan bir semboldür. Yahudiler, koruyucu etkisine inandıkları, tanrının eli olarak yorumladıkları el resmini duvarlara yapmakta, bir tılsım ya da nazarlık gibi üzerlerinde bulundurmaktadırlar.⁸⁵ Bu el 'hamsa' olarak adlandırılmaktadır. (**Şekil 1.5.**)

Şekil 1.5. Hamsa Eli.⁸⁶

Şekil 1.6. Fatıma'nın Eli.⁸⁷

İslam kültüründe el, "Fatıma Ana'nın Eli", (**Şekil 1.6.**) 'Pençe-i Âli Aba' ismiyle nazar ve uğursuzluklara karşı koruyucu bir sembol olmuştur. Beş parmak

⁸¹ Mısır mitolojisinde en büyük tanrıdır, güneşle sembolize edilir. http://fe-mitolojisozlugu.com/kazibilim/mythos_mythologia.html Erişim: 01/08/2017.

⁸² Salt, s. 112.

⁸³ Salt, s. 112.

⁸⁴ Necmettin Ersoy, *Semboller ve Yorumları*, s. 246.

⁸⁵ Necmettin Ersoy, *Semboller ve Yorumları*, s. 246.

⁸⁶ Wilkinson, s.116.

⁸⁷ http://www.hatyazi.com/v3/index.php?route=product/product&product_id=115 Erişim: 20/08/2017.

figürü, Fatıma Ana'nın Eli adıyla Anadolu halı motiflerinde nazara iyi gelen bir simge olarak bulunur. Diğer yandan açık parmak formunun İslam'ın beş şartını sembolize ettiği düşünülür. “Anadolu'daki şifacı kadınlar tarafından kurşun dökerken Bu benim elim değil Fatma Anamızın Eli” deyişi söylenmektedir.⁸⁸ Fatma Ana Eli veya Meryem Ana Eli denilen bir bitki doğumu kolaylaştırma için kullanılmaktadır. Aynı adla isimlendirilen el formundaki nesnelere ise nazarlık olarak kullanılmaktadır.⁸⁹

Şekil 1.7. *Mano Cornuto*.⁹⁰

Şekil 1.8. Kızılderili kalkanı.⁹¹

“Mano Cornuto” (Şekil 1.7.) ismiyle bilinen işaret, ‘hamsa eli’ gibi kötü göze karşı korunmak için kullanılan antik kökenli bir muskadır. İtalya’da ve Amerika’da İtalyan göçmenlerin torunları arasında yaygın olarak kullanılır.⁹² El sembolü Kızılderili kalkanlarında da bir koruma sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır. (Şekil 1.8.) Kızılderili kalkanının dış yüzeyindeki simgelerle düşmanlara bazı mesajlar iletilmektedir. Yine Kuzey Amerika bozkır yerlilerinin savaş geleneğinde kırmızı el cesareti, gücü ve yaşam enerjisini sembolize etmektedir.⁹³

El, büyü işlerinde de ayrı bir öneme sahip olmuştur. Örneğin kadim Türk kültüründe ocakların⁹⁴ tedavi edici güçlerini başkalarına aktarmalarına, “el verme” denilmektedir. Velilerin kerametlerine dair efsanelerde, korumak istedikleri insanlara

⁸⁸ Yücel İz, *Neş'e Erdok Resminde Konu, Biçim ve İçerik (Anlam) Açısından Geçerlilik Olgusu*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Mersin 2006, s. 67.

⁸⁹ Necmettin Ersoy, *Semboller ve Yorumları*, s. 247.

⁹⁰ <http://www.luckymojo.com/manocornuto.html> Erişim: 19/08/2017.

⁹¹ Gibson, s. 33.

⁹² www.luckymojo.com/manocornuto.html Erişim: 19/08/2017.

⁹³ Gibson, s. 33.

⁹⁴ Ocak, “Şamanist inanca göre, bir kam'ın (din adamının) yaşadığı, bazı hastalıklara baktığı, hekimlik görevini (otacı) yaptığı ulu ev(ülken -üy)ler olmaktadır.” Ocaklar ve tedavi şekilleri için Bkz. www.yumuktepe.com/turklerde-ocak-kultu-kulturu-arst-turan-ali-caglar/ Erişim: 04/08/2017.

veya hayvanlara atılan ok ya da top gülleri gibi silahlara karşı elleriyle koruma sağladıkları anlatılmaktadır.⁹⁵

El sembolü birçok yerde karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan bir tanesi de mezar taşlarıdır. Mezar taşları mimari yapılarının yanında bilhassa üzerlerinde yer alan sembollerle adeta konuşmaktadırlar. Öyle ki ölümden önceki hayatlara dair ipuçları ve ölümden sonraki hayata dair dilekleri bildirerek medeniyet ve kültür tarihine ışık tutmaktadırlar.⁹⁶

Şekil 1.9. Mezarlık Sembolleri.⁹⁷

Mezar taşlarında bulunan el sembolleri farklı birçok manaya gelmektedir. Örneğin, dünyaya vedayı ifade eden sıkışan eller, cennete girme arzusunu anlatan yukarı kalkmış bir işaret parmağı, faniliğe işaret eden ok tutan el ya da aile fertlerinden birinin kaybını gösteren kırık bir zincir üzerinde tutulan eller mezar taşlarında bulunan el sembollerinden bazılarıdır. (Şekil 1.9.) Bu ve benzeri anlamları ihtiva eden el sembollerinin örneklerini Yahudi ve Mason geleneklerinde görmek mümkündür. ABD'deki 'Texas State' Mason mezarlığında (Şekil 1.10) ve Newyork-Brooklyn'deki 'Bet David' Yahudi mezarlığında (Şekil 1.11.a.; Şekil 1.11.b.; Şekil 1.11.c.) bulunan el sembolleri ile Canada'da bulunan 'Beth İsrail'⁹⁸ mezarlığındaki el sembolleri buna örnektir.

⁹⁵ Necmettin Ersoy, *Semboller ve Yorumları*, s. 247.

⁹⁶ Arslan, s. 209.

⁹⁷ Wilkinson, s.116.

⁹⁸ www.cemetery.state.tx.us/gallery/photos/images/hands.jpg Erişim: 25/11/2017.

Şekil 1.10. Texas State Cemetery.⁹⁹

Şekil 1.11.a. Bet David, New York-Brooklyn.¹⁰⁰

Şekil 1.11.b. Bet David, New York-Brooklyn.¹⁰¹

Şekil 1.11.c. Bet David, New York-Brooklyn.¹⁰²

El motifine, Frigya ve Misya bölgesinin geleneksel yapıları olan mezar steli ve lahitlerde de rastlanmaktadır. Eskişehir’de bulunmuş Herodianos’a ait MS III. yüzyıla tarihlendirilen kapı şeklindeki mezar steli, Misya bölgesinde bulunmuş MS II. veya III. yüzyıla tarihlendirilen Aurelios Alexandros’un mezar steli ve 1224 tarihli Akşehir Ferruh Şah Mescidi’nin batı cephesinde devşirme malzeme olarak yer alan stel gibi örneklerde kullanılan el motiflerinin de kötü ruhlardan korunmayı sembolize ettiği düşünülmektedir.¹⁰³

⁹⁹ <http://www.cemetery.state.tx.us/gallery/photos/images/hands.jpg> Erişim: 25/11/2017.

¹⁰⁰ <https://kehilalinks.jewishgen.org/lyakhovichi/images/cembdKaplanAaron.JPG> Erişim: 25/11/2017.

¹⁰¹ <https://kehilalinks.jewishgen.org/lyakhovichi/images/cemBDHarryBeirach.JPG>, Erişim: 25/11/2017.

¹⁰² <https://kehilalinks.jewishgen.org/lyakhovichi/images/cembdGrossSzulim-Dora.JPG>, Erişim: 25/11/2017.

¹⁰³ Arslan, s. 227.

Farklı mimari yapıları, fotoğraflı, çeşitli simgeleri, sembolik anlatımları, Fatiha talep etmeyen ve kibleye bakmayan mezarlıklarıyla, İslam geleneğindeki mezar yapısından farklılık arz eden, halk arasında “Dönmeler Mezarlığı” olarak da bilinen, İstanbul Üsküdar’daki “Bülbül Deresi Mezarlığı”nda da ‘el sembolleri’ (Şekil 1.12) görülmektedir. Sır dolu özellikleriyle bu mezarlıkta yer alan “tokalaşan el” sembolleri daha çok Masonlardaki sembolik el tutuş biçimlerini hatırlatmaktadır.

Şekil 1.12. Bülbül Deresi Mezarlığı. Foto: Nefne Furkan YILMAZ, 16/09/2017.

Bunların yanında İstanbul Karacaahmet Mezarlığı 10. Adada 1793 tarihli bir mezar taşının kitabesi altında da parmakları açık olarak işlenmiş el motifi yer alırken 1767 tarihli bir diğer mezar taşında da benzer bir el motifi bulunmaktadır. Bu iki mezar taşının da, kitabelerinden yeniçerilere ait olduğu görülmektedir.¹⁰⁴

El motifi-mezar taşı ilişkisine bir örnek de Anadolu’da pek rastlanmayan bir grubun örneklerini oluşturan, Iğdır’ın Karakoyunlu İlçesinde bulunan ve üç ayrı mezarlık alanındaki baş şehidelere işlenen el motifleriyle dikkat çeken tarihi mezar taşlarıdır. (Şekil 1.13.a.; Şekil 1.13.b.; Şekil 1.13.c.) Bu el motiflerinin içerdiği manalar; Peygamber Efendimize ve onun Ehl-i Beytine olan sevgisinin bir ifadesi, Hz. Hüseyin’in taşıdığı İslam sancağının yere düşmemesi ve mezarda yatan kişinin maharetli olması ile açıklanmaktadır.¹⁰⁵

¹⁰⁴ Arslan, s. 227.

¹⁰⁵ Arslan, s. 209.

Şekil 1.13.a. Karakoyunlu, Iğdır’da bulunan bir mezardaki el izi.¹⁰⁶

Şekil 1.13.b. Karakoyunlu, Iğdır’da bulunan bir mezardaki el motifi.¹⁰⁷

Şekil 1.13.c. El motifli mezar taşları; Karakoyunlu, Iğdır.¹⁰⁸

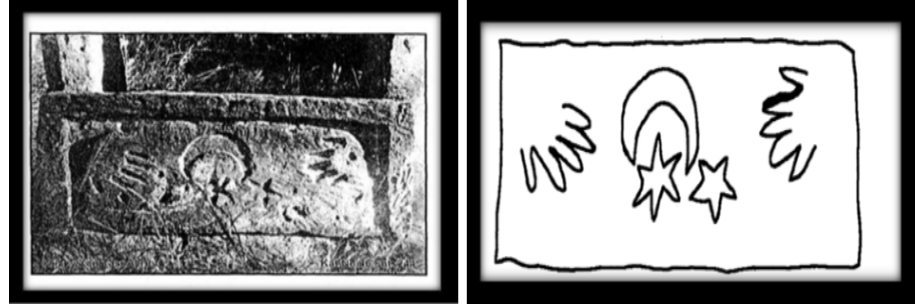
El motiflerinin, Iğdır Karakoyunlu’dakine benzer bir uygulamayı, Kayseri’nin Tomarza ilçesine bağlı Büyük Söveğen Köyü mezarlığında (Şekil 1.14) ve Kayseri’nin Develi ilçesindeki Yukarı Develi Ağalar mezarlığında (Şekil 1.15) görmek mümkündür. Anadolu dışında ise Yugoslavya’da el motifli bir adet mezar

¹⁰⁶ Arslan, s. 214.

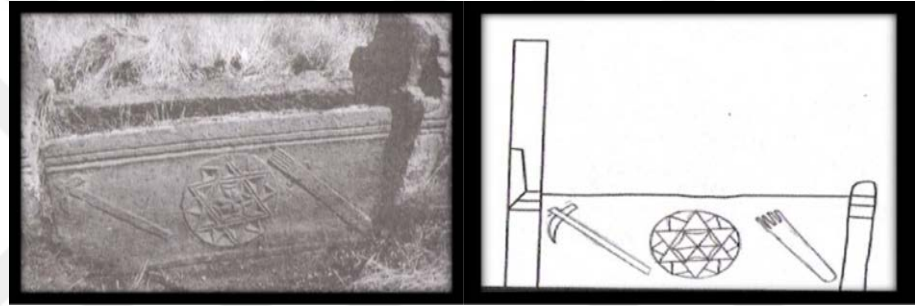
¹⁰⁷ Arslan, s. 215.

¹⁰⁸ Arslan, s. 228.

taşına rastlanılmış olması, bu geleneğin Anadolu dışında da yaşadığına işaret etmektedir¹⁰⁹

Şekil 1.14. Büyük Söveğen Köyündeki el motifli mezar taşı ve çizimi; Tomarza, Kayseri.¹¹⁰

Şekil 1.15. Yukarı Develi Ağalardaki el motifli mezar taşı ve çizimi; Develi, Kayseri.¹¹¹

Armalarda veya bayraklarda bulunan el sembolünün çeşitli formları da farklı manalara gelmektedir. Miğfer veya kalkanda bulunan bir el inanç, samimiyet ve adalet yeminini ifade ederken birleşmiş iki sağ el birlik ve anlaşmayı simgelemektedir. Açık el ise güneş anlamına gelebilmektedir.¹¹² (Şekil 1.16) Ortaçağ hanedanlık armaları esasen ideografik¹¹³ bir yapıdadır. Bu armalarda insan karakterleri hayvanlara aktarılarak sembolik kimlikler oluşturulmaktadır.¹¹⁴

¹⁰⁹ Arslan, s. 226-227.

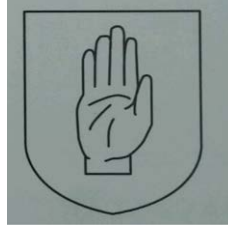
¹¹⁰ Arslan, s. 229.

¹¹¹ Arslan, s. 230.

¹¹² Wilkinson, s. 116.

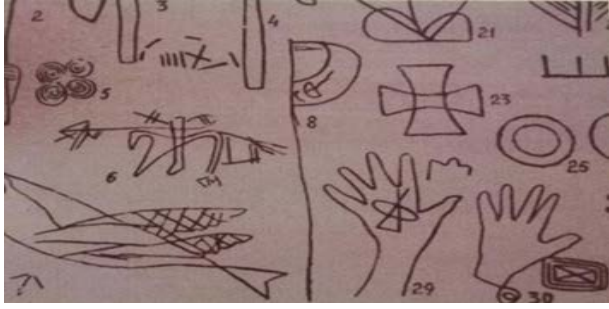
¹¹³ Bir kavramı, anlamı gösteren işaretlerle anlatma biçimi.

¹¹⁴ Piercy, s. 17.

Şekil 1.16. İnanç ve Adalet Eli.¹¹⁵

Karadeniz'in Kuzey Doğusunda yer alan, kuzeyinde ve doğusunda Rusya Federasyonu ile güneyinde Gürcistan'la komşu olan, 1992 yılından itibaren bilfiil (Defacto) bağımsız olan Abhazya Cumhuriyeti'nin bayrağında, tarihi süreç içerisinde daima “el sembolü” (Şekil 1.17.a.; Şekil 1.17.b.; Şekil 1.17.c.; Şekil 1.17.d.) var olagelmıştır.¹¹⁶ Bu bayraktaki el, “Dostsan hoş geldin, düşmansan sana geçiş yok” anlamlarına gelmektedir.¹¹⁷

Şekil 1.17.a. Abhaz bayrağını oluşturan el sembolü. İlk kez Abhazya'nın Kudrı (Kodor) vadisinin başlangıcındaki Guarap dağının eteklerinde bulunan kült taşında yer alan bir tür alfabe görünümündeki simgeler arasında yer almaktaydı.¹¹⁸

Şekil 1.17.b. Sant Estopoli (Sohum-Abhazya) Krallığı'nın simgesi, içinde beyaz bir el olan parlak kırmızı bayraktı.¹¹⁹

¹¹⁵ Wilkinson, s.116.

¹¹⁶ Ruslan H. Guajba, *Abirak, Atowrih – Adula amğüa*, Sohum 2011, s. 11-51.

¹¹⁷ <http://abhazfederasyonu.org/bayrak-arma> Erişim: 08/08/2017.

¹¹⁸ Guajba, s. 11.

¹¹⁹ *El Libro del conocimiento de todos los reinos (The Book of Knowledge of All Kingdoms)*, Ed. Nancy F. Marino, Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies Tempe, Arizona 1999, s. 97.

Şekil 1.17.c. 1428 tarihli Johas de Villdestes tarafından 58 devlet bayrağını gösteren Latince haritada yer alan Abhaz (Abaza) bayrağının sembolü de yatık sağ el şeklindekiydi.¹²⁰

Şekil 1.17.d. 1992 yılından başlayarak bağımsız Abhazya Cumhuriyeti'nin resmi bayrağı, üçü beyaz dördü yeşil yedi şerit ile yedi yıldız ve avuç içini gösteren dik sağ el sembolünden oluşmaktadır.¹²¹

Kuzey İrlanda'yı temsil eden imajlardan biri olan, bir dönem Britanya ve Kuzey İrlanda bayrağında da bulunan 'kırmızı el' simgesi ise Ulster'i¹²² kopuk eliyle kazanan bir krala ilişkin mitten türemektedir. Bu sembol, baronlar tarafından da kullanılmıştır.¹²³ İrlanda adasının en kuzeyindeki bölge Ulster'dir. Kırmızı bir haç içeren Ulster'in hanedan armasının de Burgh ailesi tarafından yüzyıllar öncesinde kullanıldığı farzedilmektedir. Bu arma 17. yüzyılın ortalarından bu yana O'Neill ailesinin sembolü olan kırmızı bir sağ el taşımaktadır. (**Şekil 1.18.**)

Şekil 1.18. Kuzey İrlanda bayrağı.¹²⁴

¹²⁰ Guajba, s. 27.

¹²¹ Guajba, s. 51.

¹²² www.britannica.com/place/Ulster-historic-province-Ireland Erişim: 05/07/2017.

¹²³ Wilkinson, s. 318.

¹²⁴ <https://www.britannica.com/topic/flag-of-Northern-Ireland> Erişim: 10/08/2017.

Bayraklarda bulunan ‘el’ resmine Anadolu’da da rastlanmaktadır. Kilis’in Acar köyünde, düğün bayraklarının üzerinde, Türk Folklorunun temel motiflerinden, üç el resmi ve bunların ortasında hilal resmi bulunmaktadır. Halkın kutsal ve mübarek kabul ettiği el sembolüne, uğur ve bereket amacıyla düğün bayraklarında da yer verildiği görülmektedir.¹²⁵ Yine Iğdır Köylerinde muharrem ayındaki anma törenlerinde, alemi beş parmak biçiminde madeni bir levhadan yapılan bayrakların kullanıldığı görülmektedir. Hz. Peygamber, Hz. Ali, Hz. Fatıma, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin’i sembolize eden bu işaret “Pençe-i al-i aba” olarak adlandırılmaktadır.¹²⁶

Günlük hayatta kullandığımız deyimlerde ya da bir şifa pratiğinde, fal ve büyü gibi inanışlarda, kimi zaman bir bayrakta ya da mezarlıkta kimi zaman da nazara karşı koruyucu olarak kullanılan bir objede yer alan el sembolü kullanım amacına göre değişen anlamlarıyla sürekli karşımızda durmaktadır.

1.5.3. Dini Geleneklerde El Sembolü

El sembolü, insanın iç halinin tezahürü olan dünyevi bir imgedir. Yükseltilmiş eller ibadet, dua, şükür ve manevi güç transferini sembolize eder. Avuç içi dışa çevrilmiş eller, kutsama ve ilahi zarafeti simgelemektedir. Ellerin ifade gücü sınırsızdır ve her biri farklı bir anlam hissini ifade eden geniş bir hareket yelpazesine sahiptir. İsteme aracı olabildikleri gibi koruma, yaratma, nimet, güç, yemin, dayanıklılık ve emek anlamına da gelebilirler.¹²⁷

Birçok gelenekte, mahkemelerde yemin edilirken el kaldırılır veya kutsal kitapların üzerine el konularak yemin edilir. Benzer şekilde askerler de yemin törenlerinde silahların üzerine ellerini koyarak ant içerler.¹²⁸

El ile ilgili uygulamalarda sağ el, iyi ve güzel işlerde kullanılmaktadır. Bu el, aynı zamanda takdis eden eldir. Sol el ise olumsuz bir mana taşır, olumsuz kararlarda tercih edilir. Din adamları ya da dua eden şifacıların ellerini dua ettikleri kişinin başına ya da omuzuna koymalarında manevi güç aktarımı hedeflenir.¹²⁹ Mısırlılarda eller bastırılarak yapılan uygulamalarda, pozitif gücün ve manyetik enerjinin

¹²⁵ Ali Rıza Yalçın, *Anadolu’da Türk Damgaları*, Bursa Yeni Basımevi, Bursa 1943, s. 17-18.

¹²⁶ Müjgan Üçer, “Anadolu Folklorunda ‘Fadime Ana’ (II)”, *Türk Folkloru Araştırmaları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara 1981, ss. 113-120, s. 115-117.

¹²⁷ Uyan Dur, s. 23.

¹²⁸ Necmettin Ersoy, *Semboller ve Yorumları*, s. 246.

¹²⁹ Necmettin Ersoy, *Semboller ve Yorumları*, s. 247.

aktarılabacağına inanılmaktaydı. Kraliyet ensesi üzerine ellerin biri tarafından yerleştirilen tanrının heykeli aracılığıyla bu güç aktarılmaktaydı.¹³⁰

Birçok kültürde dini törenlere ya da meditasyona derinlik katmak için farklı el duruşları¹³¹ çeşitli sembolik manalarda kullanılmaktadır. Örneğin, Budist gizemciliğinde kapalı el inisiyatik bilgilerin saklanması sembolize etmektedir. Özellikle Hinduizm ve Budizm geleneğinde elin çeşitli formlarından oluşan ve farklı manalara gelen 'mudra' (Şekil 1.19.) denilen birçok ifade şekli mevcuttur.¹³²

		
Dhyana mudra: Meditasyondaki el duruşudur.	Bhumisparsha mudra: "Yere dokunma jesti" denilen bu el duruşu Buda'nın aydınlanmasının simgesidir.	Varada mudra: İki elle de yapılabilen bu jest bir zahide bilgi ihsan etme ya da dileğini gerçekleştirme onu kutsama anlamı taşır.
		
Dharmaçakra mudra: Bu duruş vaaz sırasında "Yasa Çarkının harekete geçirilmesini" ifade eder.	Vitarka mudra: Başparmakla işaret parmağının birbirine dokunduğu bir öğretme jestidir. Buda öğretisinin sembolüdür.	Abhaya mudra: Avuç izleyiciye çevrili kaldırılan el korkuyu dağıtma simgesidir.
		
Tarjani Mudra: Korkutma, uyarı. Yukarı kalkık işaret parmağı karşıdakine yönelmiştir.	Namaskara Mudra: Selâm, dua ve saygı.	Jnana Mudra: Öğreti. Başparmakla işaret parmağı yine Yasa Tekerleği'ni simgeler biçimde daire oluşturur.
		
Karana Mudra: Kötü ruhları kovan el duruşu.	Ksepama Mudra: ölümsüzlük nektarını 'saçma' el duruşu.	Uttarabodhi Mudra: en yüksek aydınlanma el duruşu.

Şekil 1.19. Mudralar.¹³³

¹³⁰ Gardin - Olorenshaw - Gardin - Klein, s. 204.

¹³¹ Wilkinson, s. 116.

¹³² Salt, s. 112.

¹³³ Wilkinson, s.165.<http://www.solakkedi.com/hayat%20bilgisi/budizm/009.html> Erişim: 20/06/2017.

Mudralar çeşitli anlamları sembolize etmekle birlikte Buda'nın öğretilerinin hatırlanmasını sağlamaktadır.¹³⁴ Örneğin “Abhaya Mudra” (Şekil 1.20.) denilen figür, Sanskritçede cesaret, barış, güven telkin etme ve ikna etmeyi sembolize etmektedir.¹³⁵ Yine Budizm’de Sanskritçe ve Japoncada ortaklaşa kullanılan isimleriyle Vidyaraja ve Myo-O olarak bilinen “Beş Mistik Bilgi Kral” tasvirleri,¹³⁶ sergiledikleri el figürleriyle dikkat çekmektedir.

Şekil 1.20. ‘Abhaya Mudra’ jesti yapan Buda resim ve heykeli.¹³⁷

Yahudi geleneğinde ise el sembolü, güç ile bağlantılıdır. İbranice ‘iad’ (Yod) sözcüğü hem el¹³⁸ hem de kuvvetli olmak manasına gelmektedir. İbrani geleneğinde sağ el manevi gücü ifade eden Yehova’yı, sol el ise maddi gücü temsil eden Elohim’i sembolize etmektedir.¹³⁹ Geleneksel anlamda Tanrının sol eli adaleti sağ eli ise merhameti ifade etmektedir. Yine ‘Tanrının eli’, yaratma, koruma ve

¹³⁴ Wilkinson, s. 165.

¹³⁵ İz, s. 68.

¹³⁶ Gibson, s. 119.

¹³⁷ Yücel İz, *Neş’e Erdok Resminde Konu, Biçim ve İçerik (Anlam) Açısından Geçerlilik Olgusu*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Mersin 2006, s. 69.

¹³⁸ İ / ʾ: Harfin Fenike alfabesindeki adı olan yod (Ârâmîce ve İbrânîce’de aynı, Arapça’da yed) ‘el’ anlamına gelir. Yunanca’da iota biçimini almıştır. Mısır hiyerogliflerinde el şekliyle temsil edilen harf, milâttan önce III. yüzyılda alt ve üst çıkıntılarla aslından uzaklaştı ve klasik biçimini aldı. Byblos, Fenike, Thera Yunancası, Batı Yunancası şekillerinin hiyeratik, Arapça şeklinin ise hiyeroglif biçimiyle yakın ilgisi görülmektedir.” İsmail Durmuş, “Harf”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 16, İstanbul 1997, ss. 158-163, s. 160.

¹³⁹ Salt, s. 112.

cezalandırmayla ilişkilendirilmektedir.¹⁴⁰ Bununla birlikte Yahudilerin, kurban ritüellerinde ellerini kurbanların üzerine bastırdıkları ve bir din adamı göreve tayin edilirken ellerle kutsandığı¹⁴¹ ifade edilmektedir.

Hristiyanlık'ta el, Tanrı'nın üstünlüğünü ve gücünü simgelemektedir. Hristiyan sanatında bulutlardan uzanan el, Tanrı'nın varlığı ve gücü olan Baba'dır. Tanrı'nın Eli, ya da 'Dextera domini / dei' olarak da bilinen Latince'de 'Manus Dei', (Tanrının/Rabbin sağ eli) özellikle Yehova'nın veya Baba Tanrı'nın tam bir insan figürü olarak tasvir edilmesinin kabul edilemez olduğu antik çağın son dönemleri ile ortaçağın ilk dönemlerinde Yahudi ve Hristiyan sanatına ait bir motiftir. Kimi zaman kolun bir bölümünü içeren kimi zaman ise bilekte biten el sembolü, yeryüzündeki işlere tanrının müdahalesini ya da onayını göstermek için kullanıldığı gibi bazen de bizzat özne olarak kullanılmaktadır.¹⁴²

'Tanrı'nın eli' hakkındaki en ünlü sanat eseri, Michelangelo'nun Sistine Şapeli'nin tavanına 1511'de resmettiği 'Adem'in Yaratılış Sahnesi'dir. (**Şekil 1.21.**) Bu sahnede Adem'in eli, Tanrı'nın elini yansıtacak pozisyonda olup Tanrı'nın imajı olarak insanoğluna atıf yapar.¹⁴³

¹⁴⁰ Wilkinson, s. 116.

¹⁴¹ "Bunun üzerine Rab, 'kendisinde Rab'in ruhu bulunan Nun oğlu Yeşu'yu yanına al, üzerine elini koy' dedi." (Sayılar, 27: 18).

¹⁴² [www.artandpopularculture.com/Hand_of_God_\(art\)](http://www.artandpopularculture.com/Hand_of_God_(art)) Erişim: 18/08/2017; Uyan Dur, s. 22.

¹⁴³ Uyan Dur, s. 23.

Şekil 1.21. Michelangelo'dan 'Adem'in Yaratılışının Detayı', Sistine Şapeli,
1511.¹⁴⁴

Tanrı, İsa'da bedenleştiğinde İsa'nın eli kutsuyor ve iyileştiriyordu Yeniahit'te de İsa, elini bastırarak kutsama yapmaktadır.¹⁴⁵ İsa iyileştirme mucizelerinde de aynı jesti¹⁴⁶ kullanmaktadır. Hz. İsa'nın mesh ederek yaptığı mucizevî tedavilerde bu sahneyi canlandırmak mümkündür.¹⁴⁷ Yeniahit'te ilahî el, taştan levhaların üzerine kanunu yazan el değil; davası şerrin defedilmesi ve göklerin egemenliği olan, vücudu vücuda rabıta eden bir el durumundadır. Sonraları bu güç ve yetki, papazların tayin merasiminde olduğu gibi insana teslim edilmiştir. Protestan mezheplerden Pentekostallarda olduğu gibi cinleri kovmada da eller aktif olarak yer almaktadır.¹⁴⁸

Hıristiyanlıkta kutsama hareketi, 'orotor' isimli bir figürden esinlenerek ortaya çıkmaktadır. Bu, Roma heykellerinde kolu gevşekçe yukarı kalkık, eli yarı açık bulunan geleneksel söylevleri olan bir karakterdir. İlk Hıristiyanlar dua ederken dirsekleri kıvrıp, kolun ön kısmını öne doğru uzatarak avuç içleriyle dikey bir eksen oluşturmak üzere böğre doğru kaldırarak pagan alışkanlıklarını devam ettirirlerdi. Bu duruş Antik dönemde 'orans' olarak bilinmekteydi.¹⁴⁹

Fransa krallarının, Eski Ahitteki 'Tanrı'nın adalet eli' sembolizminden etkilendikleri bilinmektedir. Aziz Louis (1226-1270) döneminde adalet eli, çoğunlukla Kutsal Üçlü'yü temsil eden üç parmağı açık bir biçimde fildişinden imal edilmekte olup Fransa kraliyet esasının ucunda bulunmaktaydı. (Şekil 1.22.) Adaletin eli adeta kralı, Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olarak gösterir; kralın adalet dağıtabileceğini sembolize etmekteydi. Kralın eli, adalet elinin verdiği otorite ile kutsayıp okşayabilmekte ya da cezalandırabilmekteydi. Böylelikle kral yeryüzü

¹⁴⁴ Banu İnanç Uyan DUR, Hand Image as a Metaphor and Usage in Poster Design, Global Journal of ARTS Humanities and Social Sciences, Vol.3, No.3, pp.19-28, January 2015. s. 23.

¹⁴⁵ "...Çocukları kucağına aldı, ellerini üzerlerine koyup onları kutsadı." (Markos, 10: 16).

¹⁴⁶ "Güneş batarken herkes çeşitli hastalıklara yakalanmış akrabalarını İsa'ya getirdi. İsa her birinin üzerine ellerini koyarak onları iyileştirdi..." (Luka, 4: 40).

¹⁴⁷ Matta 8/3; Kur'an-ı Kerim, Âl-i İmran 3/49, Maide 5/110.

¹⁴⁸ Gardin - Olorenshaw - Gardin - Klein, s. 204.

¹⁴⁹ Gardin - Olorenshaw - Gardin - Klein, s. 205.

kraliyetinde meşruiyetin tek kaynağı olmaktadır. Bu simge XIV. yüzyılda da sikkelerin ve mühürlerin üzerinde görülmektedir.¹⁵⁰

Şekil 1.22. *El Greco* tarafından yapılan Louis IX.¹⁵¹

İslam’da ise ayet ve hadislerde ‘Allah’ın eli’ (yedullah), ifadesi mecazi bir anlamda kullanılmış olup cisim dışı bir anlam ifade etmektedir.¹⁵² Kur’an-ı Kerim’de birçok ayette yer alan ‘Allah’ın eli’ ifadesinden maksat Allah’ın kudreti, hükümranlılığı ve lütfudur.¹⁵³ Bununla birlikte Mâide suresi 64. ayette Allah’ın “İki eli de açıktır” ifadesiyle cömertliğinin genişliği, Fetih suresi 10. ayette “Allah’ın eli onların ellerinin üzerindedir.” ifadesiyle de biat eden ashaba işaret edilerek Allah’ın inananlar üzerindeki desteği ve himayesi kastedilmektedir.

Tasavvuf geleneğinde de ‘el’ çeşitli manalara gelmektedir. Örneğin bir tarikata kabul edilmeye “el tutmak”, bir müridin şeyhinden okuyarak şifa dağıtma gücünü, yetkisini almasına “el almak”, bir gönüllüyü derviş yapma işlemine ise “el vermek” denmektedir.¹⁵⁴ Bu kullanımlarda ‘el’in daha çok bir güç transferi, yetki devri veya aidiyet ifade ettiği görülmektedir.

¹⁵⁰ Gardin - Olorenshaw - Gardin - Klein, s. 203-204.

¹⁵¹ <http://xlart.com/es/lienzos/538-el-greco-san-luis-rey-de-francia.html> Erişim: 07/08/2017.

¹⁵² Hançerlioğlu, s. 132.

¹⁵³ Bkz. Âl-i İmran 3/26, 73; Mü’minûn 23/88; Zâriyât 51/47.

¹⁵⁴ Hançerlioğlu, s. 132.

Hemen her gelenekte ellerle yapılan ifade şekillerine rastlamak mümkündür. Hint kökenli dinlerden biri olan Caynizm’in sembollerinden biri de ortasında tekerlek olan açık eldir. (Şekil 1.23.) Bu şekliyle sembol, şiddet karşıtlığını ifade eden ‘ahimsa’yı¹⁵⁵ simgelemektedir.

Şekil 1.23. Caynizm.¹⁵⁶

Yeni dini hareketler içerisinde yer alan “Satanizm”de de el sembolü çeşitli formlarda kullanılmaktadır. Bu el sembollerinin, siyah büyü esnasında şeytanları çağırma, tüm engelleri kırarak kapıları açma, cehennem kapılarının kontrolünü sağlama, tanrıları kontrol etme ve kullananları koruma, merhamet ve adaletin mükemmel uyumu olma gibi çeşitli manaları ifade ettiği¹⁵⁷ belirtilmektedir.

¹⁵⁵ Mahmut Aydın, *Anahatlarıyla Dinler Tarihi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2010, s. 152.

¹⁵⁶ <https://www.jainworld.com/education/jainsymbol.htm> Erişim: 20/08/2017.

¹⁵⁷ www.exposingsatanism.org/signs-and-symbols-of-satanism/; www.bbc.com/news/magazine-33682878 Erişim: 19/08/2017.

İKİNCİ BÖLÜM

YAHUDİ GELENEĞİNDE HAMSA

2.1. Hamsa'nın Anlamı

İbranice'de beş sayısını ifade eden 'hameş', 'khamsa', (Arapça'da 5), 'chamsa', 'Hamsa eli', 'hameş eli' gibi biçimlerde de yazılarak ifade edilebilmektedir.¹⁵⁸ Edebi Arapça'da ve konuşulan Arapça diyalektlerinde damaksal "H / CH" sesiyle telaffuz edilmektedir. Sözcük, beş parmağı da açık bir avuç içi olarak şekil verilen bir tılsım takısı, evleri ve içindeki sakinlerini kötü gözlerden koruyucu dekoratif bir nesne konumuyla veya semantik boyutuyla, popüler inanış alanında kabul görmektedir.¹⁵⁹

Yahudiler, kem göze karşı koruyucu bir tılsım olarak kabul ettikleri el sembolünü, yaygın olarak İbranicede 'beş' anlamına gelen 'hameş' kelimesinin Arapça karşılığı olan 'hamsa'¹⁶⁰ ismiyle kullanmaktadır. Sami dil ailesinin iki üyesi olan Arapça ve İbrani dillerinin birbirine olan yakınlığının da ötesinde, 'hameş' ve 'hamsa' kelimelerinin gerek telaffuz gerekse anlam olarak özdeşliğiyle birlikte 6. yüzyılda Kuzey Afrika'da hâkim kültür konumunda olan Arap-İslam geleneğinin de etkisiyle Yahudilerin 'hamsa' kelimesini tercih etmiş olmaları mümkündür.

Yahudi geleneğinde hamsaya, Musa'nın kız kardeşi olan Meryem'e atfen "Miryam'ın Eli" de denilmektedir. Burada, ıssız çöllerde dolaşırken İsrailoğulları'nın hayatta kalmasına Miryam'ın katkıda bulunduğu bilgisi verilmektedir.¹⁶¹

Güç ve mülk fenomenlerinin simgesi olan eller, derin dini manalar da taşımaktadır. Bununla birlikte beş sayısıyla bağlantılı olarak 'hamsa',¹⁶² Yahudi geleneğinde Tora'nın beş kitabı ile ilişkilendirilmektedir.¹⁶³

¹⁵⁸ Ahmadreza Afshar - Aziz Ahmadi, 'The Hand in Art: Hamsa Hand', *JHS (The Journal of Hand Surgery)*, Vol. 38 A, April 2013, pp. 779-780, s. 779.

¹⁵⁹ Rubik Rosenthal, "A Linguistic Journey after the Hamsa", *Khamsa Khamsa Khamsa: The Evolution of a Motif in Comtemporary Israeli Art*, Jerusalem 2018, ss. 155-160, s. 155.

¹⁶⁰ Clément Huart, "Hamse", *İslam Ansiklopedisi*, C. V/1, MEB Yaynevi, İstanbul 1987, ss. 199-200, s. 199-200.

¹⁶¹ Sara E. Karesh - Mitchell M. Hurvitz, "Hamsa", Ed. J. Gordon Melton, *Encyclopedia of Judaism*, Facts On File, New York 2006, ss. 197-198, s. 197.

¹⁶² Uyan Dur, s. 22.

Hamsada aynı zamanda Yahudi kültüründeki sayı sembolizmini gösteren bir yön bulunmaktadır. Yahudilikte beş kitaptan oluşan Pentatök (humaş) külliyyatının yanı sıra beş rakamın kabaladaki¹⁶⁴ karşılığının, telaffuzu yasaklanmış olan İsrail Tanrısı'nın isminin şifre-harf karşılığını ifade eden 'he' harfi olması beş sayısındaki kutsallığı göstermektedir.¹⁶⁵ Beş sayısının ifade ettiği bu manalar, hamsanın mistik anlamını güçlendirmektedir.

El şeklini koruyucu bir unsur olarak kapılarının üstüne asan Yahudiler onu "Tanrı'nın eli" olarak adlandırmaktadır.¹⁶⁶ Özellikle Kuzey Afrika'da, Yahudilerin kapılarında, parmakları aralanmış el resimleri sıklıkla görülmektedir.¹⁶⁷

2.2. Hamsa'nın Yahudileşmesi Sürecinde Fenike Tesiri

Kadim çağlardaki toplumlarda el imajının büyümlü güçleri hakkında çok şey yazılmış olsa da, mevcut bilimsel kaynaklar hamsanın Yahudi Dünyasındaki kökeni ve gelişimiyle ilgili çok az belge sunmaktadır.¹⁶⁸

Hamsa, Sefared Yahudileri arasında yaygın bir sembol olarak kullanılmakla birlikte genel anlamda Yahudi kültüründe bu figürün ortaya çıkış tarihinde bir netlik bulunmamaktadır. Yahudilerin, hamsayı Tanrı'nın elini (yardımını) "çağırarak" veya avucu kullanarak "Kötü Göz"ü engellemek için kullanmış olabilecekleri belirtilmektedir.¹⁶⁹

Hamsa, Kuzey Afrika coğrafyasında bulunan Yahudi topluluğundaki köklü entegrasyonuna karşın Yahudiler arasındaki yaygın kanaate göre hala yerel aromaların Yahudileşmiş bir emilimi olarak İslam'dan 'ödünç' alınmış bir sembol kabul edilmektedir.¹⁷⁰ Ancak hamsanın dini sembol olarak kullanılmasının İslam'dan önceki varlığına işaret eden arkeolojik deliller bulunmaktadır. Bu kanıtlardaki

¹⁶³ Yakup Barokas, "Şalom/Salam: Gizemli bir kardeşliğin öyküsü", www.salom.com.tr/haber-76822-salomsalam_gizemli_bir_kardesligin_oykusu.html Erişim: 07/03/2012.

¹⁶⁴ Yahudi Mistisizmi.

¹⁶⁵ Rosenthal, s. 156.

¹⁶⁶ Burhan Oğuz, *Türk ve Yahudi Kültürlerine Bir Mukayeseli Bakış*, Anadolu Aydınlanma Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s. 570-571.

¹⁶⁷ Huart, "Hamse", s. 199-200.

¹⁶⁸ Sabar, "From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies", *Jews at Home: The Domestication of Identity*, Ed. S. J. Bronner, Oxford: Littman Library of Jewish Civilization, 2010, ss. 140-162, s. 141-142.

¹⁶⁹ www.myjewishlearning.com/article/hamsa/ Erişim: 20/05/2017.

¹⁷⁰ Noam Sienna, *Five in Your Eye: The Khamsa Image among Moroccan Jewry*, The University of Toronto, Yayınlanmamış Bitirme Tezi, Toronto 2014, s. 2-3.

tasvirin, nazardan koruyabildiğine inanılan bir antik Ortadoğu tanrıçasının eline işaret etmiş olabileceği düşünülmektedir.¹⁷¹ Pagan kökenli bu sembolün ortaya çıkışının bir Kartaca ve Fenike tanrıçası olan Tanit'e ibadet edilen¹⁷² antik Mezopotamya'daki Eski Mısır'a ve Kuzey Afrika'da Kartaca'ya dayanmakta olup söz konusu sembolün eş zamanlı olarak birçok inanç sistemi tarafından kullanıldığı¹⁷³ ifade edilmektedir.

Hamsanın, Yahudilerin İspanya'dan 1492'de sürülürken dağılan çeşitli toplulukları aracılığıyla popüler hale gelerek yayıldığına dair bir varsayım bulunmaktadır. Ancak bunun kabul edilmesi ve doğrulanması zordur. Nitekim Hamsa, İtalya veya Hollanda ve İngiltere gibi diğer Batı Avrupa ülkelerindeki Sefarad toplulukları arasında bulunmamaktadır.¹⁷⁴ Hollanda ve İngiltere'de bulunmama sebebi bu ülkelerdeki Yahudilerin 'Hıristiyanlığa geçmeye zorlanmış ve bu süreçte eski Yahudi geleneklerini yitirmiş **Anusim**' adı verilen gruplardan olmaları ile açıklanmaktadır.¹⁷⁵

Bununla birlikte hamsanın, Rodos adası gibi bu geleneğin yerel nüfus tarafından bilinmediği bölgelere yerleşmiş olan Sefarad toplulukları arasında bile popüler olduğu görülmektedir. Bunun da ötesinde 'hamsa', İran, Afganistan ve Irak gibi İspanyol sürgününden doğrudan etkilenmeyen İslam ülkelerindeki Yahudi toplulukları arasında da oldukça yaygındır.¹⁷⁶

Açıkcası 'hamsa' ve beş sayısının gücüne olan inanış Türkiye, Suriye, Filistin, Fas, Tunus ve Cezayir gibi İslam ülkelerindeki Sefarad topluluklar arasında hüküm sürmektedir ki bu topraklardaki yerli halk da bu inanışları paylaşmaktadır.¹⁷⁷ Hamsa'nın Yahudi geleneğindeki bu coğrafi dağılımı, Fenike ticaret kolonileriyle dikkat çekici bir paralellik arz etmektedir.

¹⁷¹ Karesh - Hurvitz, "Hamsa", s. 197-198.

¹⁷² www.ancientpages.com/2018/01/08/ancient-symbol-'hamsa'-meaning-history-explained/ Erişim: 20/05/2018.

¹⁷³ http://whatsnewonthenews-newspaper.blogspot.com.tr/2015/06/the-heart-of-jewish-quarters-in-cracow_94.html Erişim: 20/05/2017.

¹⁷⁴ Sabar Shalom, "The Khamsa in the Synagogue: A Meeting of Opposites? - The Evolution of the Khamsa in Judaism and Jewish Folk Culture", Khamsa Khamsa Khamsa: The Evolution of a Motif in Comtemporary Israeli Art, Jerusalem 2018, ss. 169-175, s. 170.

¹⁷⁵ Sabar, "From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies", s. 143.

¹⁷⁶ Sabar, "The Khamsa in the Synagogue: A Meeting of Opposites? - The Evolution of the Khamsa in Judaism and Jewish Folk Culture", s. 170.

¹⁷⁷ Sabar, "From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies", s. 143.

Nitekim Fenike, bugünkü Lübnan, Suriye ve İsrail'e bitişik toprakların bir bölümünü içine alan eski tarihsel bölgeyi ifade etmektedir. (Şekil 2.1.) Deniz ticaretleriyle ve kurdukları kolonilerle ünlü olan Fenikelilerin Dor, Akka, Yafa ve Ugarit gibi pekçok kolonileri vasıtasıyla MÖ 2000'lere kadar bilhassa Doğu Akdeniz kıyıları boyunca yayıldıkları,¹⁷⁸ Batı Akdeniz'de başarılı bir kolonizasyon süreci yaşadıkları belirtilmektedir. Fenike kolonilerinin Kartaca başta olmak üzere Kuzey Afrika kıyıları boyunca serptiği görülmektedir.¹⁷⁹ Bunun yanında Kuzey Afrika, Kıbrıs ve Anadolu'da çok daha eski dönemlerde kolonilere sahip oldukları belirtilmektedir. Kolonilerini yenileri için basamak olarak kullanana Fenikelilerin İspanya'ya kadar gittikleri bilinmektedir.¹⁸⁰

Şekil 2.1. Fenike Haritası.¹⁸¹

Ortadoğu medeniyetinin temsilcileri konumunda olan Fenikelilerin¹⁸² MÖ 1200'lerdeki ticaret yolları; "Afrika kıyılarında Mısır, Libya, Tunus, Cezayir ve Fas; Cebelitarık Boğazı üzerinden Portekiz ve İspanya kıyıları; Orta Akdeniz'de Balear,

¹⁷⁸ Dilara Kahyaoğlu, *Uygurluklar Tarihi-I*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015, s. 136.

¹⁷⁹ William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, İmge Kitabevi Yayınları, Çev. Alâeddin Şenel, Ankara 2002, s. 180-181.

¹⁸⁰ Kahyaoğlu, s. 136.

¹⁸¹ Kahyaoğlu, s. 135.

¹⁸² McNeill, s. 180-181.

Sardinya, Korsika adaları, İtalya, Sicilya ve Malta Adası; Akdeniz'in doğusunda Kıbrıs adası, Güney Anadolu kıyıları, Rodos, Girit, Tasoş adası ve Yunanistanda bulunan yerleşim bölgeleri ile kolonilerden" (Şekil 2.2.) oluşmaktadır.¹⁸³

Şekil 2.2. Fenikelilerin ticaret yolları ve koloni merkezleri.¹⁸⁴

Kullanımı antik çağlara dayanan 'hamsa'nın, Kuzey Afrika'da MÖ 820'den itibaren Kartacalılar tarafından tanrıça Tanit ile ilişkilendirilmekle birlikte daha kadim bir geçmişe sahip olduğunu söylemek mümkündür.¹⁸⁵ Nitekim Tanit'in Kuzey Afrika'dan gelmiş olabileceği, Fenikeli 'Astarte'nin bir nevi Afrikalı formu diyebileceğimiz bir tanrıça konumunda olup Baal Haman'la birlikte Kartaca'da tanrısal çifti oluşturduğu belirtilmektedir.¹⁸⁶

¹⁸³ Güneş Girgin, *Fenikelilerde Akdeniz Ticareti*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2006, s. 22.

¹⁸⁴ Dilara Kahyaoğlu, *Uygurluklar Tarihi I*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015, s. 136.

¹⁸⁵ <http://ciudadelastresculturas.toledo.blogspot.com/2014/04/sotanos-islamicos-del-cardenal-cisneros.html> Erişim: 28/10/2016.

¹⁸⁶ Felicien Challaye, *Dinler Tarihi*, Çev. Samih Tiryakioğlu, Varlık Yayınları, İstanbul 1994, s. 115.

Kartaca'da, Salamambo 'tophet'inde bulunmuş binlerce adak yazıtında, tanrıça Tanit'in, önplanda olduğu görülmektedir. "Kartaca'nın Hâkimi" olan tanrıça¹⁸⁷ Tanit, aynı zamanda "Baal'ın Yüzü" nitelemesiyle de bilinmektedir.¹⁸⁸

Bazı Fenike kentlerinde Ashtart ve Baal'in kentin koruyucu tanrıları olması gibi Tanit ve Baal Hammôn da Kartaca'nın koruyucu tanrıçalarıdır. Genellikle çok zengin bir ikonografiyle donatılmış olan Tanit ve Baal Hammôn'a adanmış mezar taşlarında en çok bulunan sembol, dirsekten kıvrılmış kollarını yatay olarak önünde tutan çizgisel bir insan figürünü tasvir eden meşhur "Tanit'in Simgesi"dir. Bu simge, taşıdığı ada karşın, "Tanit" adının geçmediği kimi mezar taşları üzerinde de yer almaktadır. Bundan başka aralarında şişe, açık el, balık ve bir sopaya sarılmış iki yılan da Tanit'in sembolleriyle birlikte bulunmaktadır. Bu sembollerin bazıları, bilhassa "Tanit' in Simgesi", bugün pek çoğu yalnızca Batı Fenike sömürgelerinde değil (örneğin Sicilya ve Sardunya), Doğu' da, eski Suriye ve Filistin bölgesinde de karşımıza çıkmaktadır.¹⁸⁹

Fenike'nin Mısır ve Mezopotamya arasında transit bir geçiş noktası olması Mezopotamya inanç sisteminin Yunanlılara geçmesini sağlarken Fenikelilerin ticari faaliyetleri sırasında kültürel etkileşim içerisinde oldukları kavimlerden dini ve mitik unsurlar almalarını ve bunları farklı kültürlere aktarmalarını da kolaylaştırmıştır.¹⁹⁰

Mezopotamya'yı da içine alan bu bölgede benzer işlevde olan tanrı ve tanrıçaların buldukları şehre ve zamana göre yerel isimlendirmelere sahip olduğu egemenliği ön plana çıkan şehirle birlikte o bölgenin tanrıçasının da üstün bir konuma geldiği görülmektedir. Üstün konuma gelen tanrıça aynı zamanda ikincil duruma düşen tanrıçaların niteliklerini de üstlenmektedir.¹⁹¹

Nitekim naturalist bir karaktere sahip olan Fenike dini, yerel tanrılardan oluşmaktadır. 'El' tanrılarının babası, deniz tanrıçası olan karısı Aşera ise tanrılarının

¹⁸⁷ Maurice Szyce, "Fenikeliler ve Pünikler", Ed. Yves Bonnefoy, *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarında Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, C. I, Çev. Kemal Özmen, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2000, ss. 280-286, s. 284.

¹⁸⁸ Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara 1998, s. 54.

¹⁸⁹ Szyce, s. 284.

¹⁹⁰ Ebru Uncu, "Eski Mezopotamya ve Yunan Dünyasında Din ve Tanrılar", Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2011, s. 57.

¹⁹¹ Demirci, s. 12-22.

anası olarak kabul görmektedir. Astarte de bir diğer önemli tanrıçadır.¹⁹² Sümerlerin İnanna'sı, Samilerin İştar'ına denk gelen ve Yunan panteonuna Aphrodite ismiyle geçen Fenike'nin Astartesi, Fenikeliler tarafından gittikleri her yere götürülmektedir.¹⁹³ Fenikeli denizciler olan Kartacalılar da deniz seferlerinde deniz tanrısı adına tapınak yapmakta ve adakta bulunmaktadırlar.¹⁹⁴

Bu manada Aşera, Astarte, Tanit gibi Fenikelilerce bilinen tanrıçaların egemenlik durumlarına göre birbirlerinin nitelik ve işlevlerini üstlenmesi muhtemeldir. Bu şekilde Kartaca'nın ön plana çıktığı dönemde Tanit'in sembolü olarak bilinen 'el' imajının egemenlik durumlarına göre farklı isimlerdeki tanrıçalarla çeşitli bölgelere ve özellikle denizci olan Fenikeliler aracılığıyla Fenike kolonilerine yayılmış olması mümkündür. Nitekim Tanit'in el sembolünün günümüzde hamsa adıyla Yahudi geleneğinde varlığını devam ettirmesi ve bu sembolün yayıldığı coğrafyanın Fenike kolonileriyle aynı olması bu savı doğrular niteliktedir. Bu durum aynı zamanda Yahudiliğin Fenike medeniyetiyle irtibatlı kadim geçmişinden günümüze taşındığına işaret etmektedir.

Fenikelilerin kesin olmamakla birlikte kendilerini 'Kenâni' (Kenanlılar) olarak adlandırdıkları düşünülmektedir. İbranice'de bu kelimenin ikinci manası Fenikelileri çok iyi ifade eden 'tüccar'dır. Nitekim eski dönemlerde bu bölge Kenan ülkesi olarak bilinmektedir.¹⁹⁵ Kenaniler (Fenikeliler) ve Aramiler Batı Sami toplumunu oluşturmaktadır. İsrailoğulları da Batı Samiler topluluğuna dâhildir. Samilerin MÖ 4000 yıllarında Filistin, Suriye bölgelerinde yaşadıkları belirtilmektedir.¹⁹⁶

Bununla birlikte Fenike tarihi süreçte farklı medeniyetlerin egemenliklerine girdiği ve bu durumun Fenike medeniyetinin etkileşimli bir şekilde yayılmasına aracılık ettiği görülmektedir. Fenike'nin etkileşim alanının Yahudi tarihiyle kesiştiği görülmektedir.

¹⁹² Kahyaoğlu, s. 157.

¹⁹³ Uncu, s. 59-60.

¹⁹⁴ Erkan Kurul, "Kartacalı Hannon ve Batı Afrika Kıyılarına Seyrüsefer", *Phaselis*, C. 1, 2015, Online Yayın Tarihi: 30/06/2015, ss. 231-260, s. 247.

¹⁹⁵ Kahyaoğlu, s. 135.

¹⁹⁶ *Dinler Tarihi Ansiklopedisi*, Gelişim Yayınları, C. 2, İstanbul 1980, s. 362.

Nitekim MÖ 538 yılında Fenike'nin Pers egemenliği altına girdiği bilinmektedir.¹⁹⁷ Persler'in, MÖ 6.-4. yüzyıl arasında izledikleri siyasette Mısır ve Yunanistan'dan gelecek saldırıları engellemek için Suriye ve Filistin kıyı şeridi boyunca pekçok kale ve liman inşa ettikleri bilinmektedir. Mısır ve Yunan isyanlarına karşı bölgeyi güçlendirmek isteyen pers yönetiminin Ezra ve Nehemya'ya tam yetkiyle Kudüs'e göndererek bu bölgeye Yahudi dönüşüne ağırlık verdikleri ifade edilmektedir.¹⁹⁸

Bununla beraber Yahudiliğin Mezopotamya'daki temel unsurlardan Sami etnik grubun bir üyesi olması hasebiyle büyük ölçüde bu bölgenin inanç ve kültür mirasını taşıdığı ifade edilmektedir.¹⁹⁹ Nitekim İsrailoğullarının MÖ 14. yüzyıl dolaylarında Kenan ülkesine yerleştikleri ileri sürülmektedir. Bunların Kenan ülkesine gelmeden önce Babilonya ve Mısır'la temas halinde oldukları belirtilmektedir. Tevrat'ın Yaratılış kitabının 12. bölümünde İbrahim'in Babilonya'daki 'Ur' şehrinde yola çıkarak Kenan ülkesinden geçip Mısır'a gittiği görülmektedir.²⁰⁰

İbranilerin göç ederek yerleştikleri Kenan ülkesinde yaygın bir nitelik taşıyan çeşitli mitlerden etkilenerek bunları dini inançlarına yansıttıkları ifade edilmektedir. Örneğin, "Ugarit metinlerinde"²⁰¹ yılın belli dönemlerinde bu mitlere dayanan çeşitli bayramların, törenlerin 'kohen' adı verilen görevliler tarafından yönetildiği belirtilmektedir. İbrani dilinde dini önderlere 'kohen' adı verilmesi geçmiş dönemdeki inanç alış verişine dair bir delil niteliğindedir.²⁰²

İsrailoğulları Kenan ülkesine yerleştiklerinde bu bölgede, animizme dayalı çoktanrıcı inançların yaygın olduğu ve büyücülük yapıldığı bilinmektedir. Bununla birlikte Kenan'a göç eden İsrailoğullarının; nazar inancı, lanet ve bela okuma, animizm, büyücülük gibi konularda aralarına karıştırdıkları Filistinlilerle benzerlik gösterdikleri²⁰³ belirtilmektedir. Bu bilgiler bize animist inançların büyüsel

¹⁹⁷ Kahyaoğlu, s. 135.

¹⁹⁸ Ali Osman Kurt, *Erken Dönem Yahudi Tarihi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 90.

¹⁹⁹ Demirci, s. 10.

²⁰⁰ Challaye, s. 126-128.

²⁰¹ "Ugarit'te bulunan çivi yazılı metinlerin Akkadcaya benzeyen Sami bir lehçe ile yazıldıkları belirtilmektedir." Uncu, s. 4.

²⁰² *Dinler Tarihi Ansiklopedisi*, s. 368.

²⁰³ Challaye, s. 122-125.

uygulamaların ve nazarın Kenan bölgesine göç etmeden önce dahi Yahudi toplumunda bulunduğunu göstermektedir.

Yine Kenan'a geldikten sonra yerleşik hayata geçen İsrailoğullarının buradaki Baal tapımından etkilenecek, tarlaların koruyucusu ve bereketin sağlayıcısı olan Baal'e ve ulusun koruyucusu olan milli tanrıları Yehova'ya aynı anda tapındıkları belirtilmektedir. Daha sonra Yehova inancının bereket sağlayıcılığını da üstlenerek Baal tapımını ortadan kaldırdığı görülmektedir. Bundan sonra tek tanrıya tapınış yer almakta ancak bu tek tanrıcılık anlamına gelmemektedir. İsrailoğullarının daha sonraki bir çağa (MÖ 7. veya 6. yüzyıl) kadar, diğer kavimlerin tapındıkları başka ulusal tanrıların varlıklarını rahatlıkla kabul ettikleri ifade edilmektedir.²⁰⁴

Babil sürgünü döneminde (MÖ 587-539) birçok Yahudi'nin Yahve'ye tapınmayı bıraktığı bazı Yahudilerin ise Yahve ile beraber Babil tanrılarına tapınarak evlerinde onların heykellerine yer verdiği ifade edilmektedir. Farklı bir tutum sergileyen bazı Yahudiler ise ne Yahve'ye ne de Babil tanrılarına tapınmaktadır. Bunlar dinsel anlamda bir geri dönüş yaşayarak eski Kenan tanrılarına tapınmaya başlamaktadır. Bununla birlikte sürgün dönemi peygamberleri Yahve'nin egemenliği için mücadele vermektedir.²⁰⁵

Ugarit'te yapılan kazılarda ele geçirilen çivi yazılı buluntularda Samilerin de diğer komşuları gibi pek çok tanrıya tapındıkları bilgisini desteklemektedir. Ugarit metinlerinden edinilen bilgilere göre, Samiler El ile Baal adı verilen iki büyük tanrıya inanmaktaydılar.²⁰⁶ 'El' Kenanlılar ve Fenikelilerce panteonun başı olarak tapınım gören büyük tanrıdır. El, Kartaca'daki Fenikeliler arasında 'Baal Hammon' ismiyle gökyüzü ve verimlilik tanrısı olarak tapınım görmektedir. Baal Hammon'un (El) eşi ise aynı zamanda ay tanrıçası olan Tanit'tir.²⁰⁷

Sami gelenekte tanrıların yanı sıra tanrıçalara da önem verilmekteydi. Aşera, El'in eşi olarak saygı görürken Astarte ve Anat gibi diğer büyük tanrıçalar da bu gelenekteki diğer önemli tanrıçalar olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁰⁸ Yüzyıllar ve

²⁰⁴ Challaye, s. 129-134.

²⁰⁵ Kurt, s. 50-53.

²⁰⁶ *Dinler Tarihi Ansiklopedisi*, s. 362.

²⁰⁷ 'El', 'Baal' ve 'Tanit' için Bkz. Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 54, 112, 358.

²⁰⁸ Nermin Öztürk, "Yahudilikte Tanrıçalar ve Kutsalın Feminin Boyutları", *Bütün Yönleriyle Yahudilik (Uluslararası Sempozyum), Dinler Tarihi Araştırmaları-VIII*, Ankara 2012, s. 385-386.

binyıllar boyunca Doğu ve Batı Fenike bölgelerinde kendisine inanıldığı kanıtlanan Ashtart, büyük bir Batılı Sami ve özellikle Fenike tanrıçasıdır. Ashtart'ın özellikle dölleme, aşk ve savaş tanrıçası olarak kutsandığı tüm bu bölgelerde geniş bir yayılım alanı bulunduğu görülmektedir.²⁰⁹ Fenikeliler ve Kenanlıların yüce verimlilik tanrıçalarından olan Ashtart (Astarte, Astoreth) aynı zamanda İstar ve Venüs'ün Filistin'deki karşılığı, Kartacada ise Tanit olarak karşımıza çıkmaktadır.²¹⁰

Yahudi geleneğinde bir dönem politesit eğilimlerin hüküm sürdüğü ve Astarht tapımının olduğu görülmektedir. Tanit'in Astarth'ın Kartaca'daki versiyonu olduğu bilgisine Hamsanın Tanit'in açıkça bilinen bir sembolü olmasını eklediğimizde Hamsanın Yahudi geleneğindeki kadim geçmişi aydınlanacaktır.

Hamsa'nın, özellikle Fas örneğinde günlük hayatta Yahudiler tarafından etkin bir şekilde kullanılması, ritüel eşyalarda bulunması, Yahudi gümüş ustalarının çalışmalarının Yahudi sanatı ve somut kültürün kazanımları arasında sayılması ve Yahudi geleneğiyle olan bariz maddi etkileşimi de göz önüne alınarak 'Yahudilik' tablosuna yerleştirilmesi mümkündür.²¹¹ Bu nedenle 'hamsa' fenomenini İspanya'dan sürülme veya yerel etkileşim sonucuna bağlayan geleneksel görüş yerine Ortadoğu tesirini kabul etmek daha mantıklı görünmektedir.

Nitekim özellikle Kuzey Afrika bölgesinde yaygın olan bu sembolün burada yaşayan halk için gündelik hayatın bir parçası olduğu görülmektedir. Nasıl Müslümanlar kendi değerleriyle yorumlayıp içselleştirerek 'hamsa' sembolünü kabul etmişlerse benzer bir durumun Yahudiler için de geçerli olması mümkündür. Yahudi geleneğinde tılsımlarda ve ritüel nesnelere hamsanın kullanımı Yahudiliğin içsel değerlerini barındırdığı anlayışının güçlenmesini sağlamıştır.²¹²

Hamsa, Sefarad diasporası'nın dışında İran, Afganistan, Buhara ve Irak dâhil olmak üzere diğer İslam topraklarında yaşayan Yahudiler arasında da çok popülerdi. Bu ülkelerde çeşitli şekillerde tasvir edilen 'hamsa', evlerdeki yeni doğan bebekleri korumak için kâğıt ve metal tılsımlardan çekici resimler içeren evlilik sözleşmelerine, kişisel mücevherattan özellikle hayat döngüsünü etkileyen ve yeni

²⁰⁹ Sznyce, s. 280-284.

²¹⁰ Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 44.

²¹¹ Sienna, *Five in Your Eye: The Khamsa Image among Moroccan Jewry*, s. 11.

²¹² Sienna, *Five in Your Eye: The Khamsa Image among Moroccan Jewry*, s. 4-5.

evli çiftleri korumak için yapılan tılsımlara kadar sayısız Yahudi objesinde görülmekteydi. Sinagogun içindeki hamsalar, tora topuzcukları (**rimonim**) (**Şekil 2.3.**), Tora işaretçileri, Tora sandığı örtüleri ve Tora kutucukları ve Tora perdeleri dâhil olmak üzere en kutsal nesnelere süslenmesinde kullanılmaktaydı.

Şekil 2.3. Hamsa şekilli gümüş Tora topuzcukları. İran, 1920 civarı.²¹³

Hamsanın Sefarad diasporasından bağımsız olarak Ortadoğu'daki Yahudi topluluklarında gerek evlerde gerekse sinagoglarda yaygın olarak kullanılması onun Yahudi geleneğindeki kadim geçmişini gösteren bir delildir.

Bu bilgiler bize Yahudi toplumunun Mezopotamya ve Kuzey Afrika coğrafyasında, Müslümanlardan yüzlerce yıl önce bulunduğunu göstermektedir. Bu durumda Yahudi geleneğinin Hıristiyanlık ve İslam geleneklerine göre çok daha eski dönemlerde, özellikle kötü ruhlara ve nazara karşı koruma, bereket sağlama gibi saiklerle kullanılan 'hamsa' ile tanıştığını söylemek mümkündür.

Yahudilerin 'hamsa' sembolüyle erken dönemlerdeki tanışıklığına işaret eden bir diğer argüman da kökleri çok eskilere giden 'el' metaforunun Yahudi geleneğinde kutsama, bereket, koruma gibi niteliklerle ilişkilendirilerek dini ritüellerde, halk pratiklerinde ve sanat alanında kullanılmasıdır. Yahudi asıllı araştırmacı Shalom Sabar da "From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies" (Kutsal Sembol'den Anahtarlığa: Yahudi ve İsraili Toplumlarda

²¹³ Sabar, "From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies", s. 143-144.

Hamsa)²¹⁴ adlı makalesinde hamsanın Yahudilik içerisindeki bahis mevzu olan bu erken kökenlerine referans olacak delillere işaret etmektedir.

Özellikle mistik Kabalacılığın Ortaçağ döneminde Yahudi geleneğindeki ‘el’ sembolünün ve ‘beş’ sayısının “ilahi isim, korunma, bereket-doğurganlık ve kutsanma” anlamlarıyla ilişkilendirildiği görülmektedir. Ortaçağ Yahudi yazarlarının yaptıkları açıklamalarda bir insan elini dikip uzatarak ‘*hameş*’ (beş) demek suretiyle cadılara ve kötü gözlemlere karşı kendini koruyabileceği belirtilmektedir. Elin bu şekilde koruyucu bir sembol olarak kullanılmasını İspanya Yahudilerinin *ketuba* adı verilen evlilik sözleşmelerinde görmek mümkündür.²¹⁵

Ortadoğu’da mistik hareketlerin menşesine bakıldığında Mezopotamya’daki eski inançlarla Yahudi-Hıristiyan inançlarının oluşturduğu sentezin önemli bir payı olduğu belirtilmektedir. Özellikle mistik Kabalacı Yahudi düşüncesinin ortaya çıkışında pagan tanrıların Yahve’ye asimilasyonunun etkili olduğu ifade edilmektedir. Bu düşünce, hâkim kültürün tesirine giren ve güç kaybeden her dinsel eğilimin asimilasyon sürecinden geçerek mistik yorumlara yönelmesi bunun da senkretilik ve heterodoksi hareketlerin temelini oluşturmasına dayandırılmaktadır.²¹⁶ Bu bağlamda pagan inançların Yahve’ye asimilasyonu sürecinde tanrıça temsili olan ‘el’ figürünün mistik yorumlarla geleneğe dâhil edildiğini söylemek mümkündür.

Bütün bu bilgi ve temellendirmelerin işaret ettiği nokta hamsanın erken dönem Yahudi geleneğindeki geçmişidir. Muhtemelen Yahudi geleneğinin Mezopotamya’da yaşadığı etkileşimle birlikte şekillenmesi sürecinde, politeist eğilimlerin tesiriyle, esasen dışıl prensibin özelde ise Kartaca tanrıçası Tanit’in sembolü olan ‘el’ imajı bu geleneğe dâhil olmaktadır.

Tanit’in eli’nin, Akdeniz’de geniş bir alanda denizcilik yapan Kartacalıların faaliyetleriyle farklı bölgelere yayıldığı görülmektedir. Kartaca’nın bir Fenike kolonisi olduğu, Fenikelilerin de Batı Sami ailesinden olduğu düşünüldüğünde, hamsanın bu tarihi serüveninde Yahudi geleneğinin bu sembolün kadim zamanlardan günümüze taşınmasında aracılık ettiğini söylemek mümkündür.

²¹⁴ Bkz. Shalom Sabar, “From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies”, *Jews at Home: The Domestication of Identity*, Ed. S. J. Bronner, Oxford: Littman Library of Jewish Civilization, 2010, ss. 140-162.

²¹⁵ Sienna, *Five in Your Eye: The Khamsa Image among Moroccan Jewry*, s. 17.

²¹⁶ Demirci, s. 12.

Öyle görünüyor ki Yahudilikte peygamberlerin ve din bilginlerinin mücadeleleriyle tek tanrıcılığın hâkim kılınması ve paganist etkilerin dışlanmasıyla ‘el’ metoforik bir anlam yüklenerek dini pratiklerde, ritüellerde ve halk folklorunda yaşamaya devam etmektedir.

Bu durumun ortaya çıkmasında hiç şüphesiz yerel din bilginleri olan hahamlar (**hakhaim**) büyük bir rol oynamışlardır. Hahamlar kendilerine sunulan birçok Yahudi kaynağından yararlanarak, ‘hamsa’ ile Yahudi dini uygulamaları arasında güçlü bir bağ kurmasıyla ‘el’, Yahudilikteki konumunu pekiştirmiştir. Her şeyden önce ve en önemlisi, ibadete katılan bir Yahudi için açık el şekli artık ritüeldeki kâhinlerin kutsamasından istifade etmek anlamına gelmektedir.²¹⁷

Bunun yanında İslam topraklarındaki hahamlar, beş sayısını ‘kosher’ olarak işlemek için derin yorumlamalara gitmişler ve bu yolla onun Yahudilikteki köklerine işaret etmişlerdir. Bu süreç, İslam ülkelerinde yaşayan Yahudilerin gözünde hamsanın derin bir dinî öneme sahip tipik, popüler bir motife dönüşmesini sağlamıştır. Böylelikle hamsa, Yahudiler arasında günlük kişisel korunma aracı olarak *menora* ve *ketuba* gibi dini ritüel nesnelere sülmesi ve dahası sinagogdaki en kutsal nesne olan Tora mushaflarıyla ilgili aksesuarların süslenmesinde kullanılmıştır.²¹⁸

2.3. Hamsa'nın Yahudi Kültüründeki Tarihi Serüveni

Hamsa'nın dini anlamlarla yüklü bir tılsımdan ritüel eşyalara, batıl inançtan kültürel bir ikon haline dönüşen konumu Yahudi geleneğinde inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir.

Hamsa, Siyonist hareketin Filistin topraklarına yönelik gerçekleştirdiği 1882-1903 yılları arasındaki ilk göç dalgası (**aliya**) öncesinde bu topraklarda yaşayan Yahudi nüfusu ifade eden ‘**Eski Yişuv**’ Yahudileri arasında yaygın bir kullanıma sahipti.²¹⁹ Yerel ‘hamsa’ tılsımları çeşitli malzemelerden yapılmaktaydı. Eski Yishuv sakinleri, geleneksel olarak kullanılan hamsaları farklı nesnelere üzerinde tasvir etmekteydi. Bunun içinde sadece *semira* ve tılsımlar değil örneğin bir yüzünde yeni

²¹⁷ Sabar, “From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies”, s. 144-145.

²¹⁸ Sabar, “The Khamsa in the Synagogue: A Meeting of Opposites? - The Evolution of the Khamsa in Judaism and Jewish Folk Culture”, s. 174.

²¹⁹ Sabar, “From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies”, s. 148-149.

evli bir çiftin resminin yer aldığı diğer yüzüde ise büyükçe bir ‘hamsa’ motifinin işlendiği tabletler gibi çeşitli objeler de bulunmaktaydı.²²⁰

Bununla birlikte hamsanın İsrail’de 20. yüzyılın ilk yarısında Sefarad ve *Edot Hamizrah*²²¹ Yahudi grupları arasında pek kullanılmadığı ve yavaş yavaş kamusal alandan kaybolduğu belirtilmektedir. Hamsanın konumunda yaşanan bu düşüşün, çoğunluğu Aşkenazlardan oluşan Siyonist (*halutsim*), Ortodoks ve seküler grupların aşına olmadıkları Sefarad ve *Edot Hamizrah*’ın diasporayla ilişkili geleneklerine, özellikle de ‘batıl inançlar’ ya da sihirle ilişkili inançlarına tepeden bakmaları sonucu gerçekleştiği ifade edilmektedir. Bu eğilimin, İsrail Devletinin kurulmasıyla daha da güçlendiği söylenmektedir. İsrail’in kuruluşunun ilk yıllarında gelen ve modernizm iddiasıyla ortaya çıkan yeni kültür, onlara eski yaşam biçimleriyle birlikte sözde ilkel gelenek, ritüel ve alışkanlıklarını da terk etmeleri çağrısında bulunmaktadır. O dönemde ilan edilen resmi devlet ideolojisi, “ilerici” tercihlerini açıkça dile getirmek suretiyle, yeni göçmenlerin geride bıraktıkları dünyayı ihmal edip “İsrailliler” haline gelmeleri için doğrudan ya da dolaylı olarak onlara öğretilmektedir. Böylelikle ‘hamsa’, 1950’ler ve 1960’lar boyunca gönülsüzce terk edilmiş *Edot hamizrah* geleneklerinden biri olmaktadır. Bu dönemde bazı koleksiyoncuların atılmak veya yok edilmek üzereyken kurtardıkları hamsalar aynı zamanda göçmenlerin kültürlerine gösterilen saygısızlığın farkında olup bu tür nesnelere sahip olmaktan adeta utandıkları gerçeğinin altını çizmektedir.²²²

Bu pasif dönemin akabinde İsrail toplumunda ve kültüründe ‘devrim yılları’ olarak nitelendirilen yaklaşık olarak 1970’li yıllarda meydana gelen değişimlerle ‘hamsa’nın, kademeli olarak konumunu ve statüsünü yeniden kazandığı ifade edilmektedir.²²³

Yeni perspektifin belirgin bir işareti olarak 1978’de, Yahudi diasporası müzesi olan ve İsrail dışındaki Yahudi topluluklarının kültürlerini gururla sergiledikleri *Beth Hatefutsot*’un açılışı gerçekleşmiştir. Müzenin açılışından önce

²²⁰ Sabar, “The Khamsa in the Synagogue: A Meeting of Opposites? - The Evolution of the Khamsa in Judaism and Jewish Folk Culture”, s. 174.

²²¹ Sefarad Yahudiler ve İslam ülkelerinde yaşayan Yahudiler.

²²² Sabar, “From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies”, s. 148-149.

²²³ Sabar, “The Khamsa in the Synagogue: A Meeting of Opposites? - The Evolution of the Khamsa in Judaism and Jewish Folk Culture”, s. 174.

gerçekleşen bir başka önemli gelişme de 1973 yazında, müzenin Etnografya Bölümü ilk kez, İsrail toplumunda tepeden bakılan bir kültüre sahip olan Fas Yahudileri'ne ithaf olunan büyük bir serginin düzenlenmesidir. Sergi, hamsalardan oluşan bir bölüm içermekte olup katalogda bu fenomenin Faslı Yahudilerin hayatındaki önemini gösteren kısa ama çığır açıcı bir makaleye de yer verilmiştir. İsrail'in resmi sanat ve kültür mabedindeki serginin, yaşayan bir gelenek olarak Fas Yahudiliğini canlandırmak suretiyle ayrımcılıktan ve fakir bir imajdan muzdarip bir toplumun üzerine pozitif bir ışık gibi parladığı belirtilmektedir.²²⁴

İsrail toplumu hamsanın statüsündeki bu değişimi kendiliğinden kabul etmiş ve yaşanan değişimlere paralel olarak, onu geleneksel bir büyü nesnesi konumundan halk sanatını ve kültürünü temsil eden ikonik bir nesneye dönüştürmesi oldukça hızlı olmuştur.²²⁵ İsrail'in, Sefarad ve *Edot Hamizrah* geleneklerine yönelik dışlayıcı tutumunun kapsayıcı bir seyirde değişmesiyle birlikte hamsanın son dönem Yahudi geleneğindeki yerinin de bu duruma paralel bir süreç yaşadığı görülmektedir. Bu süreçte 'hamsanın' batıl inanç nesnesi olmaktan çıkarak halk kültürünün bir unsuru haline getirildiği gözlemlenmektedir.

Hamsa'nın yeniden canlanmasının, İsrail'de halk kültürünün meşrulaştırılması sürecinin bir parçası olduğu belirtilmektedir. Bu etnik ve kültürel 'uyanış', önceleri ihmal edilmiş gelenekler, yiyecekler ve belirli bir objeye herhangi özel bir vurgu yapılmaksızın hamsayı da içeren somut kültür objelerini yeniden ön plana çıkarmıştır. Bununla birlikte, özellikle Kuzey Afrika 'hamsa' sembolü, halkın hayal gücünde diğer nesnelere daha fazla ilgi çekmiştir. 21. yüzyıl başlarından itibaren 'hamsa', bebek karyolarından iç duvar süslemelerine; anahtarlıklardan dikiz aynalarına ve hediyelik eşya dükkânlarından süpermarketlere kadar geniş bir alanda İsrail'in adeta ortak nesnesi haline gelmiştir.²²⁶

Hamsa'nın İslam ülkelerindeki Yahudi cemaatleri arasında evrim geçirmesinin ön delili olmamasına rağmen, son kuşaklarda bunun genellikle rabbînik

²²⁴ Sabar, "From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies", s. 149-150.

²²⁵ Sabar, "The Khamsa in the Synagogue: A Meeting of Opposites? - The Evolution of the Khamsa in Judaism and Jewish Folk Culture", s. 174.

²²⁶ Sabar, "From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies", s. 150.

kurumların dahi kaş kaldırıp şüphe ile yaklaşmadığı yaygın kullanımda bir fenomen haline geldiğini kesinlikle söylemek mümkündür.²²⁷

1970'lerde ve 1980'lerde İsrail toplumundaki değişikliklere ek olarak bayraktan veya diğer resmi amblemlerden daha az milliyetçi, daha az külfetli ve daha az bağlayıcı yeni kimlik sembollerinin benimsenmesi de gerçekleşmiştir. Siyonist İsraililer'in özellikle İsrail doğumlu olanları için 'hamsa', sembol boşluğunu kolayca doldurmuştur. Hamsa, kültürün ve İsrail kimliğinin hızlı ve gönüllü benimsenen simgelerinden biri haline gelmiştir. İsrail'deki Sefarad ya da *mizrahi*²²⁸ kökenli İsraililer için 'hamsa', aile gelenekleriyle bağ kurmalarını ve bunu güçlendirmelerini sağlayan sembolik ve alışıldık bir vasıta konumunu elde etmiştir. 20. yüzyıl sonlarında, İsraili gençler arasında yaygınlık kazanan mistisizm bu sembolün daha fazla yaygınlaşmasını sağlamıştır.²²⁹

Bugün birçok dindar Yahudi, 'hamsa' kullanımını bütünüyle batıl bir inanç olarak görmekle birlikte bunun Talmud yahut Yahudi şeriatına aykırı olduğunu düşünmemektedir. Dahası hamsayı Yahudi kimliğini ifade etmek gayesiyle bir aksesuar yahut mücevher olarak kullanan inançsız Yahudilere de rastlanmaktadır.²³⁰

Geçmiş dönemde 'hamsa' Sinagoglar başta olmak üzere çeşitli kutsal araçlarda sıklıkla kullanılmaktayken günümüz İsrail toplumunda kullanımı daha çok kişisel alanla sınırlandırılmaktadır. Hamsa, ev içi kullanımda hem dini hem de laik bağlamlarda ortak bir nesne haline gelmiştir. Bugünlerde birçok evde tipik bir dekorasyon ögesi olarak genellikle kapının yanındaki duvara asılan süslenmiş bir 'hamsa' levhası bulunmaktadır. (Şekil 2.4.)

²²⁷ Sabar, "The Khamsa in the Synagogue: A Meeting of Opposites? - The Evolution of the Khamsa in Judaism and Jewish Folk Culture", s. 170.

²²⁸ "Genellikle Sefarad Yahudileriyle karıştırılsa da (birçok dini gelenek paylaştıkları için) ayrı bir mirasa sahip olan Orta Doğu kökenli (Mizrahi: İbranice, "Doğu" ya da "Oryantal") Yahudilerdir. En eski toplulukları Geç Antik Çağ'dan kalan bu toplulukların en büyüğü modern Irak (Babil), İran (Pers) ve Yemen'de bulunmaktadır." www.myjewishlearning.com/article/who-are-mizrahi-jews/ Erişim: 18/08/2018.

²²⁹ Sabar, "From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies", s. 151.

²³⁰ Karesh - Hurvitz, "Hamsa", s. 197-198.

Şekil 2.4. Ev kullanımı için çerçeveli kağıt hamsa, İsrail, 1990'lar.²³¹

Modern dönemlerde şans ve mutluluk getirdiği düşünülen bir tılsım olarak 'hamsa' sıklıkla takılarda, evde asılı aksesuarlarda ya da Yahudilere ait mekân süslemelerinde her geçen gün yaygınlaşan bir unsur olmaktadır.²³²

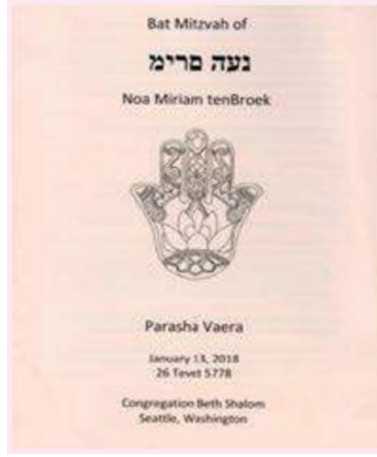
Bununla birlikte batıl inançlardan uzak, akılcı ve seküler bir yaklaşımı benimseyenlerin bile "Tanrıya şükür bebek doğdu, her şey yerli yerinde, 'tfu tfu tfu', 'hamsa hamsa hamsa', 'sarımsak soğan sarımsak soğan sarımsak soğan', nazar olmadan, Tanrı'nın yardımıyla!" gibi söylemleriyle 'hamsa' gibi inanç sembollerine başvurdukları bunu da "Eğer faydası olmayacaksa da zararı yok" şeklinde bir akıl yürütme ile temellendirdikleri görülmektedir.²³³ Böyle bir yaklaşımda insanın inanmaya bağlanmaya olan psikolojik ihtiyacının dinin sosyolojik boyutuyla oluşan halk gelenekleri ve pratikleriyle karşılanmaya çalışıldığı görülmektedir.

Hamsa, son zamanlarda Sefarad olmayan topluluklar arasında dahi kabul görmektedir. Örneğin, Seattle'ın uzak mahallelerindeki Muhafazakâr '**Bet-Şalom**' Sinagogu'nda düzenlenen bir Aşkenaz Amerikan Yahudi ailesinin kızı için düzenlenen *bat-mitzva* seramonisinde katılımcılara dağıtılan programın en üstünde 'hamsa' sembolünün yer aldığı görülebilmektedir. (**Şekil 2.5.**) Bu durum aslında 'hamsa'nın, Yahudiliği modern zamanlarda tüm diasporik topluluklarda temsil eden bir sembol haline geldiğini göstermektedir.

²³¹ Sabar, "From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies", s. 154-156.

²³² www.thoughtco.com/what-is-a-hamsa-2076780 Erişim: 20/05/2018.

²³³ Rosenthal, s. 155.

Şekil 2.5. Noa Miriam'ın *Bat Mitzva* Seramoni Programı, Seattle, ABD, 2018.²³⁴

Nitekim modern İsrail’de, kimse ‘hamsa’ kullanan insanların kökenlerini ayırt edemez. Halkın tüm kesimleri onu sever ve kullanır ve ‘hamsa’ kamusal alan olan hemen her yerde görülebilir. Şirketler onun bütün çeşitlerini ticari kullanım için üretir. Sanatsal hamsaların temaları genellikle Aşkenaz ve seküler çizgidedir. Dolayısıyla, *mizrahi* Yahudileri ile ilişkili olan daha geleneksel (dindar) Şas fraksiyonunun hamsalarının yanısıra, seküler ve daha yaygın ‘hamsa’ türleri İsrail’de genellikle herkes tarafından kullanılmaktadır.²³⁵

Yirminci yüzyılın sonundan itibaren, hamsanın üretimi ticari bir boyut kazanarak yaşamın birçok alanına yayılmıştır. Bugün İsrail nüfusunun büyük kısmı hamsayı geleneksel rolüne uygun bir şekilde kullanmaktadır. Bununla birlikte o, İsrail’in tipik bir seküler-kültürel sembolü olarak da oldukça popülerdir.²³⁶

Hamsa, çağdaş İsrail toplumunda geleneksel bir kutsalın ve koruyucu bir mananın nesnesi olup genellikle İslam ülkelerindeki Yahudilerle ilişkilendirilmesine karşın orijinal formlarının ve sembolizminin özünü korumakla birlikte dönüştürülmüş, geliştirilmiş ve hatta sekülerleştirilmiştir. Bununla birlikte son dönemde ‘hamsa’, popüler ve ticari pek çok üründe gerek geleneksel rolüne uygun gerekse yeni anlamlar taşıyarak kullanılmasından posta pullarında ve İsrail Havaalanlarındaki avuç içi manyet kartlara kadar geniş bir yelpazede halk

²³⁴ Sabar, “The Khamisa in the Synagogue: A Meeting of Opposites? - The Evolution of the Khamisa in Judaism and Jewish Folk Culture”, s. 175.

²³⁵ Sabar, “From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies”, s. 157-158.

²³⁶ Sabar, “The Khamisa in the Synagogue: A Meeting of Opposites? - The Evolution of the Khamisa in Judaism and Jewish Folk Culture”, s. 174.

kültürünün bir parçası olmanın yanında İsrailcilik kimliğini yansıtan bir imaj konumundadır.²³⁷ Hamsa, böylece Yahudi toplumunda Aşkenaz, Sefarad, muhafazakâr, laik Yahudiler kapsayan ve birleştiren bir nesne olarak bulunmaktadır.

2.4. Yahudilikte Nazar İnancının Hamsa Sembolüne Etkisi

Nazar inancı, modern tıbbın henüz gelişmediği dönemlerde, insanın bilinmeyenlerle karşı karşıya kaldığında kendi kaderi üzerinde herhangi bir etkiden yoksun olduğunu düşündüğü ve buna bağlı olarak büyük felaket ve ölüm oranlarına maruz kaldığı gerçekliğine dayanmaktadır. Böylesi bir durumda ‘kem göz’, herkes için pusuda yatan çok büyük bir tehlike olarak algılanmaktadır. Dünyada bir denge kurma tutkusu insanı, davranışlarını etkileyen olumsuz güçler ve başına gelen talihsizlik ya da felaketler arasında bir bağlantı kurmaya sevk etmektedir. Böylesi bir algıda örneğin bir insanın kıskanç bakışları, beraberinde nazarı getiren gerçek bir fiziksel saldırı olarak değerlendirilmektedir.²³⁸

İlk çağlardan bu yana insanoğlu, kutsal veya sihirli bir güç olduğunu düşündüğü nesnelere kullanarak kendini talihsizliklerden korumayı denemektedir. Talihsizliğe sebep olan şeytani ruhların korunan birine saldırmaya cesaret edemeyeceği düşünüldüğünden, kutsallık ve koruyuculuk atfedilen bu nesnelere, insanın süslenme alışkanlığının kaynağı olacak şekilde giyim-kuşam eşyalarının arasında yerini almaktadır. Dişiler daha zayıf ve korunmaya muhtaç görüldüğünden bu nesnelere onlar tarafından daha çok kullanılmaktadır. Kişiyi hastalığa, kötülüğe ve diğer sıkıntılara karşı korumak için özel olarak çeşitli formüller ile yazılmış kâğıt, parşömen veya metal disk parçaları geliştirilmektedir. Koruma sağlamak amacıyla yazının kullanılması, ilk çağlarda sözlerin gücüne ve kutsallığına dair inançtan kaynaklanmakta ve bu tür objeler tılsımlar olarak adlandırılmaktadır.²³⁹

Yahudi geleneğinde bu koruyucu önlemler, uygulamalı kabala sanatıyla meşgul olan ve yazdıkları tılsımlarla koruyucu sihirli güçler sağlayan hahamlar zümresi *mekubalim* (kabalistler) ve tılsımları kullanarak nazarın bozulması, iblislerin

²³⁷ Sabar, “From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies”, s. 159-160.

²³⁸ Idit Sharoni, “‘You Women Were Always Careful’: Magic Means for Protecting the Family among Jewish Women in Iraq”, *Khamsa Khamsa Khamsa: The Evolution of a Motif in Contemporary Israeli Art*, Jerusalem 2018, ss. 161-166, s. 161.

²³⁹ www.jewishvirtuallibrary.org/amulet Erişim: 02/06/2018.

kovulması için yapılan törenleri organize eden, tedavi amacıyla ilaçlık bitki bileşenlerini hazırlayan kadınlar tarafından sağlanmaktadır.²⁴⁰ Kötülüklerle karşı koruma sağlamak amacıyla yapılan tılsımların özellikle kabalist eğilimlerin güçlü olduğu Orta Çağ'da Doğu Avrupa ve Doğu ülkelerindeki Yahudiler tarafından yaygın bir kullanıma ulaştığı ifade edilmektedir.²⁴¹ Kabalistik geleneğin sihirsel ve büyüsel uygulamalara öncülük etmesinin Yahudi geleneğinde mevcut olan nazar inancının daha derinlere inmesine ve bu inancın canlılığını korumasına katkı sağlamış olması muhtemel görünmektedir.

Yahudi geleneğinde, kelime anlamı olarak “şeytani/kem göz” manasına gelen “ayin hara” (וייע ערה) ve buna bağlı olarak gelişen inanç ve yaklaşımlar büyük bir rol oynamaktadır. Dünyada hastalık, acı ve trajediye neden olduğuna inanılan bu fenomenin zararının en bariz ortaya çıkış nedeni kıskançlık olarak kabul edilmektedir. Nitekim bu durum “komşunuza ait hiçbir şeyi istemeyin” buyruğundan da anlaşılabilir. Birçok Yahudi, olumlu bir şey gerçekleştiğinde “bli ayin hara” (İbranice, “kötü bir göz” olmadan) veya “keynahora” (Yidiş dilinde, “hiç kötü göz olmaksızın”) ifadelerini kullanmaktadır. Örneğin bir insan torun sahibi olmuşsa, bu müjdeli haberi arkadaşıyla “bli ayin hara” ifadesi eşliğinde paylaşmaktadır.²⁴²

Aşkenazi yorumundaki yöntem, nazara karşı koruma maksadıyla, iltifatta bulunurken koruyucu ve güçlendirici bir ifade olarak görülen ‘bli ayin hara’ deyişiyken Sefarad eğilimi ise Talmud geleneğine göre Yusuf’un soyundan gelenler üzerinde kem gözün hiçbir kontrol kuramayacağı inancını yansıtan ‘Ben Porat Yosef’ (Bereketli erkek evlat Yusuf’tur)²⁴³ ifadesini kullanmak şeklindedir.²⁴⁴

Bireylerin ‘ayin hara’dan uzak durmaya çalışırken kullanabilecekleri birçoğu Yahudilik dışı gelenekler üzerindeki farklı şekillerinden kaynaklanan ve başlangıcı Talmudik döneme kadar uzanan birçok yol bulunmaktadır.²⁴⁵ Hastaların iyileşmesi ve ‘ayin hara’dan korunmak amacıyla kullanılan kameotda (muskalar) genellikle

²⁴⁰ Sharoni, s. 161.

²⁴¹ Yusuf Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. 2, Gözlem Yayınevi, İstanbul 2001, s. 307.

²⁴² www.thoughtco.com/understanding-the-ayin-hara-2076666 Erişim: 20/05/2018.

²⁴³ Talmud - Mas. Berachoth 55b, <http://www.halakhah.com/pdf/zeraim/Berachoth.pdf> Erişim: 10/03/2019.

²⁴⁴ Rosenthal, s. 158.

²⁴⁵ www.thoughtco.com/understanding-the-ayin-hara-2076666 Erişim: 20/05/2018.

kohenlerin bir kutsaması²⁴⁶, Tanrı'nın isimleri, oniki meleğin isimleri ve çeşitli mistik ifadelerin yazıldığı görülmektedir.²⁴⁷ Yahudilikte nazarla mücadele amacıyla kullanılan yöntemlerde sıklıkla kullanılan araçlardan biri de 'hamsa' tılsımlardır.²⁴⁸

Yahudiler, bileklik şeklinde kırmızı bir iplik takarak, evin içerisine bir 'hamsa' asarak veya bu figürü taşıyarak, kolye olarak hayatı sembolize eden bir chai (חַי) ²⁴⁹ takarak kötü gözlerden korunmaya çalışmaktadır.²⁵⁰

Yahudi geleneğinde el tasvirli hamsa tılsım ve nazarlıkların genellikle çocuklar ve hamile kadınlar tarafından daha çok kullanıldığı görülmektedir. Çocuk ve hamile kadınların daha çok korunması gerektiği düşüncesi muhtemelen eski çağlarda doğum esnasında ve sonrasında çeşitli sebeplerle bebeğin ve annenin ölüm oranlarının yüksek olmasından ileri gelmektedir. Bununla birlikte Yahudi geleneğinde anne ve çocuk ölümleri Lilith adlı dişi şeytan ile açıklanmaktadır.

Âdem'in ilk eşi olarak Midraş'ta bahsi geçen Lilith'in, Eden Bahçesi'ndeki konumunu kaybetmesinden dolayı hissettiği acıyla, yeni doğan bebeklere sık sık kötülükler yapabildiği düşünülmektedir. Onun evlere girip yalnız uyumakta olan erkeklerle çiftleştiği, çocukları çaldığı ve yeni doğan bebeklere zarar verdiği söylenmektedir. Lilith'in sebep olduğu kötülüklerden korunmak için çocuklar üzerlerinde çeşitli tılsım ve muskalar taşıdıkları, kimi zaman el şeklinde olan bu muskaların bilhassa yeni doğan bebeklerin üzerine asıldığı belirtilmektedir.²⁵¹ Bu inancın tesiri ile Yahudi geleneğinde 'hamsa' temalı Lilith karşıtı muskalar doğum koruyucu olarak yaygınlık kazanmaktadır. (Şekil 2.6.)

²⁴⁶ (Sayılar, 6: 22-27)

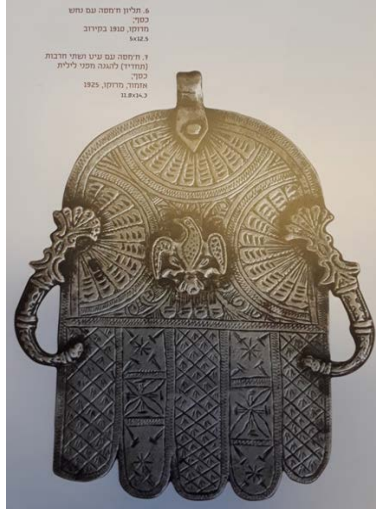
²⁴⁷ Besalel, s. 307.

²⁴⁸ Rosenthal, s. 158.

²⁴⁹ "Yahudilerin 'hamsa' ile birlikte çeşitli semboller kullanmaktadırlar Chai (חַי) figürü de bunlardan biridir. Genellikle "HAY" şeklinde telaffuz edilen Chai (חַי), "yaşam", "canlı" ya da "yaşamak" anlamına gelen İbranice bir kelime ve aynı zamanda semboldür. İbrani harfleri olan Het (ח) ve Yud (י) şeklinde kısaltılmıştır. Yahudiler için Chaim, hayata verilen değeri ve onu destekleyen umudu, yaşama arzusunu sembolize etmektedir. Yahudilere verilen hayatı sürdürmek ve onu korumak için bir tür hatırlatma vazifesi görmektedir." Bu manada 'hamsa' sembolünün yaşamı kötülüklerden koruma, hayata bereket katma gibi anlamlarının, Chai (חַי) sembolünün yaşama arzusu anlamıyla pekiştirildiğini söylemek mümkündür. www.thoughtco.com/chai-in-judaism-2076800 Erişim: 15/09/2017.

²⁵⁰ www.thoughtco.com/understanding-the-ayin-hara-2076666 Erişim: 20/05/2018.

²⁵¹ Sara E. Karesh - Mitchell M. Hurvitz, "Lilith", Ed. J. Gordon Melton, Encyclopedia of Judaism, Facts On File, New York 2006, ss. 295-296, s. 295-296.

Şekil 2.6. Lilith karşıtı kartallı ve iki sözcüklü (*tahdid*) Hamsa, Gümüş; Azemmour, Fas, 1925.²⁵²

İran Yahudileri de Lilith'in zincirlere vurulmuş fantastik tasvirlerinde el sembolüne yer vermektedir.²⁵³ (Şekil 2.7.) Yahudi geleneğinde 'Lilith' adlı dişi şeytanın varlığı ve sebep olduğu kötülöklere dair inanışın, tılsımlara dair pratikleri etkilediği görölmektedir.

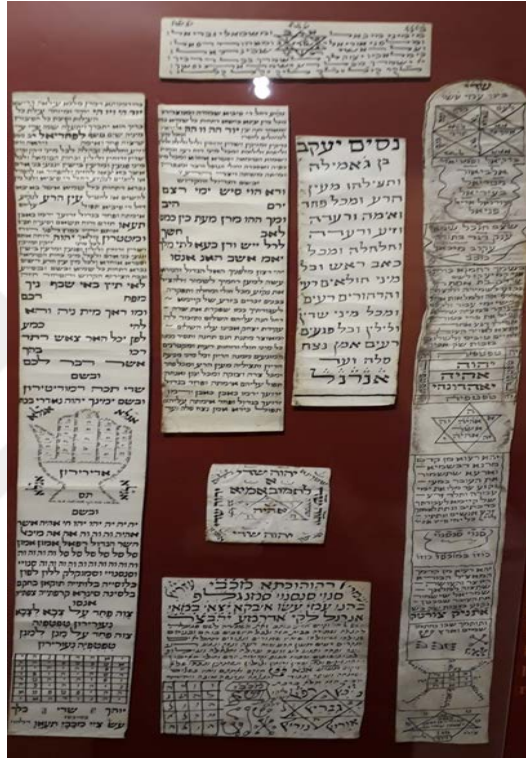
Şekil 2.7. *Lilith*'in terra-cota kabartması.²⁵⁴

²⁵² Zvi Gal (Ed.), *Lots of Luck-Jewish Amulets and Ritual Objects*, The Corinne Mamane Museum of Philistine Culture, Catalogue, Ashdod 2013, s. 35.

²⁵³ Shalom Sabar, "Amulet. Childbirth Amulets in Art", Ed. Thomson Gale, *Encyclopaedia Judaica*, Volume II, New York 2007, ss. 121-123, s. 122.

²⁵⁴ Oğuz, Ek Bölümü, Resim 34.

Kem gözlerden koruduklarına inanılan muska ve nazarlıkların, Sefarad kültüründe önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Bu tılsımlar; hamsa motifli yazılı metinler (Şekil 2.8.), baharatlar, mücevherler, değerli taşlar, altın paralar ya da farklı objeler olabilmektedir. Altı köşeli yıldız, hilal, mavi göz, menora ve ‘hamsa’ formunda tılsımların üzerine Tanrı’nın isimleri ve her duruma uygun dualar yazıldığı belirtilmektedir. Özellikle kem göze karşı çok etkili olduğu düşünülen hamsanın, Tanrı’nın elinin koruyucu gücünü sembolize ettiğine inanılmaktadır.²⁵⁵

Şekil 2.8. Muska ve nazarlıklar. Türk Musevileri 500 Yıl Vakfı müzesi. Foto: Nefne Fürkan Yılmaz, 04.06.2018.

Yahudi geleneğinde nazar inancının bilhassa Babil’deki Yahudi toplumu arasında yaygın ve önemli bir yere sahip olduğu Rabbilerin sözlerinden de anlaşılmaktadır. Bağdatlı kimi Rabbilerin kadınlara kem gözden korunma ile ilgili bir takım tavsiyelerde bulunduğu bilinmektedir. Bu durum Yahudi toplumu arasındaki nazar inancının kapsamını ve derinliğini göstermenin yanı sıra bu inancın Rabbilerin saflarında da görüldüğünü ortaya koymaktadır. Bununla yanında yaygın

²⁵⁵ www.salom.com.tr/haber-104017-500_yil_vakfi_turk_musevileri_muzesinden_seckiler_muskalar_ve_nazarliklar.html Erişim: 28/06/2018.

boyuttaki nazar korkusu ile iblislerin ve kötü ruhların gücünden duyulan ürpertinin karşı sihirli formüller, hamsalı tılsımlar (Şekil 2.9.) ve ilaçlar içeren korunma araçları Irak Yahudilerindeki nazar inancına yönelik eylemler olarak belirtilmektedir.

Şekil 2.9. ‘Yedi Göz’ Tılsım Kolye, ‘Afsa’ ve turkuaz taş ile süslenmiş Hamsa, Irak, 20. Yüzyılın ilk yarısı.²⁵⁶

Bununla birlikte Tanah’ta tılsımlara işaret eden doğrudan bir ifade yer almamaktadır. Geleneksel Yahudilikte, tefilin ve mezua orijinal öncülleri ne olursa olsun nazarlık olarak kabul edilmemektedir. Tefilin’in amacının “elin üstünde bir işaret için”²⁵⁷ olduğu ve bu ifadenin mezua ile olan yakınlığından, amacının aynı olduğu anlaşılmaktadır. Kapılarda mezua ile yapılan biblik ayin²⁵⁸ koruyucu bir işleve sahipken tefilin için mevcut kullanım aynı amaca hizmet etmekle birlikte geleneksel yorum onun, Tanrı’nın emirlerine ve Yahudi’nin Tanrı’ya tanıklık etme görevine işaret etmektedir.²⁵⁹ Aslında ‘tefilin’ ve ‘mezua’nın Tanrı’nın emri ve tanıklığının yanında Tanrı’nın korumasını ifade eden çift yönlü bir işlevi olduğu görülmektedir.

Yahudi dini kaynaklarından Talmud’un 61a ve 61b²⁶⁰ bölümlerinde verilen bilgilere bakıldığında, Yahudilerin Şabat gününde hamsaya benzer kameot şeklindeki

²⁵⁶ Sharoni, s. 161-164.

²⁵⁷ (Tesniye, 6: 8)

²⁵⁸ (Tesniye, 6: 9, 11: 20)

²⁵⁹ www.jewishvirtuallibrary.org/amulet Erişim: 02/06/2018.

²⁶⁰ Talmud - Mas. Shabbath 61a-61b, <http://www.halakhah.com/pdf/moed/Shabbath.pdf> Erişim: 10/03/2019

objeleri kullanmalarına izin verilmektedir.²⁶¹ Dua kitapçıkları (Siddur) ve diğer bazı kutsal kitaplardan alınma ifadeler ve isimler yazılmış olan ‘hamsa’ objeleri, Ortadoğu Yahudileri arasında yaygın şekilde kullanılmaktadır. Genellikle çerçevelenerek sinagog ve evlerin duvarlarına asılan hamsaların kötü ruhlara karşı ev sahiplerini koruduğuna inanılmaktadır.²⁶²

Kâğıt ya da parşömen içine çizilmiş bir el, tılsımlarda sık rastlanan bir durumdur. Genellikle Kuzey Afrika kökenli olan el şeklinde yapılmış gümüş tılsımların nazarı çıkarması beklenmektedir.²⁶³ Hamsanın koruyucu nitelikleri, bazı kimselerce imal edildiği maddenin özelliklerine bağlanabilmektedir. Bunun yanında elin fiziki hareket olarak kaldırılmasının hamsanın nazara karşı koruyuculuk işlevine katkı sağladığı ifade edilmektedir.²⁶⁴

El ve parmakların tehlikeli bakışları bertaraf ettiğine dair kabulün onların temsillerinde de aynı etkinin beklenmesi sonucunu doğurduğu belirtilmektedir. Nitekim büyüde gerçeklik ve imaj arasındaki farkın ortadan kalktığı ifade edilmektedir.²⁶⁵ Böylelikle elin gerek bir organ olarak gerekse tanrısal güçle ilişkili olarak sağladığına inanılan koruyuculuk işlevinin, el imajından da beklenmesi, ‘hamsa’ nazarlıkların yaygınlığına katkı sağlamaktadır.

Yahudilerin, el figürünü ve beş sayısını birlikte nazara karşı büyüsel bir koruma sağlama amacıyla kullanmalarının Ortaçağ İspanyasından kaynaklı olduğu ileri sürülmektedir. İber yarım adasının ortak mirasını yansıtan bu kullanım o bölgedeki Hıristiyan ve Müslümanlarda da görülmektedir.²⁶⁶

El ve beş birlikteliğinin nazara karşı koruyucu olarak kabul edilmesi sadece İber yarımadasında değil Kuzey Afrika coğrafyasındaki Yahudiler arasında da yaygın bir inanış olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ernst von Hesse-Wartegg’in ‘hamsa’ ile ilgili değerlendirmesinde şuna dikkat çekmektedir: “Çocuklarının resimleri ya da atları övüldüğünde, Tunus Yahudisi beş

²⁶¹ www.thoughtco.com/what-is-a-hamsa-2076780 Erişim: 20/05/2018.

²⁶² Karesh - Hurvitz, “Hamsa”, s. 197.

²⁶³ Theodore Schrire, “Amulet. The Hand”, *Encyclopaedia Judaica*, Volume II, Ed. Thomson Gale, New York 2007, ss. 121-123, s. 123.

²⁶⁴ Sienna, *Five in Your Eye: The Khamsa Image among Moroccan Jewry*, s. 5.

²⁶⁵ Oğuz, s. 571.

²⁶⁶ Sabar, “From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies”, s. 142.

parmağını açar veya ‘beş’ sayısını telaffuz eder. Bu yolla yapılan övgülerden zarar görmesini önlemeye çalışır.”²⁶⁷ El hareketinin amacının, habis bakışları sahibine doğru geri atmak veya onun tesirini kırmak yahut ondan kaçmak anlamına geldiği de ifade edilmektedir. Bununla birlikte el hareketine genellikle ‘beş senin gözünün içine’ (*hamsa fi aynek*),²⁶⁸ ‘beş senin gözünün üzerine’ (*hamsa ala aynek*), ‘beş ve küçük beş’ (*hamsa uhmissa*) veya ‘beşler’ (*l-hmames*) gibi bazı sözlerin söylenmesinin eşlik ettiği de belirtilmektedir.²⁶⁹

Bununla ilgili yazılı kanıt içeren bazı edebi ve rabbani kaynaklar da mevcuttur. 13. yüzyıl başlarına ait bazı İbranice eserlerde kem gözlerden gelecek bir tehlike karşısında el açılarak ‘hameş’ [beş] sözcüğünün söylenmesinin tavsiye edildiği, 16. yüzyılda yaşamış kimi Rabbilerin ise eski döneme ait bir Sefarad kaynaklarına atıfta bulunarak cadılardan korunmak için elin beş parmağının açık tutulması gerektiğini söyledikleri belirtilmektedir.²⁷⁰ Ortaçağda hamsanın nazara karşı koruyuculuğuna dair inancın, halk pratiklerinden edebi eserlere hatta rabbilerin cadılara karşı önleyici tedbirlerine varana kadar yaygın olduğu görülmektedir.

Aslında ‘hamsa’ kelimesi, ‘kem göz’ savuşturucu anlamıyla çok yakın bir şekilde ilişkilendirilmektedir. Öyle ki “beş” kelimesinin sıradan anlamıyla kullanılması dahi tehlikeli kabul edilir duruma gelmektedir. Bu sebeple sayı sayarken bu rakam yerine “dört ve bir” veya “altıdan bir eksik” gibi örtülü ifade şekillerinin ya da ‘*hamsa fi ayn İblis*’ (Hamsa İblis’in gözüne) deyimini bu sayıyla birlikte kullanmanın yaygınlık kazandığını kaydedilmektedir. Benzer şekilde 1930’lu yılların başına ait olarak aktarılan bilgilerde nazar tehlikesi durumunda ‘hamsa’ sözcüğünün yüksek sesle söylendiği, iltifat adilen bir kadının kendini korumak amacıyla ‘*bel hamsa aleyye*’ (Hamsa üzerime olsun) şeklinde cevap verdiği belirtilmektedir. Yine sohbetlerde ‘hamsa’ kelimesinin telaffuzunun uygunsuz ve kötü bir alamet olarak sayılması dolayısıyla bir kimsenin ‘hamsa’ demektense ‘iddek’ (elin) sözcüğünü

²⁶⁷ Ernst von Hesse-Wartegg, *Tunis: the Land and its People*, Dodd, Mead and Company Publishers, New York 1882, s. 132-133.

²⁶⁸ Cynthia J. Becker, *Amazigh Arts in Morocco*, University of Texas Press, United States of America 2006, s.52.

²⁶⁹ Sienna, *Five in Your Eye: The Khamsa Image among Moroccan Jewry*, s. 5-6.

²⁷⁰ Sabar, “From Sacred Symbol to Key Ring: The ‘Hamsa’ in Jewish and Israeli Societies”, s. 142.

yahut '*hamsa ou tlatin*' (otuz beş) rakamının yerine ise '*iddek ou tlatin*' ifadesini kullanmayı tercih ettiği ifade edilmektedir.²⁷¹

'El' sembolünün koruma amaçlı kullanılmasıyla zaman içerisinde 'hamsa' sözcüğünün tabusal bir konuma geldiği ve 'hamsa' sözcüğünün yerini 'el' kelimesinin aldığı görülmektedir. Bu durum elin sağladığı büyüsel korumaya duyulan inancın ne kadar derin olduğuna da işaret etmektedir.

Bütün bu bilgiler ışığında, Yahudi geleneğinde nazar inancının büyük bir yer tuttuğunu söylemek mümkündür. Pek çok gelenekte yer alan nazar inancının Yahudilikte yeryüzündeki acı ve kötülüğün sebebi olarak kabul edilen "ayın hara" kavramının yanında kötücül ruhların etrafında gelişen inanışlarla açıklandığı görülmektedir. Nazar ve kötü ruhların daha çok tesir ettiği düşünüldüğünden korunma tedbirlerinin kadın ve çocuklar etrafında geliştiği görülmektedir.

Yahudilikte nazara karşı koruyucu olarak kullanılan tılsım ve objelerde 'hamsa' sembolü önemli bir yere sahiptir. Hamsa, bilhassa Sefarad kültüründe ön plana çıkmaktadır. Hamsa sembolünün tılsımlarda somutlaşan koruyuculuk vasfı, el figürünün beş sayısı ile bağlantılı olarak kazandığı manalarda görülmektedir. Bütün bunlar nazarı bertaraf etmek için kullanılan 'hamsa' sembolünün koruyuculuğuna dair duyulan derin inançları yansıtırken nazar inancının 'hamsa' sembolüne etkisi, hamsanın Yahudi geleneğindeki referanslarında da ortaya çıkmaktadır.

2.5. Hamsanın Yahudi Geleneğindeki Referansları

İnsanın kutsalla olan ilişkisinde semboller önemli bir rol oynamaktadır. İnsanoğlu kutsalla iletişim kurarken sembollerden faydalanmaktadır. Zaman içerisinde çeşitli formlara sahip olan kimi zaman mana değişimine uğrayan, kültürel öğelerden etkilenen bu sembolleri tanımanın, dini tecrübeyi doğru anlamaya ve yorumlamaya önemli bir katkı sunması beklenmektedir. Hamsa sembolü de insanın kutsalla olan ilişkisinde dini tecrübenin yaşayan sembollerinden biri olarak dini geleneklerde kendine yer bulmaktadır. Hamsa'nın güçlü bir şekilde yer aldığı geleneklerden bir de şüphesiz Yahudi geleneği olmaktadır.

²⁷¹ Sienna, *Five in Your Eye: The Khamsa Image among Moroccan Jewry*, s. 5-6.

Hamsa sembolü özellikle Aşkenaz ve laik Yahudiler tarafından geleneğe sonradan dâhil olan bir sembol olarak kabul edilmektedir. Bu görüşte olan Yahudiler, hamsanın İspanya, Kuzey Afrika ve çeşitli Müslüman ülkelerdeki etkileşim sonucunda Yahudi geleneğine girdiğini iddia etmektedir. Bununla birlikte Rabbani literatürde hamsaya referans olacak pek çok yorum bulunmaktadır. Birçoğu Talmudik döneme kadar uzanan bu yorumların Tanah'ın yanı sıra Yahudilik'teki kavram ve değerlerle ilişkilendirildiği görülmektedir. Bunun yanında Yahudilikte tanrısal kudreti ifade eden 'el' imgesinin gerek kutsal metinlerde bir metafor gerekse sanatsal tasvirlerde bir imaj olarak yer aldığı bilinmektedir. Bu manada Yahudi geleneğindeki 'el' metaforunun hamsanın erken öncülü olarak değerlendirilebilecek bir diğer referans olup olmadığının tespit edilmesi gerekmektedir.

2.5.1. 'El' Metaforu ve 'Hamsa' Sembolüne Etkisi

Yahudi geleneğinde el, gerek sihirsiz anlamı gerekse Tanrısal anlamıyla dini metinlerden dini pratiklere, sanattan tılsımlara kadar geniş bir alanda önemli bir metafor olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu gelenekte kötülüğü uzaklaştırıcı veya kişiyi her türlü zararlı etkiden koruyucu olduğuna inanılan el resmi, duvarlara yapılmakta, insanlar el resminin²⁷² yanı sıra altın veya gümüşten bir eli üzerlerinde taşımaktadır. Yine nişanlı bir kıza yapılan ilk hediye olan altın bir el olduğu, bir düğün evinin yanında duvara eller çizildiği belirtilmektedir.²⁷³

Hamsa sembolünün bu şekilde yaygın bir kullanıma sahip olmasında 'el' metaforunun Yahudi geleneğindeki yeri etkili olmaktadır. Nitekim 'el' metaforunun, Yahudi geleneğinde gerek dini metinlerde gerekse inanç pratiklerinde sıklıkla kullanılması ve derin manalar içermesi bu metaforun diğer sembolik unsurlar içinde dikkat çekici bir yöne sahip olduğuna işaret etmektedir.

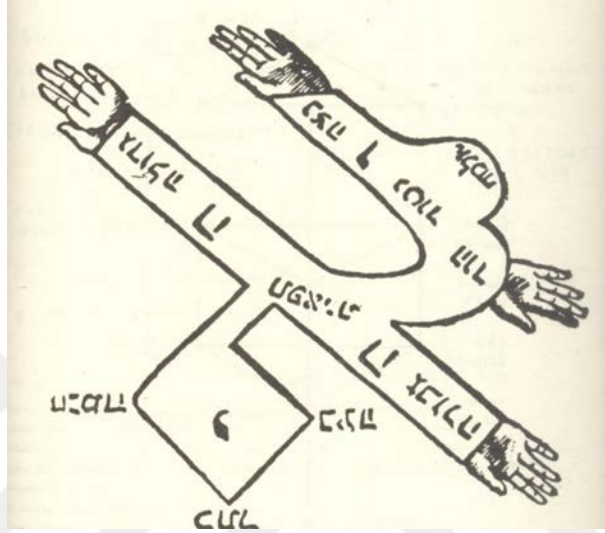
Gelenekte etkin bir kullanımı olan bu form "Tanrının eli" olarak adlandırılmaktadır.²⁷⁴ Nitekim İbranîcede el manasına gelen 'Yad', tanrısal tetragram

²⁷² Necmettin Ersoy, *Semboller ve Yorumlarla Görünenden Görünmeyene*, Zafer ve Sena Ofset Matbaası, İstanbul 1990, s. 201.

²⁷³ Oğuz, s. 572.

²⁷⁴ Necmettin Ersoy, *Semboller ve Yorumlarla Görünenden Görünmeyene*, s. 201.

YHWH'in (Yod-ye) başı olarak düşünülmektedir.²⁷⁵ İbrani geleneğinde iad (yod) hem 'el'i hem de 'kudret'i ifade etmekle birlikte sağ el ruhsal otoriteyi ve Yehova'yı, sol el ise maddi otoriteyi ve Elohim'i sembolize etmektedir.²⁷⁶ Yine Yahudi mistisizminde Tanrı'nın en bilinen on adının yer aldığı Sephirotlar ağacı, bazı versiyonlarında el figürleri ile tasvir edilmektedir.²⁷⁷ (Şekil 2.10.) Bu durum Yahudi geleneğinde 'el' in tanrısallıkla olan bağlantısını göstermektedir.

Şekil 2.10. Sephirotlar ağacında eller.²⁷⁸

Yahudilikte Tanrı, işaretleri ve tesirleriyle kendini göstermekte ve işaretler Tanrı'nın eli tarafından gerçekleştirilmektedir. Tanrı özellikle sağ eli, kutsamaların elini kullanmaktadır. Sol el ise uğursuzlukların eli olmaktadır. Tevrat'ın Çıkış Kitabı'nda Firavun ve ordusunun Kızıl Deniz'in sularında boğulması, İbranilerin Mısır'dan çıkarak başka yerde yaşamlarına devam etmeleri ve onlara kendi kanunu öğretme Tanrı'nın eliyle gerçekleşmektedir.²⁷⁹

Tanrı'nın İsrail'in çocuklarını Mısır'dan nasıl kurtardığını hatırlatan On Emir içinde geçen "güçlü ve kudretli bir el"²⁸⁰ ibaresinde görüldüğü gibi hâlihazırda

²⁷⁵ Oğuz, s. 572.

²⁷⁶ Salt, s.112.

²⁷⁷ Oğuz, s. 281.

²⁷⁸ Oğuz, Ek Bölümü, Resim 23.

²⁷⁹ "(...) Senin sağ elin, ya Rab, Senin sağ elin korkunç güce sahiptir. Altında düşmanlar kırılır. (...) Sağ elini uzattın yer yuttu onları. (...) Ya Rab, halkını içeri alacaksın. Kendi dağına, yaşamak için seçtiğin yere, ellerinle kurduğun kutsal yere dikeceksin, ya Rab." (Çıkış, 15: 6, 12, 17); Gardin - Olorenshaw - Gardin - Klein, s. 203.

²⁸⁰ (Tesniye, 5: 15)

Tanah'taki 'el' ifadesi "İlahi Kudret" manasına gelmektedir. Yahudi din âlimleri, bu fikri açıklarken Tanrı'nın Eli ifadesine olağanüstü güçler atfetmektedir.²⁸¹ İnsanın dünyada olaylara eliyle müdahale etmesi gibi Tanrı'nın da dünyaya Eli ile müdahale etmesi bir mecaz olarak ifade edilmektedir.²⁸² "Güçlü el" ifadesi, Yahudi geleneğinde büyük bir sembolik değer kazanarak Pesah Haggadası örneğinde görüldüğü gibi halkı adına hareket eden Tanrı'nın gücünün bir metaforu haline gelmektedir.²⁸³

Tanah'ın Mezmurlar bölümünde de 'el' ile ilgili söz ve mısralar yer almaktadır.²⁸⁴ Yine Tevrat'ta Sina dağında Yahya ile konuşma esnasında kendisine karşı gelip sapkınlık edenlere bir mucize olarak gösterdiği Hz. Musa'nın bembeyaz olan ellerinden bahsedilmektedir.²⁸⁵ "Tanrı Sina Dağı'nda Musa'yla konuşmasını bitirince, üzerine eliyle antlaşma koşullarını yazdığı iki taş levhayı ona verdi."²⁸⁶ İfadesinde görüldüğü üzere Sina Dağı'nın üzerindeki Tanrı'nın elinin varlığı bir imajdan daha çok teolojik bir gereklilik arz etmektedir. Bu manada Tanah'ta "Tanrı'nın eli"; yazan (İnsanlar için kanun oluşturan), koruyan, cezalandıran, işaretleriyle isteklerini anlatan veya adaletin gereğini yerine getiren el olarak nitelenmektedir. Eliyle yazan Tanrı, mutlak otoriteyi de temsil etmektedir.²⁸⁷

"Tanrı'nın eli" ifadesi Tanah'ın çeşitli bölümlerinde; "Üzerine Rab'bin eli (gücü) inen İlyas"²⁸⁸, "Rab'bin eli (gücü) Elisa'nın üzerine indi"²⁸⁹ ifadelerinde olduğu gibi Tanrı'nın desteğini de simgelemektedir. Tanrı'nın Eli'ne atfedilen önem midraş hikâyelerinde de görülmektedir. Tanrı'ya dua edip 'avuç içi kadar birşeyler' isteyen yoksul Rabbi Hanina ben Dosa midraşında, ona verilmek üzere cennetten altın masanın bir ayağının indirildiği hikâyeye edilmektedir.²⁹⁰

²⁸¹ Shalom Sabar, "The Khamsa in the Synagogue: A Meeting of Opposites? - The Evolution of the Khamsa in Judaism and Jewish Folk Culture", *Khamsa Khamsa Khamsa: The Evolution of a Motif in Contemporary Israeli Art*, Jerusalem 2018, s. 169-170.

²⁸² Yakup Barokas, "Şalom/Salam: Gizemli bir kardeşliğin öyküsü" www.salom.com.tr/haber-76822-salomsalam_gizemli_bir_kardesligin_oykusu.html Erişim: 07/03/2012.

²⁸³ Sabar, "From Sacred Symbol to Key Ring: The 'Hamsa' in Jewish and Israeli Societies", s. 141-142.

²⁸⁴ (Mezmurlar, 119: 73)

²⁸⁵ (Çıkış, 4: 1-7)

²⁸⁶ (Çıkış, 31: 18)

²⁸⁷ Gardin - Olorenshaw - Gardin - Klein, s. 203.

²⁸⁸ (1. Krallar 18: 46)

²⁸⁹ (2. Krallar 3: 15)

²⁹⁰ Talmud - Mas. Ta'anith 25a <http://www.halakhah.com/pdf/moed/Taanith.pdf> Erişim: 10/03/2019.

El metaforu sanat alanında da karşımıza çıkmaktadır. Yahudilikte Tanrı'nın resmedilmesi yasak olduğundan Tanrı genellikle yukarıdan uzanan veya bir bulutun içinden çıkan ellerle sembolize edilmektedir.

Geç Antik Çağ ve Bizans Dönemi'ndeki Yahudi sanatçılar ki bunların bir kısmı Ortaçağ Avrupası peryoduna da sarkmıştır, Tanrı'nın elini cennetten görünen, ilahi müdahaleye ya da mucizelerin gerçekleşmesine işaret eden bir şekilde tasvir etmektedir.²⁹¹

Antik çağlardan beri, görünmez Tanrı ve onun doğüstü gücü, Yahudi ve Hıristiyan sanatında açık bir el içi görünümünde sunulmuştur. Suriye'de MS 244-245 tarihli Dura Europos'daki antik sinagog'un duvar boyamalarında²⁹² yer alan Musa ve beraberindeki İsrailoğulları'na Kızıl Deniz'i geçerek Mısır'dan çıkabilmelerinde yol gösteren el tasviri (**Şekil 2.11.**) buna güzel bir örnektir.

Şekil 2.11. Musa ve beraberindeki İsrailoğulları'na Kızıl Deniz'i geçebilmeleri için yol gösteren el tasviri, M.S. 256 öncesi, duvar resmi; Dura Europos, Suriye.²⁹³

Suriye'deki Dura Europos Sinagogu'nda bulunan ikonografik tasvirler Yahudi kimliğini yansıtanın yanında antik geçmişine binaen Greko-Romen etkileri de yansıtmaktadır. Nitekim yakın Doğu sanatında "Tanrı'nın Eli" eski zamandan beri

²⁹¹ Sabar, "From Sacred Symbol to Key Ring: The 'Hamsa' in Jewish and Israeli Societies", s. 142.

²⁹² Sabar, "The Khamsa in the Synagogue: A Meeting of Opposites? - The Evolution of the Khamsa in Judaism and Jewish Folk Culture", s. 169-170.

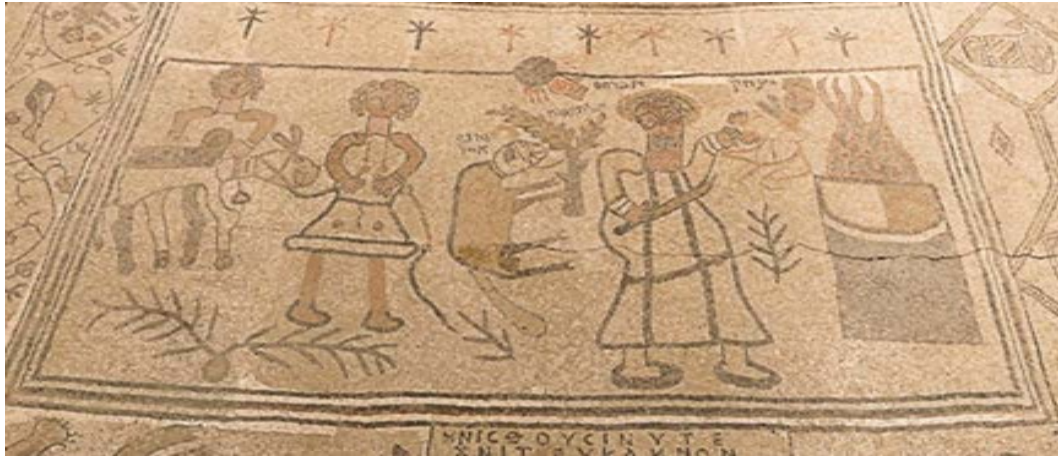
²⁹³ Özgür Gülbudak, "Dura Europos'ta Bulunan Bir Musa Tasvirinin İkonografik Yönden Analizi: Hz. Musa'nın Kayayı Delerek Su Çıkarması", *Art-Sanat*, 8/2017, ss. 91-111, s. 100.

kutsama veya koruma işareti olarak kurgulanmaktadır. Buna dair bazı örnekler, Palmira’da ve Dura’daki pagan sanatında da görülmektedir. Yine Dura’daki Hezekiel levhasında eller (Şekil 2.12.), ikonografik bir işlevle anlatıyı açıklamaktadır. Burada Hezekiel’in elleri “Tanrı’nın Elleri” ile bir tür diyalogda bulunmaktadır. “Tanrı’nın Eli” motifi levhada beş kez ortaya çıkmaktadır.²⁹⁴

Şekil 2.12. *Dura-Europos* Sinagogu. Kuru Kemikler Vadisi’nde Hezekiel’in görüntüsü.²⁹⁵

Diğer başlıca örnekler İsrail’deki MS 6. yüzyıl yapıtı olan Bet Alfa yer mozaikindeki ‘İshak’ın Bağlanması’ sahnesinde koça işaret eden eller (Şekil 2.13.) ile MS 1300 civarı Almanya’da imal edilmiş kuş başlı Haggada’da yer alan eldir.²⁹⁶

Şekil 2.13. *Beth Alfa* Sinagogu, buluttan çıkan el.²⁹⁷

²⁹⁴ <https://chayacassano.commons.gc.cuny.edu/iconography/jewish-identity-and-the-paintings/> Erişim: 20/06/2018.

²⁹⁵ Nicholas De Lange, “Eski Dünyada Yahudiler” Çev. Sevil Atauz ve Akın Atauz, Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi Yahudi Dünyası, C.4, İletişim Yayınları, İstanbul 1987, ss. 20-33, s. 31.

²⁹⁶ Sabar, “From Sacred Symbol to Key Ring: The ‘Hamsa’ in Jewish and Israeli Societies”, s. 142.

Sinagoglardaki “Tanrı’nın Eli” sembolizminin son dönem örneklerinden biri de Marc Chagall’ın Hadassah Üniversitesi Tıp Merkezi’ndeki Abell Sinagogu’nda yer alan ünlü vitraylarında görülmektedir. Chagall, vitraylarında Yahudiliğe ait pek çok sembolün yanında el sembolizmini de kullanmaktadır. Tanah’tan ilham alınarak yapılan vitraylarda bulunan el sembolü, (Şekil 2.14.) sinagogun Batı bölümünde yer almaktadır.²⁹⁸ Bu bilgiler ışığında Tanrı’nın Eli motifinin Yahudi sinagoglarında derin manalara işaret eden bir kutsallıkla sıklıkla kullanıldığını söylemek mümkündür.

Şekil 2.14. Chagall Vitrayları’nda el metaforu.²⁹⁹

Elin bu şekilde kullanılmış olmasının Yahudilikteki görünmez kutsallığı tasvir etme yasağını yansıtmının yanı sıra³⁰⁰ erken dönem Hıristiyan sanatını da karakterize etmektedir. Bununla birlikte, Hıristiyanlığın erken dönem Yahudi tasvirlerini kendine uyarlamış olması da bir başka olasılık olarak değerlendirilmektedir. Yoksa bedendeki bütün organlardan rastgele elin seçilerek onunla Tanrı’nın görünürlüğünün temsil edilmesinin tesadüf olamayacağı

²⁹⁷ <https://www.israel-in-photos.com/bet-alfa-synagogue.html> Erişim: 20/06/2018.

²⁹⁸ www.hadassah-med.com/about/art-at-hadassah/chagall-windows Erişim: 17/06/2018.

²⁹⁹ <http://blog.kavrakoglu.com/tag/el-simgesi/> Erişim: 20/06/2018.

³⁰⁰ Sabar, “The Khamsa in the Synagogue: A Meeting of Opposites? - The Evolution of the Khamsa in Judaism and Jewish Folk Culture”, s. 169-170.

belirtilmektedir.³⁰¹ Bu durum bize Yahudilikte “Tanrı’nın Eli”nin tasvir edilmesi geleneğinin Hıristiyanlıktan da kadim bir geçmişe sahip olduğunu göstermektedir.

Yahudilikte “Tanrı’nın El”inin bir metafor olarak kutsal metinlere, kutsal metinlerin yorumlarına ve bu yorumların bir tesiri olarak da sanat alanına yansıdığı görülmektedir. Yahudi geleneğinde kutsal metin ve sanatsal ikonografilerde, ‘el’ in tanrısal gücü yansıtan bir unsur olarak güçlü bir şekilde yer almasının, ‘hamsa’ figürünün benimsenmesinde bir alt yapı oluşturabileceğini söylemek mümkündür. Nitekim Yahudi geleneğinde inanç alanında “Tanrı’nın Eli” metaforuna verilen bu önem ritüellerde ritüel araç gereçlerinde de kendini göstermektedir.

Yahudiler arasında hamsanın merkezi bir imaja dönüşmesinde yerel Rabbilerin sağladığı kaynakların zenginliğinin de bir başka faktör olarak etkili olabileceği ifade edilmektedir.³⁰² Rabbilerin el sembolizmine ilişkin yorumları, El figürünü dini pratiklerde kullanmaları Rabbilerin ‘hamsa’ sembolünü destekleyen yaklaşımları olarak görülmektedir.

Yahudilikte el metaforu sıklıkla görülmekle birlikte el işaretleri de Yahudi dini uygulamasında geleneksel olarak kullanılmaktadır. Tüm Yahudi el işaretlerinden en ünlüsü kâhin kutsaması yani “Birchat Kohanim”³⁰³dir. Parmakların birbirinden ayrılmasıyla, bir tallit altında omuz yüksekliğinde uzanmış iki elin şekillendirdiği bu işaretle kâhin yüzü örtülü olduğu halde cemaati kutsamaktadır.³⁰⁴

Her şeyden önce ‘hamsa’ figüründeki açık el avuç içi, sinagogdaki cemaati kutsayan kâhinleri (kohanim) (**Şekil 2.15.**) akla getirmektedir.³⁰⁵ Tanah’ta geçen Tapınak ritüellerinden türetilen sinagog platformunda yapılan ‘kâhin kutsaması’³⁰⁶ her ne kadar Talmud’dan öğreniliyor olsa da bu uygulamada parmakların

³⁰¹ Sabar, “From Sacred Symbol to Key Ring: The ‘Hamsa’ in Jewish and Israeli Societies”, s. 142.

³⁰² Sabar, “The Khamsa in the Synagogue: A Meeting of Opposites? - The Evolution of the Khamsa in Judaism and Jewish Folk Culture”, s. 171.

³⁰³ Eller, parmakların her biri yüzük parmağından ayrılmış olarak ikinci ve üçüncü parmaklar arasında bir boşluk bırakılarak parmaklarla düz bir şekilde tutulur. İki başparmak arasında biraz daha fazla alan vardır ve toplamda beş boşluk mevcuttur. Avuç içleri aşağı dönüktür. Sağ el soldan biraz yukarıdadır. Dua sırasında bu şekilde ellerin yükseltilmesi “nesiat kohanim” olarak adlandırılır. www.chabad.org/library/article_cdo/aid/407512/jewish/Hand-Signs-of-the-Jew.htm Erişim: 18/03/2018.

³⁰⁴ www.chabad.org/library/article_cdo/aid/407512/jewish/Hand-Signs-of-the-Jew.htm Erişim: 18/03/2018.

³⁰⁵ Sabar, “The Khamsa in the Synagogue: A Meeting of Opposites? - The Evolution of the Khamsa in Judaism and Jewish Folk Culture”, s. 171.

³⁰⁶ (Sayılar, 6: 24–27)

konumundan sadece 7.-12. yüzyıllar arasındaki ‘gaonik’ dönemde³⁰⁷ bahsedilmektedir. Daha önceki nesillerin, parmakları uzatma şekli konusunda tek düze bir yol kullanmadığı ifade edilmektedir. Kâhinin bugün bildiğimiz el tutuş şeklinin Orta Çağlarda kullanılan çeşitli biçimlerden sadece bir tanesi olduğu belirtilmektedir. Kâhinin ellerinin bugünkü tasvirinin, 15. yüzyıl İtalya’sındaki Yahudi el yazmalarında yer aldığı ve en eski basım kitaplar arasındaki ilk örneklerin ise Praglı Gershom Katz’a ait matbaa aletinde bulunduğu bilinmektedir(1518).³⁰⁸

Şekil 2.15. Sihirli haham duası, *Birkhat Kohanim*. Mir (Barış) Sinagogu’nda duvar boyaması; Buhara, Özbekistan. Sinagog, 19. yüzyıl sonlarında inşa edilmiş ve 1990’larda tadilatın yapılrken yeni boyamalar eklenmiştir.³⁰⁹

Gaonik dönem öncesindeki uygulamalarda kâhin kutsamasının şekline dair kesin bir bilginin bulunmadığı bugünkü şeklin ise sembolün geçmiş dönemdeki farklı kullanımlarından bir tanesini ifade ettiği görülmektedir. Bu durum ‘kâhin kutsaması’nın hamsanın erken öncüllerinden ve gelenek içerisindeki referanslarından biri olduğu görüşünü desteklemektedir.

³⁰⁷ MS 7.-12. asırları esas alan bu dönemde Talmud hukuku son şeklini almıştır. Bunda Abbasi hilafetinin merkezinde bulunan Bağdat Yahudilerinin etkili olduğu ifade edilmektedir. İslam’ın Yahudilik üzerindeki etkisi ise dönemin ayırt edici özelliğini oluşturmaktadır. www.barandergisi.net/ibran-vakiflari-iii-makale,1100.html Erişim: 10/09/2018.

³⁰⁸ Sabar, “From Sacred Symbol to Key Ring: The ‘Hamsa’ in Jewish and Israeli Societies”, s. 144-145.

³⁰⁹ Sabar, “The Khamsa in the Synagogue: A Meeting of Opposites? - The Evolution of the Khamsa in Judaism and Jewish Folk Culture”, s. 172.

Kâhin kutsaması figürü, takip eden yıllarda gerek İtalya, gerekse diğer ülkelerde basılan kitaplarda yaygın olarak yer almaktadır.³¹⁰ Kâhin kutsaması pozisyonundaki ellerin konumu genellikle mücevherlerde veya kâhin mezar taşlarında da dekoratif şekil olarak görülmektedir.³¹¹ Avrupa Yahudileri, açık el figürlerini özellikle bir kimsenin kâhin soyundan geldiğini göstermek istediklerinde bir ‘kâhinlik’ ayraç olarak kullanmaya devam etmektedir. Bu manadaki uygulamanın en sık görüldüğü yerler, mezar taşları ve Tora ciltleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte İslam ülkelerinde, aynı şeklin sihir bağlamında da kullanıldığı bilinmektedir.³¹²

Bu durum hamsanın erken dönemdeki bir öncülü olarak kâhin kutsamasının sihir inancının yaygın olmadığı ülkelerde kutsama anlamıyla ön plana çıkarken sihir geleneğinin yaygın olduğu ülkelerde ise kutsama anlamının yanında sihrisel bağlamda da kullanıldığını düşündürmektedir.

Nitekim bazı durumlarda, el görüntüsünün uyandırması gerekenin içerdiği iki anlamdan hangisinin olduğunu belirlemek zor görünmektedir. Örneğin İstanbul menşeli bir Tevrat sandığı örtüsünde, İbranice ‘kaf-tav-beit-yod’ kısaltmasının yanında yer alan bir çift kutsayan el figürünün, Tanah’da Sayılar 6: 23’de geçen ifadeyle kâhinlerin İsrailileri kutsamasını temsil ettiği belirtilmektedir.³¹³ Fakat ellerle birlikte görülen menorah şeklinde yazılmış Mezmurlar 67. bölüm veya Tanrı’nın ilahi ismi olan ‘Şadday’ adını içeren büyülü bir Davud Yıldızı şekli gibi tanıdık sihirli ikonlar, el şekillerinin kullanımının ikili bir rol oynadığını göstermektedir. Bu durum, Anadolu’daki bir sinagogun on dokuzuncu yüzyıla ait halısındaki bir çift el figürünün tılsımlarda en yaygın isimlerden biri olan ‘Shaddai’ sözcüğü ile tasarmlandığı örnekte gözlemlenebilmektedir. 1735 tarihli bir başka

³¹⁰ Sabar, “The Khamsa in the Synagogue: A Meeting of Opposites? - The Evolution of the Khamsa in Judaism and Jewish Folk Culture”, s. 171.

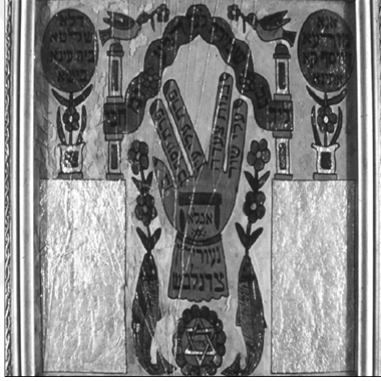
³¹¹ www.chabad.org/library/article_cdo/aid/407512/jewish/Hand-Signs-of-the-Jew.htm Erişim: 18/03/2018.

³¹² Sabar, “The Khamsa in the Synagogue: A Meeting of Opposites? - The Evolution of the Khamsa in Judaism and Jewish Folk Culture”, s. 171-172.

³¹³ Sabar, “From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies”, s. 145.

Türk *parokhetinde*³¹⁴ yer alan tekli el figüründeki parmakların ise ‘kahin kutsaması’ şeklinde olmadığı görülmektedir.³¹⁵

Öte yandan daha baskın olan taraf, ellerin büyüğü yönü olmaktadır. Buna tipik bir örnek, 19. yüzyıl sonlarına ait Kudüs’ün eski Sefarad cemaatinden kalma, karı kocayı muhafaza için yapılmış, bir koruyucu levha (*şemira*)’da (**Şekil 2.16.**) görülmektedir. Portreler için tasarlanan dikdörtgen çerçevelerin içinde ikinci ve üçüncü parmakları birbirinden ayrı tutulmuş uzatılmış tek bir el yer almaktadır. Üzerine yazılan büyüğü sözler ve sihirli formüller ile altına yazılan “kem göze karşı koruma” ifadesi, onun işlevi hakkında hiçbir kuşku bırakmamaktadır.³¹⁶ Bu *şemira* örneği de kâhin kutsaması ve ‘hamsa’ sembolü arasındaki güçlü ilişkiye ışık tutmaktadır.

Şekil 2.16. Koruyucu tılsım, *şemira*. **Şekil 2.17.** *Moshe (Şah) Mizrahi* (?), Cam üzerine boyama, ev kullanımı için, “Nazar için Şemira”. Cam üzerine Moşe Mizrahi'ye atfedilmiştir; 19. çizilmiş ters boyama tekniği. 1900 yüzyıl, Kudüs.³¹⁷

Böylesi bir başka örnek de Kudüs’teki eski Sefarad topluluklarından geriye kalabilmiş bir ev için hazırlanmış *şemiradaki* ortasında yer alan orta ve yüzük parmaklar arasında boşluk kalacak şekilde açılmış tek bir ‘el’de görülmektedir. (**Şekil 2.17.**) Tılsımların bizzat kendileri, ‘kâhin kutsaması’ ile sihir arasındaki

³¹⁴ Tora sandığı örtüsü.

³¹⁵ Sabar, “The Khamsa in the Synagogue: A Meeting of Opposites? - The Evolution of the Khamsa in Judaism and Jewish Folk Culture”, s. 171-172.

³¹⁶ Sabar, “From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies”, s. 145.

³¹⁷ Sabar, “From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies”, s. 145.

bağlantıya dair kesin kanıtlar taşımaktadır.³¹⁸ Bununla birlikte hamsanın Kahinlerle ilgili ritüel eşyalarında da kullanılması Kahin kutsaması ve ‘hamsa’ arasındaki güçlü bağlantının delilleri konumundadır. (**Şekil 2.18.**) Bu örneklerde kâhin kutsamasının açık şekilde ‘hamsa’ ile benzer bir işlevde kullanıldığı görülmektedir.

Şekil 2.18. Kahin duası için hazırlanmış hamsa elleri içeren işlemeli dua şalı (*tallit*) çantası; 20. yüzyıl başları, Fas.³¹⁹

El figürünün bir başka kullanımı da Tevrat’ı süsleyen “kele kodesh” (kutsal aletler) şeklinde tanımlanan araçlardan biri olan ‘Yad’da (**Şekil 2.19.**) ortaya çıkmaktadır. Uç kısmında işaret parmağı uzatılmış bilek kısmı ince kapalı bir el olarak şekil verilmiş bir çubuk yahut asa tarzında imal edilen ‘Yad’lar, Tevrat metinlerini halka açık şekilde okurken katılımcılara rehberlik eden bir işaret aracı durumundadır.

³¹⁸ Sabar, “The Khamisa in the Synagogue: A Meeting of Opposites? - The Evolution of the Khamisa in Judaism and Jewish Folk Culture”, s. 171-172.

³¹⁹ Noam Sienna, *Five in Your Eye: The Khamisa Image among Moroccan Jewry*, s. 25.

Şekil 2.19. Çeşitli ‘yad’ örnekleri. (Londra Victoria ve Albert Müzesi, Paris Cluny Müzesi, New York Emanu-El Sinagogu, New York Shearith Israel Sinagogu.³²⁰

Yahudi geleneğinde el formu, kabalistik yorumların yer aldığı nazarlıklarda da görülmektedir. ‘Hamsa’ gibi nazarlık olarak işlev gören elin bir başka formu da “Tanrı Rızası” (Şekil 2.20.) nazarlığıdır. Elin bu formunda yüzük ve işaret parmağı avuç içine katlanmakta diğer parmakların dik konumda tutulmaktadır.³²¹ Nazarlık üzerinde tanrının ismi yanı sıra çeşitli kutsal varlıkların isimlerinin de yer aldığı görülmektedir. Bu tasarımın ‘el’ imajının ‘hamsa’ sembolünde olduğu gibi tanrısallık ve koruma sağlayıcı gücüne duyulan inancı yansıtmaktadır.

Şekil 2.20. Tanrı rızası nazarlığı.³²²

Dini ritüellerde kullanılan Tanah merkezli “kâhin kutsaması” gibi sembollerin aynı zamanda nazarlık ve tılsımlarda kullanılması, ‘el’ imajının nazarlık olarak kullanılmasının dini referanslarını göstermektedir. Bununla birlikte “el-nazarlık-

³²⁰ <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/15047-yad> Erişim: 15/03/2018

³²¹ Oğuz, s. 578.

³²² Oğuz, Ek Bölümü, Resim 69.

kâhin kutsaması-hamsa” bağlantıları hamsanın erken dönem öncülleri olarak Yahudi geleneğindeki köklerine işaret etmektedir.

2.5.2. ‘Heh’ Harfi ve ‘Hamsa’ İlişkisi

Hamsa’nın yahudi geleneğindeki yaygın kullanımı, bazı hahamlar tarafından beş sayısının da karşılığı olan ‘heh’ harfiyle ilişkilendirilmektedir. Beş sayısının büyümlü gücünü ifade eden pek çok açıklamanın yanı sıra bazı hahamlar Tanah’daki ve midraşdaki kimi ifadelerin açık şekilde hem beş sayısının hem de ‘heh’ harfinin gücüne işaret ettiğine inanmaktadır. Aynı zamanda kâhinlerin ibadet eden Yahudilere doğrulttukları açık haldeki ellerinin onlara ‘heh koymak’ niyeti taşıdığını belirtilerek ‘heh’ harfinin güçleri ile ‘kâhin kutsaması’ arasında bir bağlantı kurulmaktadır.³²³

Bazı rabbilerin yorumlarına göre Tevrat’taki “Verimli olun, çoğalın, denizleri doldurun...”³²⁴ ifadesi, takdis ve bereketin bir diğer sembolü olan balığa özellikle yaratılışın beşinci gün verilmiş olan bir kutsiyeti ifade etmektedir. Bu kutsiyetin ifadesi olan beş sayısının da nazardan koruduğu yorumu yapılmaktadır.³²⁵ ‘Beş’in kutsiyetine atfen ifade edilen bir yorum da On Emir’in nazardan korunmak maksadıyla beşer emir şeklinde iki ayrı tablete yazılmasıdır. Heh ile ilgili bir diğer rabbi yorumu ise Yakup’un Esav’a Onlar “Tanrı’nın kuluna lutfettiği çocuklardır”³²⁶ dediğinde çocuklarını Esav’nın nazarından korumak için ‘çocuklar’ anlamındaki ‘*hayeladim*’ sözcüğüne bir ‘heh’ harfi eklediği yönündedir.³²⁷

Bununla birlikte Midraş kökenli metinlerden yola çıkarak yapılan yorumlarda da “heh” harfinin nazarla ilişkilendirildiği görülmektedir. Abraham’ın ismine ‘heh’ harfinin eklenmesiyle tamamlandığına böylelikle baba olabildiğine³²⁸ ve bu harfin beş rakamının aleni bir tılsımı olduğuna yönelik iddialar dile getirilmektedir. Bazı

³²³ Sabar, “From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies”, s. 146.

³²⁴ (Yaratılış, 1: 22)

³²⁵ Sabar, “The Khamsa in the Synagogue: A Meeting of Opposites? - The Evolution of the Khamsa in Judaism and Jewish Folk Culture”, s. 172-173.

³²⁶ (Yaratılış 33:5)

³²⁷ Sabar, “From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies”, s. 146.

³²⁸ “Rabbi Abba oğlu Rabbi Ami demiştir ki: Sünnet oluncaya ve çocuk sahibi oluncaya kadar onun adı ‘heh’ harfinden mahrumdu. Bir ‘heh’ eklendi (Abraham oldu) ve tamamlandı.” Sabar, “The Khamsa in the Synagogue: A Meeting of Opposites? - The Evolution of the Khamsa in Judaism and Jewish Folk Culture”, s. 172-173.

rabbilerin sözlerinde de ifade bulduğu üzere Yahudi geleneğinde “Kem gözden emin olmak için, gümüşten bir ‘heh’ yapmak gelenekten” kabul edilmektedir.³²⁹

Beş rakamıyla yakından ilişkilendirilen ‘hamsa’ tılsımlı güçlere sahip bir potansiyel olarak bazı Yahudi kaynak metinlerinde kendine yer bulmuştur.³³⁰ Beş sayısı ve onun İbrani numerolojisindeki karşılığı olan ‘heh’ harfi,³³¹ Tanrı’nın ‘tarifsiz’ ismini sembolize etmekte³³² ve hamsa ile birlikte kullanılmaktadır.

Kudüs’teki Eski Yishuv topluluğuna ait bir shemira örneğinde olduğu³³³ gibi bugüne kadar tılsım objelerinde en yaygın kullanılan harf, ‘heh’ harfidir.³³⁴ Bazı Yahudi muskalarında ise Tanrının ismi olan Yahve’nin kısa yazım şekli olan “heh” harfi genellikle “beş” parmaklı el sembolünün içerisine yazılmaktadır.³³⁵ (Şekil 2.21.)

Şekil 2.21. Ortasında ‘heh’ harfi bulunan hamsalı sünnet tılsımı; 20. yüzyıl başları, Tunus.³³⁶

Yahudi geleneğindeki beş sayısı ve onun sembolü olan “heh” harfi üzerinde yapılan yorum ve temellendirmelerin ‘hamsa’ sembolünün yaygın kullanımında etkisi olduğu görülmektedir. Nitekim ‘beş’ sayısının ifade ettiği bereket, çoğalma ve

³²⁹ Sabar, “From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies”, s. 146-147.

³³⁰ Sabar, “Amulet. Childbirth Amulets in Art”, s. 122.

³³¹ Sabar, “From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies”, s. 146.

³³² Sabar, “The Khamsa in the Synagogue: A Meeting of Opposites? - The Evolution of the Khamsa in Judaism and Jewish Folk Culture”, s. 172.

³³³ Sabar, “Amulet. Childbirth Amulets in Art”, s. 122.

³³⁴ Sabar, “From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies”, s. 146.

³³⁵ Sabar, “Amulet. Childbirth Amulets in Art”, s. 122.

³³⁶ Sienna, *Five in Your Eye: The Khamsa Image among Moroccan Jewry*, s. 25.

nazar karşı koruma sağlama gibi anlamlar “heh” harfinde olduğu gibi ‘hamsa’ sembolünde de bulunmaktadır. ‘Heh’, aynı zamanda ‘hamsa’ sembolünde sıklıkla kullanılan harf/sayı olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.5.3. Yusuf Figürünün Hamsa Sembolüne Etkisi

Tanah’tan bir figür olarak ‘hamsa’ ile ilişkilendirilen bir diğer referans da Yusuf’tur. Diğerlerinin arasında babası Yakub’un ‘*Ben porat Yosef, ben Porat...*’ “Yusuf verimli bir asma, pınarın yanındaki verimli bir asma (Yaratılış, 49: 22)” cümlesi ile Yusuf’u kutsaması ve Yusuf’un popülerliği ‘hamsa’ ile bağlantılı olarak yorumlanmaktadır.³³⁷

Talmudik döneme kadar uzanan erken zamanlardan beri bu sözler doğurganlık ve büyü ile bağlantılı olarak değerlendirilmektedir. Talmud Berachoth 20a’daki bir anlatıda mikve girişine oturmayı adet edinen ve yakışıklılığı ile bilinen Rabbi Johanan, mikveden çıkan Yahudi kızlarının kendisine baktıklarından ve kendisi gibi güzel çocuklar doğurduklarından bahsetmektedir. Rabbi Johanan, nazardan korkup korkmadığı sorusuna ise “Ben üzerine nazarın gücü olmadığı Yosef’in soyundan geliyorum.” şeklinde cevap vermektedir.³³⁸

Yine Yusufun soyu üzerinde nazarın tesirinin olmadığını anlatan Talmud Berachoth 20a’daki anlatının devamında Rabbi Abbahu, Yaratılış 49:22’deki Yusuf ile ilgili korunma cümlesini ‘Aley ayin’ (pınarın yanında) olarak değil, ‘oley ayin’ (gözün üzerinde yükselen) şeklinde okumak gerektiğini ifade etmektedir.³³⁹

Bir Kudüs şemirası yakından incelendiğinde (**Bkz. Şekil 2.16.**), Yakup’un oğlunu kutsadığı cümlenin, şemiradaki hamsanın beş parmağına yazılmış olduğu ve Rabbi Johanan’ın Yosef’in soyundan gelenler hakkındaki yorumunun da iki madalyona işlendiği ifade edilmektedir.³⁴⁰ Bu şemirada dikkati çeken bir hususun da ‘hamsa’ figürünün merkezinde büyük bir ‘**heh**’ harfinin yer alması olduğu ifade edilmektedir.

³³⁷ Sabar, “The Khamsa in the Synagogue: A Meeting of Opposites? - The Evolution of the Khamsa in Judaism and Jewish Folk Culture”, s. 173.

³³⁸ Talmud - Mas. Berachoth 20a, <http://www.halakhah.com/pdf/zeraim/Berachoth.pdf> Erişim: 10/03/2019.

³³⁹ Talmud - Mas. Berachoth 20a, <http://www.halakhah.com/pdf/zeraim/Berachoth.pdf> Erişim: 10/03/2019.

³⁴⁰ Sabar, “From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies”, s. 147.

Kutsal Kitabın Yusuf figürünün, Talmud yorumunda doğurganlık ve nazardan korunma ile bağlantılı olarak yer aldığı ve bunların, tılsımlarda ve büyüsel metinlerde, doğurganlık ve nazardan korunma anlamlarını içeren mistik bir sembol olan ‘hamsa’ ile birlikte kullanıldığı görülmektedir. (Şekil 2.22.) ‘Hamsa’ sembolünün içerdiği anlamların gerek ‘heh’ harfinde gerekse Yusuf figüründe bulunması hiç şüphesiz hamsanın Yahudi geleneğindeki derin köklerine uzanan temellere işaret etmektedir.

Şekil 2.22. ‘Ben P[o]rat Yosef’, Khakimov ailesinin evindeki duvar boyaması; Buhara, Özbekistan. Ev, 1894’te inşa edilmiştir.³⁴¹

Bazı şemira levhalarında, Yusuf’un nazardan koruyuculuğunun balık sembolizmiyle anlatıldığı Talmudik bir pasaja³⁴² atfen balık ve ‘hamsa’ figürleri beraber kullanılmaktadır. Bazı Yahudi cemaatler tarafından iki figürün bir arada bulunmasının etkiyi arttırdığına inanıldığından balık ve ‘hamsa’ sembollerinin anne ve yeni doğan bebeklerle ilgili tılsımlarda birlikte kullanıldığı görülmektedir.³⁴³

Yusuf ile doğurganlık ve korunma arasındaki ilişkinin yanı sıra hamsanın bizatihi kendisi ile ‘heh’ harfi arasındaki bağlantı, kimi zaman çeşitli Yahudi bilgelere farklı değerlendirmeler ışığında destek bulmaktadır.

Bu yorumlardan birine göre, Yusuf’un babası Yakub’un ‘*Ben porat Yosef ben porat*’ takdisinde beş kelime bulunmaktadır ve bazı rabbiler nazara karşı gümüşten yapılmış ‘hamsa’ formundan bir ‘heh’ harfi tasarımı kullanımını önermektedir. Bir diğer yorumda Yusuf’un Firavun’a giderken nazardan korunmak

³⁴¹ Sabar, “The Khamsa in the Synagogue: A Meeting of Opposites? - The Evolution of the Khamsa in Judaism and Jewish Folk Culture”, s. 173.

³⁴² Talmud - Mas. Berachoth 20a, <http://www.halakhah.com/pdf/zeraim/Berachoth.pdf> Erişim: 10/03/2019.

³⁴³ Sabar, “From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies”, s. 147.

maksadıyla sadece ‘beş kardeşini yanına aldığı’³⁴⁴ ifade edilmektedir. Yusuf’a ilişkin bir diğer yorumda ise onun Mısır’da yöneticiliği esnasında yaptığı açıklamalarda bolluk, bereket ve doğurganlık özelliğine dair ipuçlarının yanı sıra Yusuf’un halka “Beşte birini Firavun’a vereceksiniz”³⁴⁵ talimatında onun ‘kem göz’ içeren *kelipa*³⁴⁶ tesirini çıkarıp atmak için özellikle beş sayısını vurguladığına inanılmaktadır.³⁴⁷

Görünen o ki Tanah’taki Yusuf figürünün doğurganlık, nazardan korunma ve beş sayısı ile olan ilişkisi ve buna dair yorumlar aynı anlamları içeren ‘hamsa’ sembolünün kabulünü ya da ortaya çıkışını kolaylaştırmıştır. Yine bu bağlamda Kutsal Kitaba dayalı olarak Rabbilerin yaptıkları yorumların Yahudi geleneğinde hamsanın temellendirilmesinde etkili olduğunu söylemek mümkündür.

2.6. Hamsa’nın Yahudi Kültüründeki Yeri

Hamsa, Yahudi geleneğinde, kökeni konusundaki müphemlik ve hakkındaki tartışmalara rağmen, dini metin ve pratiklere yansiyacak derecede Yahudileşen bir sembol olarak görülmektedir.

Hamsa’nın Yahudi kültüründeki yeri ile ilgili görüşlerine başvurduğumuz Yahudilik Ansiklopedisi ve Yahudilik Tarihi kitaplarının yazarı Yusuf Besalel Bey, öncelikle Yahudilikte yaratıcının teklifi ve otoritesinin net bir şekilde vurgulandığını söylemiştir. Yahudi geleneğinde kameot (muska) kullanımının sakıncalı olma durumunun tartışmalı olmakla birlikte, kişiyi psikolojik açıdan rahatlatması ve olumlu etkilemesi gibi nedenlere bağlı olarak buna izin verildiğini ifade etmiştir. Genellikle kameot olarak kullanılan hamsaların da bu etkiler gözetilerek kullanılmasında sakınca görülmediğini belirtmiştir. Bununla birlikte içeriğinde huzur, başarı, sağlık ve koruma talep edilen duaların ve Tanrının isimlerinin yer aldığı ‘hamsa’ duasının özünün, kişinin kendini Tek olan yaratıcıya adanması için ilham verme ve bu işarete dikkatle bakanlara O’nun kutsallığını hatırlatmak

³⁴⁴ (Yaratılış, 47:2)

³⁴⁵ (Yaratılış, 47:24)

³⁴⁶ Sözlük anlamı ‘kabuk’ ya da ‘denizkabağı’ olan kabalistik bir terim.

³⁴⁷ Sabar, “The Khamsa in the Synagogue: A Meeting of Opposites? - The Evolution of the Khamsa in Judaism and Jewish Folk Culture”, s. 173-174.

olduğunu ifade etmiştir. Besalel, hamsanın kökeninin ne olduğundan ziyade onun bereket ve Tanrı'yı hatırlatma anlamlarının düşünüldüğünü belirtmiştir.³⁴⁸

Doğu'nun toleranslı Yahudiliği, İslam'dan belirgin bir miras olarak görülmesine ve onun doğasında talih ve kem gözle mücadele yeteneği inancının somutlaşmasına karşın hamsaya karşı değildir. Bununla birlikte, hamsanın gücüne yönelik ezici bir tutum gözlense de genellikle popüler halk inançlarında şu genel kanaat var olagelmıştır: “Yardımcı olmazsa, zarar da vermez”. Her şeyden öte bu yaygın öngörü üzerine tartışma olmadığını söylemek mümkündür.³⁴⁹

Yahudi kültüründe hamsalar metal, kâğıt ve parşömen tılsımlar, mücevher takılar şeklinde; bazen *Ketuba* ve *Şiviti* üzerinde bir motif yahut Hanukka kandillerinin, Tora rulolarının muhafaza kutularının bir parçası, Tora işaret elcikleri (yad) motifi, ayin örtü ve perdelerin bezemesi olarak; kimi zaman sinagoglarda rimonlar (nar şeklindeki alemler) üzerinde, asılmış kandillerin arması biçiminde ya da *tefilin* ve *tallit* muhafazalarının bir nakışı suretinde yaygın bir kullanıma sahiptir. Bu hamsalara dair en sıradışı kullanım örneği ise büyük boyuttaki erken dönem Sefared Tora'sının muhafaza kutusu (tik) süslemesidir.³⁵⁰

Gelenekte daha çok koruyucu bir tılsım olarak kullanılan ‘hamsa’, Yahudilerin temel sembolleri arasında olmamasına karşı gerek dini ritüel araç gereçlerinde gerekse halk inanç ve pratiklerinde popüler kullanıma sahip bir semboldür. Bununla birlikte gelenekteki yaygın kullanımına karşı Yahudi literatüründe, Shalom Sabar gibi bazı akademisyenlerin son dönemdeki bazı çalışmaları sayılmazsa, ‘hamsa’ neredeyse yok sayılmıştır.

Hamsa'nın Yahudi literatüründe yer almamasının sebebi onun sefaradlara ait bir sembol olarak görülmesi olabilir. Nitekim Yahudi geleneğiyle ilgili yapılan çalışmalarda, sefarad kökenli Yahudiler gibi tarihi olarak Avrupalı olmayan topluluklara yönelik bilimsel çalışmaların ‘halk etüdleri’ yahut ‘antropoloji’ konusu olarak ele alındığına, Avrupalı Yahudi toplulukların kültürlerinin ise ‘Yahudi Etüdleri’ veya ‘Yahudi tarihi’ olarak değerlendirildiğine, Avrupa merkezli çifte

³⁴⁸ Yusuf Besalel ile İstanbul'da yapılan 12/03/2018 tarihli görüşmenin notları.

³⁴⁹ Rosenthal, s. 160.

³⁵⁰ William Gross, “Me and My Khamsa”, *Khamsa Khamsa Khamsa: The Evolution of a Motif in Contemporary Israeli Art*, Jerusalem 2018, ss. 148-149, s. 148.

standartlı bakış açısının yansıtıldığına³⁵¹ dair iddialar bulunmaktadır. Genel bir yaklaşımla halk kültürünün bir unsuru olarak görülen ‘hamsa’ sembolünün Yahudi tarihi ve yazılı metinleri içerisinde kültürel sembol olarak yer almaması, tarihsel bilgiye böylesi bir yaklaşımın sonucu olabilir.

Kuzey Afrika’daki sefarad topluluklarında yaygın bir sembol olan hamsayı anlamaya dönük bir yaklaşım sefarad topluluklarının pratiklerine ait tarihsel bilgiyi de literatüre kazandıracaktır. Bu başlıkta hamsanın Yahudi geleneğinde metinlerde, objelerde ve pratiklerde ne şekilde yer aldığına dair çok boyutlu bir tahlili ele alınacaktır. Çeşitli temellendirmelerle ve farklı pek çok alandaki kullanımıyla ‘hamsa’ Yahudi kültüründe önemli bir yere sahip sembollerdendir.

2.6.1. Kutsal Metinler ve Hamsa

İsrail’de ve Yahudilerin yaşadığı çeşitli ülkelerde sözün gizemli etkinliğinin, onun yazılı biçiminde de yaygınlık kazandığı, bunun yanında az sayıda kişinin sihirli kabul edilen harflerin bilgisine vakıf olduğu belirtilmektedir. Kişilerin üzerinde taşıdıkları muskalar gibi üzeri yazılı eşyalar, özellikle bardak ve kupalar evi, o ev de yaşayanları ve mallarını koruma amacıyla kullanılmaktadır. Bu eşyalarda Tanrı’nın koruyucu ve sağaltıcı gücünü hatırlatan Tanrı, melek isimleri ve Tanah cümleleri ile mücadele edilen kötü ruhların isimleri yer almaktadır.³⁵²

Yahudi geleneğinde gerek sözlü pratiklerde gerekse tılsım, nazarlık gibi nesnelere kullanılan ve çeşitli mistik temellendirmelerle kendisine kaynak metinlerden referans bulan ‘hamsa’, sıklıkla kutsal metin ve sözcüklerle birlikte görülmektedir. Bu manada hamsanın birlikte kullanıldığı metinler, onun yahudi geleneğindeki yerini, Yahudi toplumunun anlam dünyasını ve ilişki biçimlerini göstermesi bakımından önemlidir. (Şekil 2.23.)

³⁵¹ Sienna, *Five in Your Eye: The Khamsa Image among Moroccan Jewry*, s. 2.

³⁵² Oğuz, s. 567.

Şekil 2.23. Piringten mamul hamsa üzerinde Mezmurlar 67, Kuzey Afrika (?), 19. yüzyıl.³⁵³

Nazara karşı koruma işlevi ön planda olan ‘hamsa’, genellikle muhtelif sert metallere yapılmış objeler üzerine Lilith’e karşı koruyucu üç meleğin isimleri gibi korunma formülasyonlarıyla birlikte kullanılmaktadır. Yine Fas, Cezayir ve Irak’ta kullanılan **shemirotlar**³⁵⁴ üzerinde müstakil olarak veya süsleme unsuru olarak yer alan ‘hamsa’ sembolünü görmek mümkündür. (Şekil 2.24.) Bu şekildeki uygulamalar göz önünde bulundurulduğunda hamsanın merkezi koruyucu bir görsel nesne olarak Yahudi dinsel yaşamında popüler bir nitelik kazandığını söylemek mümkündür.³⁵⁵

Şekil 2.24. ‘Elaha DeMeir Aneni’, şemira. Tasarım: A. Darzi, Naim Tzedaka Printing Press. 1930’lar Bağdat.

³⁵³ Noam Sienna, “Jewish Magic in Theory and Practice”, *NHC Summer Institute 5776*, 2016, ss. 1-21, s. 19.

³⁵⁴ Büyüsel yazılar.

³⁵⁵ Sabar, “The Khamisa in the Synagogue: A Meeting of Opposites? - The Evolution of the Khamisa in Judaism and Jewish Folk Culture”, s. 171.

Kutsal Kitabın Yusuf figürüyle ilgili olan bazı cümleleri de ‘hamsa’ ile birlikte kullanılan metinlerdendir. Bu metinlerde genellikle “Ben, kötü gözün işlemediği Yusuf’un soyundanım” (Şekil 2.25.) veya “*Ben porat Yosef, ben Porat*” şeklindeki Yusuf’la ilişkili kutsama cümleleri yer almaktadır.

Şekil 2.25. “Ben, kötü gözün işlemediği Yusuf’un soyundanım” yazılı kağıt hamsa [Babil Talmudu, *Baba Metzia* 84a]; 20. yüzyıl başları, Fas.³⁵⁶

Çok sayıda hamsada Tanrı’nın ilahi isimlerini temsil eden İbrani harfleri veya Kabbalistik formüller işlenmiştir. Bunların en popüler olanlarından biri Tanah orjinli ilahi bir isim olan ‘Şadday’ (שַׁדַּי)’dir.³⁵⁷ El sembolü ve çoğu kez din adamlarının elleri kabbalistik el yazmalarında ve tılsımlarda belirtilirken ilahi isim “Şadday”³⁵⁸’ın ilk harfi olan “şin” harfinin iki kez yazımıyla resmedilmektedir. Bu yolla insan elini ilahi isim ve el üzerinde bir tür haritalandırmak, tapan ile Tanrı arasında bir köprü oluşturulmasına etki sağlamış olabilir.³⁵⁹ Popüler olan bir diğeri isim ise Yaratılış Kitabı’nın ilk bölümündeki ilk beş cümlenin son harflerinden mürekkep bir korunma formülü olan ‘Tsamarhad’ (דְּרַמָּצ) sözcüğüdür.³⁶⁰

Şans teması bağlamında ‘hamsa’ ile birlikte kullanılan sözcüklerden bir de ‘mazal’dır. “Mazal” sözcüğü muska şeklinde zaman zaman ‘hamsa’ üzerine uygulanmaktadır.³⁶¹ Gizemli güçlere olan inanışın farklı isimleri bulunmaktadır. İbranice’de baskın olan sözcüğün ‘mazal’ (talih ya da şans) olduğu görülmektedir. Hamsa, başarının devamlılığının garantisi olarak ‘şans için’ asılır. “Şanslıydım” veya

³⁵⁶ Sienna, *Five in Your Eye: The Khamsa Image among Moroccan Jewry*, s. 25.

³⁵⁷ Sienna, *Five in Your Eye: The Khamsa Image among Moroccan Jewry*, s. 7-8.

³⁵⁸ “el şadday” (her şeye gücü yeten Tanrı) Bkz. Ömer Faruk Harman, “Yahudilik”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 43, İstanbul 2013, ss. 204-207, s. 204.

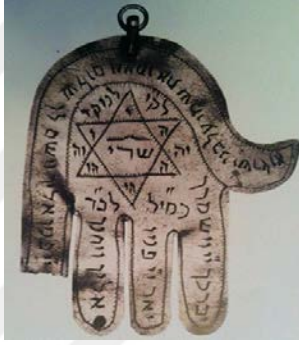
³⁵⁹ www.myjewishlearning.com/article/hamsa/ Erişim: 20/05/2017.

³⁶⁰ Sienna, *Five in Your Eye: The Khamsa Image among Moroccan Jewry*, s. 7-8.

³⁶¹ www.thoughtco.com/what-is-a-hamsa-2076780 Erişim: 20/05/2018.

“Mazal’ım vardı” ifadeleri konuşma dilinde oldukça yaygın olmakla birlikte bunlar, daha dikkatli olmak anlamında özen gerekliliği manası da içerir.³⁶²

Hamsa sembolünde yer alan metinlerden biri de Kâhin Kutsaması duasıdır. Tanah referanslı kâhin kutsaması duası, kâhin soyundan gelenler tarafından elleri uzatılarak ezberden okunur. Üzerine ‘hamsa’ veya kâhin ellerinin konfigürasyonunu içeren çeşitli objeler (Bkz. Şekil 2.18.) ve kâhin kutsamasının işlendiği ‘hamsa’ tılsımları (Şekil 2.26.) bulunmaktadır.³⁶³ Görsel olarak ‘hamsa’ ile benzerlik arzeden bu figürün metinsel bağlamda da ‘hamsa’ ile beraber kullanılması ‘el’ figürünün Yahudi geleneğindeki yerine ve ‘hamsa’ sembolünün gelenek içindeki temellerine işaret etmektedir.

Şekil 2.26. Kahin duası içeren metal hamsa (parmaklar) ve ortasında kabbalistik formüller; 19. yüzyılın sonları, Fas.³⁶⁴

Doğuda ya da Batıda bu muskalara yazılmış mistik metinler ve formüllerde, önemli bir fark bulunmamaktadır.³⁶⁵ Modern hamsalar üzerindeki bazı yazılar, geleneksel kullanımlarındaki korunma ve iyi şans anlamlarına geri dönmektedir ki bunlar arasında en dikkat çekici olanlar popüler ‘kahin kutsaması’ veya ‘Yosef’in takdisi’ dualarıdır. Aynı zamanda *mazal* (iyi şans), *şemira* (korunma), *hay* (yaşam), *hatslaha* (başarı), *beriyut* (iyi sağlık), *şalom* (barış) ve benzeri bir takım yeni ifadeler yaygınlaşmıştır. Elin gücüne olan geleneksel inanç, “Tanrı’ya güvenirim” gibi ‘kişisel’ ifadelerle de dile getirilmektedir. Bir başka yenilikçi yazılı ifade ise ‘*tfu, tfu, tfu*’ şeklindeki Doğu Avrupa geleneğinde ‘kem göz’ tehdidinden kurtulmak için üç

³⁶² Rosenthal, s. 158.

³⁶³ Sienna, *Five in Your Eye: The Khamsa Image among Moroccan Jewry*, s. 7-8.

³⁶⁴ Sienna, *Five in Your Eye: The Khamsa Image among Moroccan Jewry*, s. 24.

³⁶⁵ www.jewishvirtuallibrary.org/amulet Erişim: 02/06/2018.

kez tükürülmesi sesinin yansımasıdır. Böylelikle özellikle Aşkenazi pratiğinin ‘hamsa’ tasarımlarına dâhil edilmesiyle Aşkenazi ve Sefarad geleneklerinin bir birleşimini görmeye mümkün olabilmektedir. Hamsa anahtarlıkların üzerlerinde en sık rastlanan yazı ise geleneksel Yahudi ‘yolcu duası’ (*tefilat haderekh*)’dır.³⁶⁶

Hamsa ile birlikte kullanılan metinlere bakıldığında bunların genellikle hamsanın koruyuculuk işlevini destekleyecek nitelikte olduğu görülmektedir. Bunun yanında Modern dönemdeki hamsalara bereket, şans, başarı, sağlık, barış gibi talepleri içeren metinler de dâhil edilmiştir. Kullanılan metinler açısından bariz bir Doğu-Batı ayırımı söz konusu olmamakla birlikte bazı metinlerin Aşkenaz ve Sefarad geleneklerini birleştirici bir rol üstlendiğini söylemek mümkündür.

2.6.2. Hamsa ve Çeşitli Simgeler

Çeşitli mistik anlamlara sahip semboller ‘hamsa’ ile birlikte kullanılmaktadır. Bu sembollerin genellikle hamsanın anlam yelpazesinde olan bereket, nazardan koruma, doğurganlık gibi niteliklerle özdeşleştikleri görülmektedir. Bu şekilde bir kullanımla amaçlanan etkinin artırılmasının hedeflendiğini söylemek mümkündür.

Hamsa’ya eklenen harici formlar, genellikle alt kısmında yuvarlak küçük çıkıntılarla stilize edilmiş dikdörtgen, üçgen veya Araplarca ‘*luha*’ (*levha*) olarak adlandırılan plaka şekillerini içermektedir.³⁶⁷ Gümüş, demir, mercan ve mavi taşlar dâhil olmak üzere çeşitli yaygın maddelerden imal edilen ve üzerlerine bazen hayvan tasvirleri de işlenen hamsalarda genellikle balık, semender ve kuş dâhil olmak üzere ‘kem göz’ savuşturucu olarak görülen hayvanların resimleri yer almaktadır.³⁶⁸

Bununla birlikte ‘hamsa’ genellikle avuç kısmında bir göz motifi ile birlikte tasvir edilmektedir. (**Şekil 2.27.**) Bu tasvire bakıldığında, iki organ arasındaki sembolik bağlantı dikkat çekmektedir. Buna göre el, gücü ifade etmekte göz ise insan ruhunun aynası olarak iyi veya kötü nitelikte olabilmektedir.³⁶⁹

³⁶⁶ Sabar, “From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies”, s. 156-157.

³⁶⁷ Sienna, *Five in Your Eye: The Khamsa Image among Moroccan Jewry*, s. 9-10.

³⁶⁸ Sienna, *Five in Your Eye: The Khamsa Image among Moroccan Jewry*, s. 5.

³⁶⁹ Rosenthal, s. 157.

Şekil 2.27. Balık ve mavi gözlü metal hamsa; 1990’lar İsrail.³⁷⁰

Hamsadaki bu gözün İbranice ‘ayin hara’ (ערה יע) olarak adlandırılan ‘kem göz’e karşı güçlü bir koruyucu tılsım olduğuna inanılmaktadır.³⁷¹ Böylelikle ‘göz ve el’ birlikteliğini içeren kullanımda ‘el’in Tanrısal ve gizemli gücünün, acıya ve kötülüğe neden olan ‘kem göz’e karşı koruma sağladığını söylemek mümkündür.

Bazı tılsımlarda, ‘hamsa’ ve balık imajı birlikte kullanılmaktadır. Hamsa ve balık figürü formunda tasarlanmış gümüş tılsımlar ve aksesuarlara sadece yeni doğan bebekler için değil, aynı zamanda çocuklar ve kadınlar için de kötü gözlere karşı zayıflık giderici olarak önem verilmektedir. Hamsa ve balık tasviri (Şekil 2.28.), koruyucu tılsım olarak kullanılan objelerin en yaygın olanlarından³⁷² Bunların, bazı din bilginleri (*hakhamim*) tarafından derin Yahudi anlamlarıyla sentezlenmiş semboller olduğu belirtilmektedir.³⁷³

³⁷⁰ Sabar, “From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies”, s. 152.

³⁷¹ www.thoughtco.com/what-is-a-hamsa-2076780 Erişim: 20/05/2018.

³⁷² Gal, s. 75.

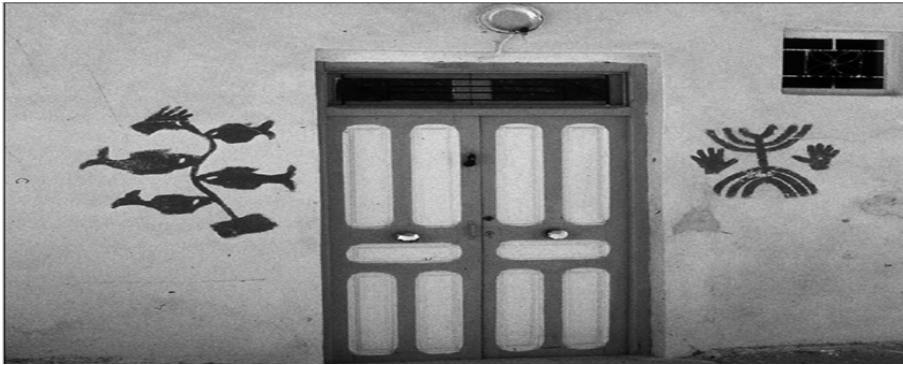
³⁷³ Sabar, “Amulet. Childbirth Amulets in Art”, s. 122.

Şekil 2.28. Kuzey Afrika geleneğine göre yapılmış bir grup metal hamsa. 20. yüzyıl.³⁷⁴

Hamsa ve balık figürlerinin birlikteliklerini Kudüs Sefaradlarına ait şemira levhalarının birçoğunda görmek mümkündür.³⁷⁵ Balıkların önemini ifade eden bir talmudik pasaj şu şekildedir: “Denizdeki balıkların tamamen suyla kaplı olup nazarın tesirinden uzak olmaları gibi, Yusuf’un soyundan gelenler üzerinde de nazarın hiçbir gücü yoktur.”³⁷⁶ Hamsa gibi balık figürü de kutsal Kitab’ın Yusuf figürüyle ilişkilendirilmekte ve her iki sembol de kem gözden korunmayı simgelemektedir.

Bazı Yahudi cemaatler anne, yeni doğmuş bebek ve onlarla ilgili seramoni nesnelilerindeki tılsımlarda yer alan bir araya getirilmiş bu iki şeklin, potansiyel gücü artırdığına inanırlardı. Tunus’taki Cerbe adasında yeni doğmuş bebeklere yahut yeni evlilere ait Yahudi evlerinin giriş kapılarında görülen şekiller (**Şekil 2.29.**) dikkat çekicidir.

Şekil 2.29. Cerbe adasındaki bir Yahudi evinin girişi; Tunus sahili, 1997.³⁷⁷

³⁷⁴ Gal, s. 75.

³⁷⁵ Sabar, “From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies”, s. 147.

³⁷⁶ Talmud - Mas. Berachoth 20a, <http://www.halakhah.com/pdf/zeraim/Berachoth.pdf> Erişim: 10/03/2019.

³⁷⁷ Sabar, “From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies”, s. 147-148.

Hamsa içerisine yerleştirilen bir başka sembol de ‘Davud Yıldızı’dır.³⁷⁸ 14. yüzyılın ilk yarısına ait sırlı seramikten mamul bir baharat kabında da el sembolü ve Davut yıldızı birlikte yer almaktadır. (Şekil 2.30.)

Şekil 2.30. Sırlı seramikten yapılmış tuz veya baharat kabı; 14. yüzyılın ilk yarısı, Valencia. Ayuntamiento de Valencia koleksiyonundan, Museo Nacional de Cerámica y de las Artes Suntuarias ‘González Martí’ (Envanter no: 598). *İzinle yapılmış reproduksiyon.*³⁷⁹

Şekil 2.31. 20. Yüzyıl başlarında Fas yapımı semender sembolü büyük gümüş hamsa. Dekoratif motifler, Kazablanka şehrinin tipik örnekleridir. Yenilenmenin sembollerinden biri olan semender figürünün, bu hamsada bir doğum tılsımı olarak tasarlandığı düşünülmektedir.³⁸⁰

Bunun yanında eski dönem hamsalarda görülen tipik geleneksel Kuzey Afrika süsleme motifleri olan kertenkele, yılan ve semender gibi görseller (Şekil 2.31.) son dönem ‘hamsa’ tasarımlarında kendine yer bulamamıştır. Bunun nedeni, büyük olasılıkla Fas’ta halen Müslüman hamsalarında yer alan bu motiflerin modern bir toplum için fazlaca batıl inanç ögesi olarak görülmesidir. Bunun yerine, daha geleneksel ya da ‘Yahudi’ tasarımı olarak benimsenen balık ve Davut Yıldızı sıklıkla kullanılmıştır. Diğer yaygın koruyucu semboller ise İsraililerin aşına oldukları kültürlerden alınmış Avrupa Hıristiyanlarının ‘at nalı’ veya Türklerin herşeyi gören ‘mavi göz’ sembolüdür. Ayrıca, ‘Yeni Çağ’ tasarımları, modern spiritüel hareketler tarafından da benimsenmiştir. Örneğin kişi, çeşitli astrolojik semboller veya kendi burcunun sembolüyle süslenmiş bir ‘hamsa’ (Şekil 2.32.) satın alabilmektedir.

³⁷⁸ www.myjewishlearning.com/article/hamsa/ Erişim: 20/05/2017.

³⁷⁹ Sabar, “From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies”, s. 143.

³⁸⁰ Sabar, “From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies”, s. 152.

Şekil 2.32. ‘Modern çağ’ hamsaları içeren vitrin, Kudüs, 2007. ³⁸¹

Son dönemde ‘hamsa’ gibi popüler kullanıma sahip bir başka koruyucu simge de “kırmızı ip” bilekliklerdir. Derin kabalistik anlamlara sahip bu bileklikler korunma ve bereket amaçlı kullanımıyla ‘hamsa’ ile benzer bir işleve sahiptir. Kem göze karşı bu iki koruyucu sembolün birlikte kullanıldığı ‘kırmızı ip’li hamsalar bugün İsrail’de ve dünya genelinde (Şekil 2.33.) kabalistik yorumlarında etkisiyle yaygın bir kullanıma sahiptir.

Şekil 2.33. Hamsa temalı kırmızı kabbala bilekliği. ³⁸²

Kırmızı yün ipliğinden bir tılsım takarak negatif enerjiyi önlemeye çalışmak kabalistler tarafından yaygın olarak kullanılmaktadır. Kabalistler enerjinin bedene sol el tarafından girip sağ el tarafından çıktığını düşündüklerinden sol bileğe bilezik takarak kötülüğün girişi engellenmeye çalışılmaktadır. Geleneklere göre yünün bilek uzunluğunda kesilmeden önce kabalistler için kötülükten korunmanın vazgeçilmez bir simgesi olan Rahel’in mezarına dolanması gerekmektedir. ³⁸³

Kutsal Rahel’in ilahi gücünün koruma sağlaması, nazar, hastalık gibi negatif güçleri uzak tutması amacıyla, Rahel’in Betlehem’de yol kenarındaki mezarının

³⁸¹ Sabar, “From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies”, s. 151-153.

³⁸² <http://falcibaba.com/kabala-bilekligi> 20/06/2017.

³⁸³ Wilkinson, s.175.

etrafına yedi kere sarılmış kırmızı yünden bir ip sol bileğe, yedi defa düğümlenerek çeşitli korunma duaları eşliğinde takılmaktadır. Düğümler atılırken ipi bağlayan kişi, kem gözü engelleyen ‘Ben Porat’ duasını okuyarak bu ritüeli bitirmektedir.³⁸⁴

Yahudi geleneğindeki Kırmızı ip kullanımı Yahuda’nın gelini Tamar’ın hikâyesinde de geçmektedir. Tamar ikizlerini doğururken biri elini çıkarmış, ebe de elini alıp kırmızı iplik bağlayarak önce doğduğuna dair bir işaret olarak belirlemiştir. Bebek elini geri aldıktan sonra da kardeşi doğmuştur.³⁸⁵ İlk çağlarda genellikle ayın ve seremonilerde kullanılan objelerin kırmızıya boyandığı bilinmektedir.³⁸⁶ Yine kırmızı boya, mezarlarda yaşamın tekrarlanmasını ifade etmekte ve ana tanrıça heykellerinde sıklıkla kullanılmaktadır.³⁸⁷

Doğurgan kadın imajının yanı sıra bereket, korunma, çoğalma simgesi olan ana tanrıça temsilinin Rahel’in hikâyesinde ve ruhaniyetinden beklenen taleplerde görüldüğü gibi kırmızı ip ve ‘hamsa’ sembolü kullanımında da açıkça ortaya çıktığı görülmektedir. Nitekim ‘hamsa’ sembolü de genellikle doğum, çoğalma olayının yanı sıra yeni doğanların ve hamile kadınların kötü tesirlerden korunmasına yönelik kullanılmaktadır.

Son dönem hamsalarda görülen bir başka gelişme de sembolün üzerine Rabbi portrelerinin işlenmesidir. Hem Sefared hem de Aşkenazler tarafından kutsal olduğu düşünülen bazı rabbi tasvirleri de bugün modern Yahudi ‘amulet’lerinde kayda değer yaygınlığa sahiptir.³⁸⁸

1984 tarihinde Ortodoks ve Ultra-Ortodoks Sefardim ve ‘mizrahi’ Yahudilerin politik arenada temsilcisi olarak Şas Partisi’nin kurulması, hayatta olan ya da ölmüş otorite olarak kabul edilen bazı son dönem Rabbileri ön plana çıkarmıştır. Bu dini otoritelerin portreleri, azizler ya da sadık figürler (*tsadikim*) olarak kabul edilerek, hatta kimi zaman da mucize göstericiler olarak popüler ‘şasnik’ hamsalarını onurlandırmışlardır. Bunlar arasındaki ilk baskın figür ‘Baba Sali’ adıyla tanınan Faslı Rabbi ve Kabbalist Yisra’el Abuhatzera (1890-1984) idi.

³⁸⁴ <http://arsiv.salom.com.tr/news/print/12054-Kem-goze-hastaliga-KIRMIZI-IP.aspx> Erişim: 20/06/2017.

³⁸⁵ Nuran Geçiş, *Dinlerde Mucizevî Doğumlar ve Hristiyanlık’ta Noel*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011, s. 115.

³⁸⁶ Ateş, s. 79.

³⁸⁷ Ateş, s. 84.

³⁸⁸ Sabar, “Amulet. Childbirth Amulets in Art”, s. 122.

Onun İsrail'in Netivot kentinde bulunan kabri de bir hac ve kutsal kült alanı olarak benimsenmiştir. Onun figürünün üzerine kazındığı ya da onun fotoğrafını cam bir çerçeve altında sergileyen hamsalar çok popüler olmuştur. (Şekil 2.34.) Diğer şahsiyetler arasında ise Irak doğumlu Kabbalist Yitshak Kadourie (1900 (?) - 2006) ve Rabbi Ovadiah Yosef (1920-2013) sayılabilir. Bu figürlerin kutsallaştırılması, 'tsadik' ikonunun hürmet gördüğü *hasidik* hareketle kurulan ilişkinin bir yansımasıdır.

Şekil 2.34. *Baba Sali* tasvirli anahtarlık; 1990'lar, İsrail.³⁸⁹

Şekil 2.35. *Khalid El Gharib*'in koleksiyonundan çeşitli hamsalar, 2012.³⁹⁰

³⁸⁹ Sabar, "From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies", s. 153-154.

³⁹⁰ Sienna, *Five in Your Eye: The Khamisa Image among Moroccan Jewry*, s. 27.

Hamsalar, çok çeşitli şekil ve görünümlere sahiptir. (**Şekil 2.35.**) Hamsada tasvir edilen el'in sağ el olduğu söylene de sergi ve müze kataloglarında yer alan sayısız sol el 'hamsa' bulunmaktadır. Hamsa sembolünde parmakların konumu daima yeri işaret etse de aksesuar olarak kullanılmasından ya da işleme, döküm şekli gibi sebeplerden kaynaklı parmakların yönü yukarıya dönük de olabilmektedir.³⁹¹ Bugün İsrailde kullanılan hamsalarının en yaygın deseni, bazen eşit uzunluktaki üç belirgin parmakla daha kısa diğer iki parmaktan oluşan Kuzey Afrika'daki Müslüman ve Yahudi topluluklar arasında popüler olan 'hamsa eli' modelidir.³⁹²

Hamsa'nın çeşitli sebeplerle birçok farklı sembolle birlikte kullanılması, semboldeki parmakların ve genel olarak elin farklı şekillerde stilize edilebilmeleri ve tılsımdan ritüel eşyalarına kadar geniş bir yelpazede kullanılması 'hamsa' sembolünün geniş sınırlarına ve dinamik yapısına işaret etmektedir.

2.6.3. Hamsa Sembolünün Kullanım Alanları

Hamsa, Yahudi geleneğindeki en yaygın tılsımlardan biri olarak çeşitli biçimlerde yapılmakta ve farklı tılsımlarla bir arada kullanılmaktadır. Anne ve bebeği, evi, gelinleri ve sünnet olanları nazardan koruma, gibi çeşitli nedenlerin yanı sıra büyüsel veya dekoratif olarak ritüel araçlarını ve çeşitli tılsımların yer aldığı metinleri süsleme hamsanın kullanım alanlarını oluşturmaktadır.

2.6.3.1. Ritüel Araçlarında Hamsa

Yahudi geleneğinde hamsanın kullanıldığı yerlerden biri dini ritüellere ilişkin araç gereçlerdir. Tora Sandığı'ndan alınmış Tora'nın sarıldığı Tik örtüsünde (**Şekil 2.36.**), Tora sandığı perdesinde³⁹³ (**Şekil 2.37.**), Tallit³⁹⁴ üzerinde (**Şekil 2.38.**), Tallit tutacağı üzerinde³⁹⁵ (**Şekil 2.39.**), Sinagogun en kutsal ve odak noktası içinde Tevrat rulolarının muhafaza edildiği bölüm olan 'EHAL'(Aron-Hakodeş) üzerinde

³⁹¹ Sienna, *Five in Your Eye: The Khamsa Image among Moroccan Jewry*, s. 9-10.

³⁹² Sabar, "From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies", s. 151-153.

³⁹³ Esther Juhasz (Ed.), *Sephardi Jews in The Ottoman Empire*, The Israel Museum 17.5.1989 - 22.10.89, Jewish Museum, New York 1990, s. 99.

³⁹⁴ "Tallit her Yahudi yetişkin erkeğin belirli ibadetler esnasında omuzlarına örtünmekle yükümlü bulunduğu bir tür dua şalıdır. Yahudi dini hayatında önemli bir yeri bulunmaktadır. Ay Yıldız ve 'hamsa' sembollerinin yer aldığı, 1898 (5658) yılından kalma ipekten yapılmış bir tallit örneğini 500. Yıl Türk Musevileri Müzesinin etkileşim panosunda görmek mümkündür." www.salom.com.tr/haber-103166-500_yil_muzesinden_seckiler_ay_yildizli_tallit.html Erişim: 28/06/2018.

³⁹⁵ Gal, s. 57.

(Şekil 2.40.), Ester tomarı üzerinde (Şekil 2.41.), ışıklar bayramında kullanılan mumluk Hanukkah'da (Şekil 2.42.), 'Shivviti'³⁹⁶ levhalarında (Şekil 2.43.a.; Şekil 2.43.b.; Şekil 2.43.c.) 'hamsa' sembolünü görmek mümkündür.

Şekil 2.36. Tora'nın sarıldığı *Tik* örtüsü. Sünet töreninin gerçekleştirilmesi için Tora Sandığı'ndan alınmış. Kadifemsi ipek, pamuk iplik üzerine işlemeli; 1930 civarı, Tunus.³⁹⁷

Şekil 2.37. Tora sandığı perdesi, 1923'de adandı. İpek, brokar [sırma ya da gümüş işlemeli bir tür ipekli kumaş] Boy: 176 - En: 115. İsrail Müzesi Koleksiyonu 152/221; 579.86.³⁹⁸

³⁹⁶ “İbranice dua kitaplarında, ritüel tekstillerinde ve sinagogların ve Yahudi evlerinin duvarlarında bulunan Shiviti el yazmaları, erken-modern dönemden beri üretilmektedir. Tanrı'nın varlığını dışsallaştırmanın yollarını amaçlayan bu belgeler, Tanrı'nın etkisiz dört harfli İbranice isminin Tetragramının grafik temsili üzerine odaklanır. Bu levhalar genellikle mistik güçleri, koruyucu enerjiyi ve melekleri çağırıştıran İncil ve Yahudi tarihinin önemli yer ve karakterleri ile ilgili kelimeler ve imgelerle ilişkilendirilirler.” <http://magnes.berkeley.edu/collections/shiviti-plaques> Erişim: 28/06/2018.

³⁹⁷ Gal, s. 49.

Şekil 2.38. Hamsa figürünün yer aldığı, 1898 (5658) yılından kalma ipekten yapılmış “Tallit” örneği müze etkileşim panosunda bulunmaktadır. Türk Musevileri 500. yy. vakfı müzesi, 04.06.2018 tarihli ziyaret. *Foto: Nefne Fürkan Yılmaz.*

Şekil 2.39. Tallit tutacağı; Gümüş, altın iplik, ipek; Cezayir şehri, Cezayir, 1936.³⁹⁹

³⁹⁸ Juhasz, s. 99.

³⁹⁹ Gal, s. 57.

Şekil 2.40. *Ehal* (Aron-Hakodeş), Sinagogun en kutsal ve odak noktası içinde Tevrat rulolarının muhafaza edildiği bölümdür. Bu resimdeki *Ehal* ve *Teva* (Dua okunan podyum) Apollon sinagogundan getirilmiştir. Galata'da yer alan Apollon Sinagogu 1982 yılında kapanmıştır. Türk Musevileri 500. yy. vakfı müzesi, 04.06.2018 tarihli ziyaret. Foto: Nefne Fürkan Yılmaz.

Şekil 2.41. Ester Tomarı.⁴⁰⁰

⁴⁰⁰ Juhasz, s. 23.

Şekil 2.42. Hanukkah. Kolay taşınabilmesi ve saklanabilmesi için katlanabilir Hanukiya, Çanakkale. Silvyo Ovadya tarafından ödünç. Türk Musevileri 500. yy. vakfı müzesi, 04.06.2018 tarihli ziyaret. *Foto: Nefne Fürkan Yılmaz.*

Şekil 2.43.a. Süslü Yemen-Kudüs “Shiviti”, 1906.⁴⁰¹

Şekil 2.43.b. Shiviti parşömen üzerine renkli tasarım. Kudüs, 20. Yüzyılın 19. yüzyılın sonu.⁴⁰²

Şekil 2.43.c. Shiviti Adonai le-Negdi Tamid.⁴⁰³

Hamsa şeklindeki İran ve Irak’daki tılsımlar veya Fas, Tunus ve İsrail’deki üzerinde ‘hamsa’ imajı bulunan *Şemirot*, ev yahut sinagogda mevcut ‘hamsa’ tasviri içeren kutsal objelerden sadece bir bölümüdür. Hamsa tasarımları Fas ve İran’dan Tora işaret aletlerini süslerken, İran ve Türkiye’den Tora Muhafaza kılıflarının topuzlarını süslemektedir. (Şekil 2.44.) İstanbul’da bir Tora Sandığı Örtüsü (*parokhet*) ve farklı topluluklardaki sinagoglar için imal edilmiş dokumalar mevcuttur. Ev eşyalarının öne çıkanları arasında Irak ve Fas’tan Hanuka kandilleri ve

⁴⁰¹ <https://www.kedem-auctions.com/product/decorated-yemenite-jerusalemite-shiviti-1906/> Erişim: 10/04/2019.

⁴⁰² <https://winners-auctions.com/en/content/shiviti-colorful-design-parchment-jerusalem-end-19th-beginning-20th-century> Erişim: 10/04/2019.

⁴⁰³ <https://cjs.ucsc.edu/058-012-023/> Erişim: 10/04/2019.

Buhara, Rodos, Türkiye, İsrail, Suriye, Fas ve diğer yerlerden gelen evlilik sözleşmeleri üzerinde yer alan çeşitli ‘hamsa’ tasarımları da vardır. (Şekil 2.45.)

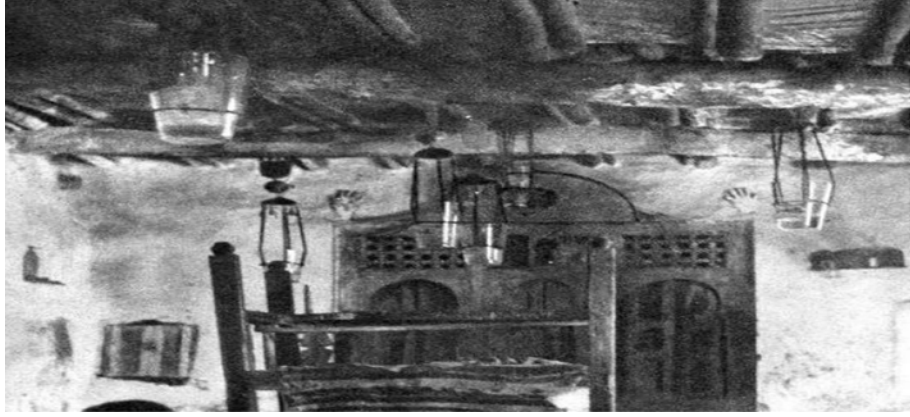
Şekil 2.44. Gümüş Tora Topuzları. Türkiye, 1880 civarı. Gross Aile Koleksiyonu.

Şekil 2.45. Düğün Sözleşmesi. Sfax, Tunus 1854. Jerusalem, İsrail Ulusal Kütüphanesi, İbranice elyazması, 2'901.577.⁴⁰⁴

Hamsa sembolü, sinagog dekorunun bir parçası olarak açık bir şekilde ayinle düzenlenmiş bir ortamda (Şekil 2.46.) ve Tora tomarlarının teçizatı dahil ritüel nesnelere tekrar tekrar ortaya çıkmaktadır. Kuzey Fas'ta bir sinagogda asılı olan pirinçten yapılmış büyük bir ‘hamsa’ içeren benzersiz lamba (Şekil 2.47.) bulunmaktadır. Güney Fas'ta ise Tora okunurken takip etmede yad olarak ‘hamsa eli’ (Şekil 2.48.) biçimli nesnelere kullanılır. Hamsalar ayrıca, sinagogdaki sandık ve platform kaplama kumaşlarındaki işlemlerde ve sinagog duvarlarında sergilenen tılsımlı metinlerin arasında da yer alabilmektedir.

⁴⁰⁴ Sabar, “The Khamisa in the Synagogue: A Meeting of Opposites? - The Evolution of the Khamisa in Judaism and Jewish Folk Culture”, s. 170-171.

Şekil 2.46. Tora bölmesinin (*aron*) ve lambalarının üzerinde hamsaların bulunduğu kırsal bölge sinagogu, Ksar-es-Suq (bugünkü Er-Raşidiye), orta Fas, 1946; foto: Jean Robichez.⁴⁰⁵

Şekil 2.47. Pirinç hamsalarla donatılmış sinagog lambası (kandil), Kuzey Fas, 20. yy başları.

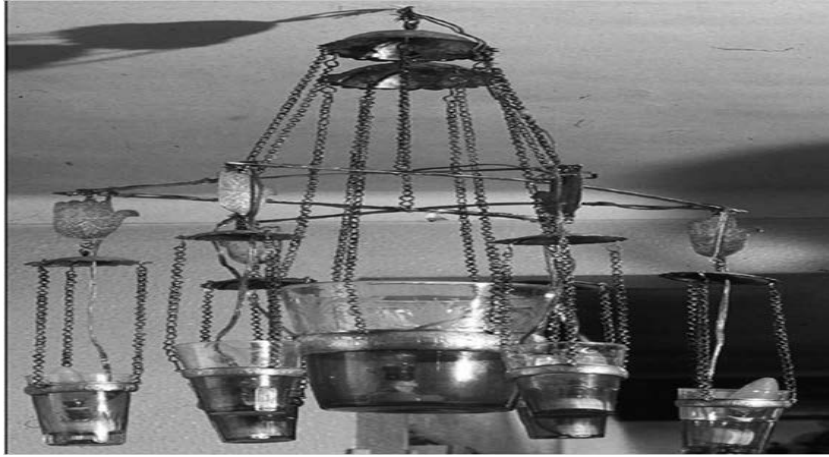

Şekil 2.48. Hamsa elli Tora işaretçileri, güney Fas, 19. yy sonları.⁴⁰⁶

⁴⁰⁵ Sienna, *Five in Your Eye: The Khamsa Image among Moroccan Jewry*, s. 15-16, 30-31.

Geçmiş dönemlerde hamsalar, tılsım olarak işlev görmekle birlikte sinagoglarda ve ritüel araçlarda sıklıkla kullanılmaktaydı. Son dönemde ise hamsanın kutsal mekân ve kutsal araçlardaki bu kullanımını büyük ölçüde azaldığı ve kişisel eşyalardaki kullanımının arttığı gözlenmektedir.

Hamsanın güncel kullanımında birtakım değişiklikler göze çarpmaktadır. Öncelikle hamsanın sinagogun kutsal mekânındaki merkezi yeri büyük ölçüde kullanım dışı bırakılmıştır. İslam ülkelerindeki Tora ile ilgili nesnelere ve Tora sandığının perdeleri sıklıkla koruyucu ‘hamsa’ ile süslenmekteydi ve geleneksel Fas sinagogundaki en çarpıcı manzara, piriñ ‘hamsa’ askılarına takılan çok sayıda cam anma lambalarıyla dolu tavandı. (Şekil 2.49.) Çok az sayıda çağdaş sinagogun dekorasyonu hamsayı içermektedir.

Şekil 2.49. Piriñ hamsa askıları olan Sinagog anma lambası (kandil), Tangier, 20. yüzyılın başları. *Yahudi Sanatı Merkezi'nin nazik izniyle, Kudüs.*⁴⁰⁷

Günümüzde ‘hamsa’ tasviri taşıyan *kidduş* kupaları, *şabat* şamdanları ve *hanuka* lambaları gibi ritüel nesnelere genellikle ev içi kullanım için tasarlanmaktadır. Bu ‘evleştirme’ sürecinin, daha az kutsallaştırma ve daha fazla kişiselleştirme boyutuyla bu nesnelere kudsîyet ve sembolizmine yönelik değişen tutumu gösterdiği belirtilmektedir. Hatta ‘hamsa’ şeklinin, geçmişte düşünülemez bir şey olan oldukça mizahi bir şekilde bir ışık içindeki dini bir objeye hâkim dahi olabileceği ifade edilmektedir. Bunun tipik bir örneği olmak üzere, renkli bir ‘hamsa’

⁴⁰⁶ Sienna, *Five in Your Eye: The Khamisa Image among Moroccan Jewry*, 30-31.

⁴⁰⁷ Sabar, “From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies”, s. 153-155.

olarak tasarlanmış çağdaş bir Pesah Haggada'sı (**Şekil 2.50.**) gösterilmektedir. Bu örnekte *Pesah* ile 'hamsa' arasında derin bir ilişki sezdirme çabasıyla ziyade *seder* sofrasına dikkat çekerek Haggada'nın uzun okunuşunu canlandırmak amacını taşıdığı söylenmektedir.

Şekil 2.50. Hamsa şeklindeki **Pesah Haggada'sı**, Tel Aviv, 2000 civarı.⁴⁰⁸

2.6.3.2. Doğum Koruyucusu Olarak Hamsa

İbranice metinler, Doğu ve Batıdaki farklı ülkelerdeki Yahudi tılsımları üzerine yazılmış olmakla birlikte sıklıkla benzer formüller, isimler ve kutsal metin cümlelerinden seçmeler paylaşılırken üzerlerinin süslenmesinde kullanılan şekiller halk inanışları, folklorik farklılıklar ve yerel halk sanatlarının özelliklerini yansıtarak büyük ölçüde farklılık gösterirler. Bunun en iyi örnekleri, modern çağlar öncesinde yeni doğan bebeklerdeki yüksek ölüm oranını yansıtan, 17. yüzyıldan itibaren kullanılan en yaygın tılsım türü olan doğum muskalarıdır.⁴⁰⁹

İslam topraklarında yaşayan Yahudiler, gümüş tılsımları ve mücevheratı sadece yeni doğan bebekler için değil, aynı zamanda nazara karşı zayıf ve hassas çocuklar ve kadınlar için de kullanmıştır. Bu tılsımlardaki yaygın görüntüler, 'hamsa eli' ve balık figürü içermektedir.⁴¹⁰

Hamsa sembolünü Yahudi geleneğinde genellikle, güvenli bir doğum gerçekleştirmek ve yeni doğan bebeklerin korunması için tasarlanan tılsımlarda sıklıkla görmek mümkündür. Özellikle 'hamsa' sembolünün yer aldığı bu tılsımlar (**Şekil 2.51.**) kimi zaman varak üzerine baskı biçiminde (**Şekil 2.52.**) kimi zaman bebeğin elbisesine iliştirilen altın ve ahşap karışımı maddelerden imal edilmiş bir takı

⁴⁰⁸ Sabar, "From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies", s. 153-155.

⁴⁰⁹ www.jewishvirtuallibrary.org/amulet Erişim: 02/06/2018.

⁴¹⁰ www.jewishvirtuallibrary.org/amulet Erişim: 02/06/2018.

formunda (Şekil 2.53.) kimi zaman da semenderli (Şekil 2.54.) veya yılanlı bir gümüş kolye (Şekil 2.55.) biçiminde görmek mümkündür. Bebekler için olan tılsımlardan bazıları ise kırk gün süre ile duvara asılmakta ve mahalli göreneklere göre bu zaman zarfında anne ve çocuğun evden çıkmasına izin verilmemektedir.⁴¹¹ (Şekil 2.56.) Bebek çalan Lilith'e karşı büyülerin yer aldığı Kuzey Afrika (Cerbe adası ve Tunus) kökenli Şemiot'larda da 'hamsa' tasvirini görmek mümkündür.⁴¹² (Şekil 2.57.)

Şekil 2.51. Anne ve çocuk koruma için iki tılsım Varak üzerine baskı; Fez, Fas, 20. yüzyıl başları.

Şekil 2.52. Anne ve çocuk için tılsım Varak, kırmızı mürekkep Tunus şehri, Tunus, 1935 civarı.

Şekil 2.53. Yenidoğan bebeği (Afsa) korumak için tılsım Altın, ahşap; Irak, 1930 civarı. Genellikle yeni doğan çocuğun elbisesine iliştirilen özel bir Irak tılsımı.

Şekil 2.54. Semenderli hamsa kolyesi Gümüş; Fas, 1910 civarı.

⁴¹¹ Gal, s. 32-50.

⁴¹² Sabar, "The Khamsa in the Synagogue: A Meeting of Opposites? - The Evolution of the Khamsa in Judaism and Jewish Folk Culture", s. 171.

Şekil 2.55. Yılanlı hamsa kolyesi. Gümüş; Fas, 1910 civarı.⁴¹³

Şekil 2.56. Bebek İbrahim'in koruyucu tılsımı. Bu tılsım duvara kırk gün süre ile asılır ve mahalli göreneklere göre bu zaman zarfında anne ve çocuğun evden ayrılmasına izin verilmez. Varak; Yanya, Yunanistan, 1897.⁴¹⁴

Şekil 2.57. “Anne ve Çocuk için Şemira”, Hay ben Yeshua. Hadad Printing Press. Cerba, Tunus 1940 civarı. Shalom Sabar Koleksiyonu.⁴¹⁵

⁴¹³ Gal, s. 32-49.

⁴¹⁴ Gal, s. 50.

⁴¹⁵ Sabar, “The Khamisa in the Synagogue: A Meeting of Opposites? - The Evolution of the Khamisa in Judaism and Jewish Folk Culture”, s. 171.

Lohusalar, başlarına üçgen ve kırmızı veya mavi renkte ipekten yapılmış bir mendil (tokador de parida) takmaktaydılar. Lohusaların yanlarına da kem gözden koruma amacıyla ‘hamsa’ sembolü temalı tılsımlar konulmaktaydı.⁴¹⁶ (Şekil 2.58.)

Şekil 2.58. Lohusa koruyucu Hamsa. Türk Musevileri 500. yy. vakfi müzesi, 04.06.2018 tarihli ziyaret. Foto: Nefne Fırkan Yılmaz.

Hamsa gibi bir doğum koruyucu tılsım olan ‘Afsa’ tılsımı da kadınların genellikle ‘hamsa’ ile birlikte kullandıkları tılsımlardandır. (Şekil 2.59.) Aynı zamanda bu tılsımlar ‘slahli’ (Şekil 2.60.) olarak bilinen bir zincir üzerinde bir araya getirilerek bebek tarafından çapraz olarak, omuzundan kalçasına kuşanılmış bir kılıca benzer şekilde vücuda geçirilerek kullanılmaktadır.⁴¹⁷

Şekil 2.59. Hamsalı ‘Afsa’ Tılsımı. Irak, 1940 civarı. Gross Aile Koleksiyonu.⁴¹⁸

⁴¹⁶

[www.salom.com.tr/haber-104017-](http://www.salom.com.tr/haber-104017-500_yil_vakfi_turk_musevileri_muzesinden_seckiler__muskalar_ve_nazarliklar.html)

500_yil_vakfi_turk_musevileri_muzesinden_seckiler__muskalar_ve_nazarliklar.html

Erişim: 28/06/2018.

⁴¹⁷ Sharoni, s. 163,

⁴¹⁸ Idit Sharoni, “‘Siz Kadınlar Her Zaman Dikkatliyiniz’: Irak’ta Yahudi Kadınlar Arasındaki Aile Koruyucu Sihir Araçları”, **Khamsa Khamsa Khamsa: The Evolution of a Motif in Contemporary Israeli Art**, Jerusalem 2018, s. 164.

Şekil 2.60. Tılsımlar zinciri (*shlahli*): Turkuaz taşlı hamsa; ‘Afsa’, geleneksel olarak içerisine yazılmış bir tılsım yerleştirilmiş silindirik kese; Davud’un Yıldızı (kalkan) ve ‘Şadday’ yazılı Hamsa (Görünüşe bakılırsa hamsa daha sonra eklenmiştir); kurt dişi. Irak, 1925 civarı. *Gross Aile Koleksiyonu*.⁴¹⁹

2.6.3.3. Tılsım, Takı ve Dekoratif bir Eşya olarak Hamsa

Hamsa, Fas Yahudi geleneğinde yaygın bir kullanım alanına sahiptir. Bu manada hamsayı boyun, bileklerdeki ve kulaklardaki takılarda mücevher; (**Şekil 2.61.**) dekor ya da aksesuar olarak duvarlarda boyama, ev girişlerinin üstlerinde, kapı üzerleriyle (**Şekil 2.62.**) sıra, masa ve perde gibi çeşitli ev eşyalarının yapımında süsleyici bir motif olarak görmek mümkündür.⁴²⁰ Bu manada hamsanın ayırt edici bir sembol olmanın ötesinde Faslı kimliğine katkı sağlayan birleştirici bir rol üstlenmektedir.

⁴¹⁹ Idit Sharoni, “‘Siz Kadınlar Her Zaman Dikkatliyiniz’: Irak’ta Yahudi Kadınlar Arasındaki Aile Koruyucu Sihir Araçları”, **Khamisa Khamisa Khamisa: The Evolution of a Motif in Contemporary Israeli Art**, Jerusalem 2018, s. 164.

⁴²⁰ Sienna, *Five in Your Eye: The Khamsa Image among Moroccan Jewry*, s. 8-9.

Şekil 2.61. Yahudi kadın, Cerbe, 1955.

Şekil 2.62. Kapı üzerinde stilize metal hamsa, Fas, 2014.⁴²¹

Hamsa koruyucu bir figür olarak kimi zaman bir mezuya üzerinde kimi zaman da çeşitli objelerde de yer almaktadır. (Şekil 2.63.)Yaygın biçimde Fas'da kullanılmakta olan, mezuya kutusunun üzerinde dekoratif süsleme nakışlarında sıklıkla karşımıza çıkan açık bir avuç içi ya da beş dalcıklı bir palmiye şeklinde tasvir edilen 'hamsa', gerçekte tam anlamıyla bu amaca hizmet etmektedir.

⁴²¹ Sienna, *Five in Your Eye: The Khamisa Image among Moroccan Jewry*, s. 26.

Şekil 2.63. Evi, anneyi ve çocuğu korumak için Tılsım Varak, altın mürekkep; Oran, Cezayir, 1925 civarı.⁴²²

Bugünlerde birçok evde tipik bir dekorasyon ögesi olarak genellikle kapının yanındaki duvara asılan süslenmiş bir ‘hamsa’ levhası bulunmaktadır. Bu levhaların, giriş kapısı kirişlerinin üzerindeki *mezuzah* objesine yakın konumlanmaları, tesadüfi değildir. Her iki nesnenin de geleneksel olarak ev için koruma sağladığına inanılmaktadır. Bununla birlikte *mezuzah*, Tanah kaynaklı olup⁴²³ *halaha* temelinde gerekli bir emirden doğmuş kutsal nesne iken ‘hamsa’, kısıtlayıcı kurallar altında üretilmeyip daha özgün tasarıma sahip bir üründür. *Mezuzah* ve onun kutusuna bir şekilde hürmet gösterilme zorunluluğu vardır. Birçok insan eve girip çıkarken onu öpmeye alışkıdır. Hamsa levhası ise daha dekoratif ve süslemelidir.⁴²⁴

“Evi Kutsama” olarak bilinen ‘shemira’ (Koruyucu) geleneği bugün İsrail’de bir zamanlar Yahudi diasporasında gördüğü ilgiden çok daha fazla yaygınlık kazanmıştır. Söz konusu kutsama duaları nar, Batı (Ağlama) Duvarı, bir kemer, bir Fas nalı gibi geleneksel motiflerle bezeli biçimde duvarlardaki plakalarda yerlerini alırken bu dekorasyon süslemelerinin asıl unsuru ‘hamsa’dır.⁴²⁵ Ev koruma dualarıyla birlikte bulunan, (Şekil 2.64.) gerek süsleme gerekse koruma amacıyla yapılmış hamsalara ev kapılarında da rastlanmaktadır. (Şekil 2.65.)

⁴²² Gal, s. 14-15.

⁴²³ (Tesniye, 6: 9)

⁴²⁴ Sabar, “From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies”, s. 154-155.

⁴²⁵ Gal, s. 15.

Şekil 2.64. Ev kullanımı için dualı metal hamsa, İsrail, 1980'ler. Foto: Shalom Sabar.⁴²⁶

Şekil 2.65. Baba Sali (Rabbi İsrail Abuhatzeira) ve Tapınak tasvirli Birkat HaBayit (Hane için Dua). Machane Yehuda Pazar bölgesindeki bir evin giriş yolu kapısı. Kudüs, 1990'lar.⁴²⁷

Bir misafirperverlik ruhu taşımak için, bazı insanlar misafirlerinin kendilerine verdikleri hamsaları asmak için evlerinin girişinde veya yaşam alanlarında bir duvar üzerinde boşluk oluştururlar. Bunların birçoğu, ahşap el yapımı ve boyama olup çoğu zaman kişisel bir dokunuş eklenerek yapan kişinin imzası veya ismi ilave edilmiştir.

⁴²⁶ Sabar, "From Sacred Symbol to Key Ring: The 'Hamsa' in Jewish and Israeli Societies", s. 156.

⁴²⁷ Sabar, "The Khamsha in the Synagogue: A Meeting of Opposites? - The Evolution of the Khamsha in Judaism and Jewish Folk Culture", s. 174.

(Şekil 2.66.) Bu ev amaçlı hamsalar dikkat çekici ve renkli bir görüntülerinin yanında evin İsraili kimliğini ziyaretçilere hatırlatan bir işleve sahiptir.

Şekil 2.66. Bir giriş yolu üzerinde asılmış ahşaba boyanmış iki ev yapımı hamsa, 2007. Soldaki hamsa, şükran simgesi olarak bir İsrail bayrağı ile Siyonizm'e katkısından dolayı Albert Einstein tarafından yazılmış bir not içermekte. Bu İngilizce notu, Einstein yirmili yıllarının başında Siyonizme katkılarından dolayı Amerikalı çocuklar için çalışan bir Aşkenazi kamp danışmanı iken ev sahibine vermiştir. Sağdaki ev duası ise otuzlu yaşlarında Fas Yahudilerinden olan İsraili bir kadın tarafından yapılmıştır.⁴²⁸

Hamsa'nın Yahudi geleneğinde koruyucu bir figür olarak kullanıldığı bir başka yer de sünnet tılsımlarıdır. Yahudilikte erkek çocukların doğumun 8. gününde sünnet ettirilmeleri bir gelenektir. Sünnet esnasında çocuğu korumak için çeşitli tedbirler alınmaktadır bunlardan biri de tılsımlardır. (Şekil 2.67.) Bu tılsımlarda göze çarpan bir husus ise sıklıkla 'hamsa' sembolünün kullanılmasıdır. (Şekil 2.68.)

⁴²⁸ Sabar, "From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies", s. 156-157.

Şekil 2.67. Sünnet esnasında çocuğu korumak için Eliyahu sandalyesine asılarak kullanılan üç tılsımlık set. Varak; Cezayir(?), 1900 civarı.

Şekil 2.68. İki mohel kardeşi Moşe ve David Hajaj için verilmiş ilanlı doğum tılsımı. Varak; Ramle, İsrail, 1960 civarı.⁴²⁹

Fas Yahudilerinin, doğum, sünnet ve düğün gibi merasimlerle ilgili geleneklerinde kullanılan tılsımlarda ve ritüellerde, ‘hamsa’ sembolünü sıklıkla görmek mümkündür. Yeni doğan bebek, alnına ya da sürme gibi gözüne çizilen stilize edilmiş bir ‘hamsa’ şekliyle süslenmektedir. ‘*Kettab*’ adı verilen bir merasimde Yahudi toplumuna kabul edilen çocukların saçları ilk kez kesilmekte, onlara balla yazılmış taklit evlilik sözleşmeleri hazırlanmakta ve ‘hamsa’ işlemeli elbiseler giydirilmektedir. Düğün yapılacak evin dış duvarları kırmızıya ya da mavi boyayla yapılmış ‘hamsa’ çizimleriyle süslenmekte ve gelin boynuna taktığı özellikle hamsaların dizildiği bir kolye ve ‘hamsa’ motifleri içeren dokuma kuşak ve örtülerle koruma altına alınmaktadır.⁴³⁰

⁴²⁹ Gal, s. 51-52.

⁴³⁰ Sienna, *Five in Your Eye: The Khamsa Image among Moroccan Jewry*, s. 12.

Hamsa Yahudi geleneğinde gelin takıları arasında sıklıkla kullanılan bir semboldür. 20. yüzyılın başlarında Tunus Yahudilerine ait gümüş ve altından yapılan tılsımlı gerdanlık ve küpelerde ‘hamsa’ sembolü görülmektedir. (Şekil 2.69.)

Şekil 2.69. Gelin için tılsım küpe. Gümüş, altın, taşlar. (Cerbe, Tunus, 1905-1917.)
ve Gelin için tılsım gerdanlık ve iki başlı küpe. (Altın. Cerbe, Tunus, 1925 civarı.)⁴³¹

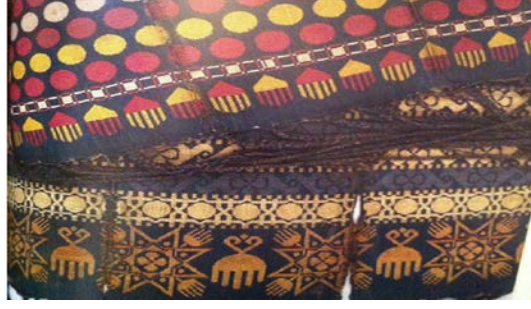
Hamsalar halen günümüz bazı Sefarad ritüellerinde bariz rol oynamaktadır. Düğün hazırlıklarını yapan gelinler, kına töreninde süslenirken Kötü Göz’ü üzerlerinden uzak tutmak adına boyunlarına ‘hamsa’ kolyesi (Şekil 2.70.) takmakta ve gelin kemerlerinde hamsa motifini kullanmaktadırlar.⁴³² (Şekil 2.71.)

Şekil 2.70. Yahudi gelin, Salé, 1935 civarı.

⁴³¹ Gal, s. 30.

⁴³² www.myjewishlearning.com/article/hamsa/ Erişim: 20/05/2017.

Şekil 2.71. Hamsalı gelin kemerleri (*hizam*). Dokuma, Fas, 20. yüzyıl başları.⁴³³

Doğum, düğün, sünnet gibi hayat çizgisinde dönüm noktası mesabesinde olan en özel zamanlarında insanların korunma veya bereketlenme ihtiyacı ile ‘hamsa’ sembolünü sıklıkla kullandıkları görülmektedir. Hamsa bu manada, bir bakıma korunma ihtiyacını gidererek insanları psikolojik olarak rahatlatmakta, diğer bir açıdan ise sosyal yaşantıya renk katan ve kültürel manada aidiyet sağlayan bir sembol olmaktadır.

⁴³³ Sienna, *Five in Your Eye: The Khamisa Image among Moroccan Jewry*, s. 27-28.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLAM GELENEĞİNDE FATİMA’NIN ELİ

3.1. İslam Geleneğinde El Metaforu

El, dünyevi bir imge olmanın yanında manevi anlamları içeren bir metafor olarak dini geleneklerde sıklıkla kullanılmaktadır. Yahudilikte “Birkat Kohanim” de olduğu gibi kutsamayı, Hıristiyanlıkta Orans hareketinde ve İslam’da dua konumunda olduğu gibi istemeyi ilahi lütuflara açık olmayı sembolize eden eller, ritüellerde aktif bir rol oynamaktadır. Eller, özellikle Asya dinlerindeki meditasyon, yoga gibi ibadetlerle, her biri ayrı bir anlama sahip mudra pozisyonlarında da derin manaları ifade edecek şekilde kullanılmaktadır. Böylelikle dini geleneklerde ellerin yaratıcı güçle iletişimde önemli bir figür olduğu görülmektedir.

İslam geleneğinde el, metaforik olarak İslam’ın temel kaynak metinlerinde kullanılmaktadır. Ayet ve hadislerde geçen el (يَدٍ), yüz (وَجْهٍ), ayak (قَدَمٍ), parmak (أصْبَعٍ) gibi ilahi sıfatlar haberi sıfatlar olarak isimlendirilmekle birlikte bunlar, akli deliller sebebiyle zahiri anlamlarıyla, özellikle bağlamlarından koparılarak tek başlarına Allah’a nispet edilememektedir. Bu sıfatların yorumlanması teşbih ve tenzih arasında yapılmaktadır. Bununla birlikte ‘yed’ (el), Kur’an’da birçok yerde tekil, ikil ve çoğul formlarda, farklı bağlamlarda Allah’a nispet edilmesi ve hadislerde en çok yer alan haberi sıfatlardan biri olması yönüyle ayrı bir konumdur.⁴³⁴

‘El’ bir somutlama olarak, Hz. Muhammed’in (s.a.v) bazı hadislerinde “Nefsim elinde olana andolsun...! (وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ!)” şeklindeki yemininde olduğu gibi⁴³⁵ Allah’ın kudretini ifade edecek manada kullanılmıştır. Ayetlerde ise Allah’ın iki elinin de açık olduğunu (cömertliğini)⁴³⁶, Allah’ın insanı iki eliyle yaratmasını⁴³⁷, Allah’ın Eli’nin Hz. Peygamber’e biat eden ashabının eli üzerinde olduğunu

⁴³⁴ Recep Ardoğan, “‘Yed’in Ayetlerde Allah’a İzafe Edilmesiyle İlgili Kelamî Yaklaşımlar”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 17, S. 28, Temmuz–Aralık 2012, ss. 7-46, s. 8.

⁴³⁵ Ardoğan, s. 8.

⁴³⁶ (Mâide 5/64)

⁴³⁷ (Sad 38/75)

(desteğini ve verilen sözün Allah'a verildiğini)⁴³⁸ Allah'ın göğü kendi eliyle (kudretiyle) yarattığını, bütün gücün ve kuvvetin kendi elinde olduğunu⁴³⁹ ifade edecek şekilde farklı mecazi anlamlarda sıklıkla kullanılmaktadır.

Ayetlerde geçen haberi sıfatların Allah'a izafesi konusunda müşebbihe ve mücessime gibi bazı ekollerin zahiri manaları esas alarak Allah'ı, yaratıklara benzetme yoluna gittikleri belirtilmektedir.⁴⁴⁰ Kur'an'ın edebi dilini göz ardı etmelerinin onların teçsime düşmelerine sebep olduğu ifade edilmektedir.⁴⁴¹ İslam'ı yorumlarken akılcı bir yaklaşımı esas alan Mutezile ekolü Kur'an'da Allah'a izafe edilen ifadeleri mecazi olarak yorumlamaktadır. Örneğin Mutezile'ye göre Allah'ın eli, O'nun gücünü ve iyiliğini sembolize etmektedir.⁴⁴²

Bununla birlikte Müslüman gelenekte ana omurga olarak kabul edilen ehl-i sünnet ekolünden Eş'arî ve Ebu Hanife ise Allah'a izafe edilerek ifade edilen organ adlarını sıfat olarak nitelemektedir. Eş'arî ve Mâtürîdî gibi kelimeler de "yed" ve benzeri ifadelerin Allah'a izafesini usulüne uygun şekilde yorumlanabileceğini kabul etmektedirler.⁴⁴³ Bütün Müslümanların kabul ettiği gerçek ise Allah'ın fiilen var olan, evrenin yaratıcısı ve idare edicisi olan, yetkin sıfatları olan aşkın bir varlık olduğudur. Bununla birlikte Müslümanlar arasında genel kabul gören antropomorfik bir inanç söz konusu olmadığı gibi nitelikleri yok sayılan pasif bir Tanrı anlayışına rastlamak da mümkün değildir.⁴⁴⁴

Kur'anda insan biçimci bir dilin kullanılması, insanın kavrayışının üstünde olan ilahi sıfatları somutlaştırarak insanın bilincine sunma gerekliliğinden kaynaklanabileceği gibi uygun sınırlar içerisinde mecazi yoruma izin veren bir dil, şiirsel bir etki meydana getirerek Kur'ânî ifadenin tesirini ve retorik gücünü artıran ve estetik haz veren bir işlev de görmektedir. Bu manada böylesi bir dilin

⁴³⁸ (Fetih, 48/10); Bkz. M. Zeki Duman, "Müteşabihat'ın Te'vili", *Bilimname*, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, IX, Kayseri 2005, ss. 39-54, s. 48-49.

⁴³⁹ (Âl-i İmrân 3/26, 73; Mü'minûn 23/88; Zâriyât 51/47)

⁴⁴⁰ Celal Büyük, "Ebu Hanife'nin İlahi Sıfatlar Problemine Yaklaşımı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 11, S. 56, Nisan 2018, ss. 936-943, s. 941.

⁴⁴¹ Ardoğan, s. 9-11.

⁴⁴² Johannes Marinus Simon Baljon, "Kur'an'ın İnsan Biçimci Dili", Çev. Mevlüt Erten, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. VIII / 1, Sivas 2004, ss. 293-301, s. 294.

⁴⁴³ Ardoğan, s. 9-11, 23, 43.

⁴⁴⁴ Büyük, s. 942.

Kur'ân'daki esas işlevinin, Kur'an mesajının çeşitli yönlerine kuvvet ve derinlik katmak olduğunu söylemek mümkündür.⁴⁴⁵

Bununla birlikte İhlas suresindeki “*Hiçbir şey O'na denk ve benzer değildir.*” ayeti ve “*Allah'ın iyiliklerini düşünün, fakat Allah'ın zatını tefekkür etmeyin!*” hadisi⁴⁴⁶ gibi rivayetlerin mevcudiyeti de Allah'a ‘el’ ve benzeri uzuvları antropomorfik manada izafe etmek bir yana bunların üzerinde düşünülmesine bile imkân tanımamaktadır.

Bu bilgiler ışığında denilebilir ki İslam dinin temel kaynaklarında, somut bir sembol olan “Hamsa’ veya Fatıma’nın Eli”ne referans olabilecek bir yön bulunmamaktadır. Allah'ın insan idrakine sığmayan ve yaratılmışlara benzemeyen varlığının yanında O'nun tasvir edilemez oluşu herhangi maddi bir sembolün O'nun temsiline de imkân tanımamaktadır. Ancak ana kaynaklarda Allah'a ilişkin kullanılan insan biçimci dilin doğru anlaşılmasının, somut nesnelerin İslam geleneğinde Allah'a veya kült şahsiyetlere nispet edilecek şekilde ortaya çıkmasında bir alt yapı oluşturabileceğini söylemek mümkündür.

Eller, İslam geleneğinde özellikle tasavvufi yaklaşımlarda çeşitli ritüeller esnasında sembolik anlamlar ifade eden konfigürasyon içerisinde sıklıkla kullanılmaktadır. Tasavvufta şeyhe ve onun emirlerine tam bir itaatle bağlı olacağına dair söz veren müridin biatı esnasında eller aktif rol oynamaktadır. Şeyh ve mürid arasında gerçekleşen biat ritüeli Kur'an ve Sünnet'ten örneklerle temellendirilmektedir.⁴⁴⁷

Müridin şeyhine manevi bağlılığının sembolü olan biat ritüelinde, müridin elinin üzerinde şeyhin elinin, onun elinin üstünde de tarikat pîrinin eli bulunduğu ve tarikatın silsilesiyle bu durumun Hz. Peygamber'e kadar devam ettiğine inanılmaktadır. Bu sebeple şeyhin eli aynı zamanda Hz. Peygamber'in, onun eli de “yedullah” kabul edilmektedir.⁴⁴⁸ Bu inanışın ve uygulamanın “el ele, el Allah'a” deyişinde hayat bulduğu belirtilmektedir. Ancak böyle bir ritüelin ve yorumun ilk

⁴⁴⁵ Baljon, s. 300-301.

⁴⁴⁶ Duman, s. 42

⁴⁴⁷ Biate işaret ettiği düşünülen ayetler için Bkz. Tevbe 9/111; Fetih 48/10; Mümtetine 60/12. Biatın sünetten dayanağı ise Hz. Peygamber'in Müslüman olmak isteyenlerden, hicret ve cihat gibi önemli olaylarda ashabından biat almasıdır.

⁴⁴⁸ Bkz. Fetih 48/10.

dönem sufilerinde ve tasavvufun ilk dönem kaynaklarında bulunmamakla beraber tasavvufun tarikatlar döneminde ortaya çıktığı ifade edilmektedir.⁴⁴⁹ Nitekim biat, Arapların yönetim ve ticari geleneğinin bir unsuru olmakla beraber Hz. Peygamber döneminde daha çok dinî emirlere ve Resûlullah'a bağlılığın bir ifadesi olarak kullanıldığı bilinmektedir.⁴⁵⁰

Biat geleneğinde 'el' le yapılan bu ritüelin peygambere ve Allah'a itaati ve bağlılığı sembolize etmesine benzer bir yorum da Hacerü'l Esved için yapılmaktadır. Bu manada "Hacer-i Esved" taşını 'Allah'ın yeryüzündeki sağ eli' (يمين الله في الأرض) olarak yorumlayan bazı İslam kaynakları bulunmaktadır. Ezrakî'nin 'Ahbâru Mekke' adlı eserinde yer alan bir rivayette "Hacer-i Esved" taşına mesh etmenin Allah ve Resulüne biat olarak görüldüğü belirtilmektedir.⁴⁵¹

Hacer'ül Esved taşını meshin ya da selamlamanın Allah'a yönelmenin ve bağlılığın bir göstergesi olduğu düşünüldüğünde bu taşın Allah'ın Eli olmasıyla ilgili temsil noktasında metaforik bir yorum yapıldığı görülmektedir. Ancak böylesi bir yorum İslam geleneğinde genel bir kabul görmemektedir. Bununla birlikte "el" figüratif kullanımıyla derin sembolik manalara işaret edecek biçimde, tasavvufun da etkisiyle çeşitli şekillerde İslam geleneğinde yer bulmaktadır.

Tasavvufi gelenekte el sembolizminin yoğun olarak kullanıldığı dönemde el bir figür olarak el yazmalarında da görülmektedir. 13. yüzyıldan itibaren İslam ülkelerinde yer alan çeşitli Farsça veya Osmanlıca el yazmalarında da bazen avuç içleri birbirine bakacak şekilde ellerini göğüslerinin önünde uzatarak ibadet eden Müslümanların tasvir edildiği renkli tablolar bulunmaktadır.⁴⁵²

Tasavvufi ekollerden Mevlevilikte de eller, yaratıcıyla manevi iletişimi sembolize edecek şekilde ritüellerde yer almaktadır. Mevlevi dervişler sema ayininde kolları açık, sağ el gökyüzüne sol el ise yere bakacak bir şekilde dönmektedir. Sağ el,

⁴⁴⁹ Osman Türer, "Biat" (Tasavvuf), TDV İslam Ansiklopedisi, C. 6, ss. 124-125, İstanbul 1992, s. 124-125.

⁴⁵⁰ Cengiz Kallek, "Biat", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 6, ss. 120-124, İstanbul 1992, s. 121.

⁴⁵¹ "نوع تمركز لاق: ن ا رجح ل ا دوس ال ا ني مي ل ل ا ي ف ضر ال ا, نمف مل كردي ة عيب لوسر ل ل ا - ي ل ص ل ل ا
⁴⁵² Ebul-Welid Muhammed bin Abdillâh Ezrakî, *Kitâb-u Ahbâr-ı Mekke, Geschichte und Beschreibung der Stadt Mekka*, Ed. Ferdinand Wüstenfeld, Leipzig 1858, s. 229.

⁴⁵² Rachel Milstein, "The Hand of God: The Khamsa Motif in Islamic Art", *Khamsa Khamsa Khamsa: The Evolution of a Motif in Comtemporary Israeli Art*, Jerusalem 2018, s. 176.

Allah'ın lütfunu ve ihsanını kabul etmek için yukarı doğru açılırken sol el ise Hak'tan aldığı halka vermek ve paylaşmak için aşağı doğru döndürülmektedir.⁴⁵³ Elin metaforik olarak önemli bir yere sahip olduğu bir diğer yaklaşım ise Aleviliktir. Alevilikteki ritüellerden semah ayininde, el ve kol hareketleriyle birlikte gerçekleştirilen dönüşlerin kendine özel anlamları⁴⁵⁴ bulunmaktadır.

El, tasavvufi ekollerdeki sembolik manalarının yanı sıra halk pratiklerinde de önemli bir yere sahiptir. İslam geleneğinde 'sağ el', 'sol el'in tersine olumlu mana ifade ettiğinden, güzel ve hayırlı işler hep sağ elle yapılmaktadır. Bununla birlikte Hz. Muhammed'in (s.a.v) adı anıldığında Müslümanlar sağ ellerini göğüslerine bastırarak salavat çekmekte, dini merasimlerde okunan toplu salavatlarda da cemaat, elleri birbirinin içine geçecek şekilde tutarak selamlaşmaktadır. Bu şekilde 'sağ el', peygambere duyulan sevginin bir beyanı olurken ellerle karşılıklı olarak yapılan selamlaşma da Müslümanlar arasındaki uhuvveti güçlendirmektedir. El, aynı zamanda İslam'ın kaynak metinleri olan, ayet ve hadislerde Allah'a izafe edilerek, ilahi manaları ifade edecek şekilde metaforik olarak kullanılmaktadır.

İslam geleneğinde 'el'in metaforik bağlamda kullanımının daha çok İslam'ın mistik-manevi yorumu diyebileceğimiz tasavvuf alanında ortaya çıktığı görülmektedir ki bu durum tasavvufun kurumsallaştığı son dönem olan tarikatlar döneminde gerçekleşmektedir. Elin, dini pratiklerde ve yorumlarda bu şekilde sıklıkla kullanılmasında, bazı Kur'an ayetlerinde ve hadislerde Allah'a ilişkin insan biçimci bir dil kullanılmasının da etkili olduğu söylenilebilir. Sıfat veya mecazi ifadelerde ortaya çıkan bu dilin, literal anlama takılan soyut düşüncenin gelişmediği zihinlerde farklı yönelimleri ortaya çıkarması mümkündür.

Nitekim farklı gelenekten pek çok kişinin Müslüman olmasıyla dini metinleri doğru anlama ve yorumlama probleminin ortaya çıktığı bilinmektedir. Bununla birlikte bu ve çeşitli saiklerle 'el' simgesinin süs motifi, mücevher, koruyucu bir tılsım ve güç simgesi olarak İslam geleneğine dâhil olduğu görülmektedir.

İslam Sanatında çeşitli malzemeler kullanılarak yapılan süslemeler döneme, coğrafyaya, milliyete ve sanatkâra göre farklılık göstermektedir. İslam'ın erken

⁴⁵³ Uyan Dur, s. 22.

⁴⁵⁴ Bkz. www.aabf-inanc-kurumu.com/inanc-kurulundan-yazilar/semah/ Erişim: 11/08/2017. Bkz. <http://aregem.kulturturizm.gov.tr/TR,50997/alevi-bektasi-ritueli-semah.html> Erişim: 11/08/2017.

dönem süslemeciliğinde Helenistik ve Sasani etkileriyle başlayan kompozisyonların, İslam'ın Orta Asya'dan Endülüs'e kadar yayılması ve farklı milletlerden İslam'a girenlerin artmasıyla birlikte çeşitlilik gösterdiği belirtilmektedir. Bu süslemelerin dinsel bir içeriğe sahip olmanın yanında günlük hayatı ve eski inanışları da yansıtan konuları ifade ettiği görülmektedir. İslam'a giren her milletteki sanatçılar kendi beğenilerini ve zihinlerinde taşıdıkları imajları İslam'a ters düşmeden eserlerine yansıttıkları ifade edilmektedir.⁴⁵⁵

Emeviler Dönemi'nde (MS 651-750) deneme olarak yapılan gümüş sikkeler üzerine kabartma şeklinde işlenen bazı görüntülerde Hıristiyanlıkta, iki elin omuz yüksekliğinde veya başının üstünde yükselterek yapılan ve 'orans' olarak bilinen hareketi anımsatan açık el figürünü görmek mümkündür. Bu imaj aynı zamanda Kıpti sanatında yaygın olarak kullanılmaktadır. Gerek Bizans gerekse Sasani (İran) sikkelerinin ikonografisine dayanan bu hiyerarşik biçim, cemaati arasında ibadete katılan ve aynı zamanda dini bir lider olan yöneticiyi temsil etmektedir.⁴⁵⁶ Kıptî sanatında yaygın olan bu figürün Müslüman geleneğe Kıptî tesiriyle intikal ettiğini söylemek mümkündür.⁴⁵⁷

Müslüman olan Kıptilerle birlikte Hıristiyan geleneğe ait temsillerin İslam geleneğine intikal etmiş olması muhtemeldir. Hıristiyan ikonografisini yansıtan bu el figürlü temsillerin gerek Bizans gerekse Kıptî geleneklerindeki yaygınlığının yanı sıra Emeviler Dönemine kadar belirgin İslam mirasında görülmemesi bu düşüncüyü doğrulayan başka bir argümandır.

Emeviler dönemindeki bu ilk denemeler, dua ederken ve kutsiyet talep ederken göğe dönük ellerin gücüne olan inancın kabul edildiğini gösterse de resmi bir Emevî sembolü olarak bu imge, madeni paralar üzerinde insanın tam olarak tasvir edilmesi fikriyle birlikte neredeyse çabucak reddedilmiş ve sikkelerdeki figüratif

⁴⁵⁵ Resul Yelen, "İslam Sanatında Süsleme Sembolizmi Üzerine Yeni yorumlar", *Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, Özel Sayı: 2, Van 2017, ss. 470-492, s. 470.

⁴⁵⁶ Milstein, s. 175.

⁴⁵⁷ Nitekim Hıristiyanlığın ortaya çıktığı dönemde Mısır'ın Anadolu ve Filistin gibi Roma İmparatorluğu'nun egemenliği altında olduğu bilinmektedir. Hıristiyanlığın Mısır'a giriş tarihi net olamamakla birlikte II. yüzyılda özellikle de İskenderiye'de yaygınlık kazandığı belirtilmektedir. Bununla birlikte Mısır'da yerli Hıristiyan halk olan Kıptiler, Müslümanların 639-642 yılları arasında Mısır'ı fethetme sürecinde Müslümanlarla işbirliği içerisinde olmuşlar, fethi takip eden yıllar içerisinde büyük çoğunluğu İslam'ı kabul edip Müslüman olmuştur.

"Kıptiler Maddesi", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 25, ss. 424-426, İstanbul 2002, s. 424-426.

tasvir, yerini özet metne bırakmıştır. Dua eden insan motifli bu figür, İslami dili biçimlendiren kişiler tarafından reddedilmesine karşın İran, Mısır ve Kuzey Afrika’da çeşitli nesnelere son dönem üretimlerinde yeniden ortaya çıktığı görülmektedir. (Şekil 3.1.) Onbirinci yüzyıldan günümüze ulaşmış bir Mısır halısı üzerindeki tasvirde üzerinde kandil asılı bir mihrap altında ‘orans’ pozisyonunda duran bir adam resmedilmektedir.

Şekil 3.1. Kollarını kaldırmış insan figürü içeren taş döküm kalıbı. Sihirli amaçlar için kullanıldığı düşünülmektedir. İran, 11. yüzyıl. New York, Mertopolitan Müzesi. Tasnif no:48.101.35, Ettinghausen⁴⁵⁸’dan ilham aldı, ‘Originality and Conformity in Islamic Art’, s. 123, *Çizim: Ron Levin*.⁴⁵⁹

Mihrap ve kandil sembolizmini bir süsleme unsuru olarak seccade halılarında da sıklıkla görmek mümkündür.⁴⁶⁰ Bu minvalde bahsi geçen eserin sonraki

⁴⁵⁸ Richard Ettinghausen (1906- 1979), Yahudi asıllı Amerikalı İslam sanatı tarihçisi. Bkz. Semavi Eyice, “Ettinghausen”, TDV İslam Ansiklopedisi, C: 11, İstanbul 1995, ss. 501-502.

⁴⁵⁹ Milstein, s. 175-176.

⁴⁶⁰ Sema Etikan, “Seccade Halılarında Kullanılan Bazı Motifler ve Bu Motiflerin İslam Sanatında Yeri”, ICANAS 38, Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 2007, ss. 545-564, s. 547.

örneklerinin hiçbirinde insan figürü yer almayacak olan seccade halıların ilk dönem örneklerinden biri olabileceğini söylemek mümkündür.⁴⁶¹

Seccade halılarda mihrap ve kandille beraber kullanılan bir başka motif de ‘el’ figürüdür. El bir motif olarak halı ve düz dokumalarda genellikle gerçekçi bir formda parmakları açık bir el, bazen de stilize edilmiş olarak parmak veya tarak biçiminde yer almaktadır. (Şekil 3.2.) Seccadelerde yer alan el motifinin namazda secde esnasında elin koyulduğu yere denk gelecek şekilde gerçekçi bir biçimde dokunduğu görülmektedir. (Şekil 3.3.) Bu el motifi; İslam’ın beş şartı, Pençe-i Ali Aba ve bereket sembolü olan Fatıma’nın Eli olarak yorumlanmaktadır. Bazı seccadelerde mihrap, kandil ve el sembolizmi (Şekil 3.4.) birlikte bulunmaktadır.

Şekil 3.2. Seccade halılarda el ve tarak motifleri.

⁴⁶¹ Milstein, s. 175-176.

Şekil 3.3. Kars saf seccade, 20.yy. Türk ve İslam Eserleri Müzesi.

Şekil 3.4. Uşak saf seccade, 15.yy. başı, Türk ve İslam Eserleri Müzesi.⁴⁶²

Açılmış el avuç içi görüntüsü, koruyucu kuvvetleri üzerine çekme ve her türlü zarar verici etkiyi etkiyi uzaklaştırma vazifesini gören edimsel bir araç olarak İslam topraklarında beş rakamıyla ilişkilendirilmektedir. Bu form tılsımlı bir mücevherat

⁴⁶² Etikan, s. 550, 559, 562.

olarak sıklıkla ‘Fatıma’nın eli’ şeklinde nitelendirilse de yaygın biçimde ‘hamsa’ olarak isimlendirilmektedir. Elin isminin ve görüntüsünün yarar sağlayan ve iyileştiren koruyucu bir güç olarak kullanımı, en çok Kuzey Afrika’daki Müslümanlar ve Yahudiler arasında çeşitli objelerde (**Şekil 3.5.**) yaygındır.

Şekil 3.5. Seramik kase üzerinde el, gözler ve akrepler çizimi. Çömlek ustası Ait Melloul tarafından yapılmıştır. Fas, 1958. Rotterdam, Etnoloji Müzesi. Tasnif no: 48330. Çizim: Ron Levin.⁴⁶³

Bununla birlikte seccadelerde El motifiyle beraber kullanılan bir başka simge de muskadır. Muska motifi, dokumalarda nazarın tesirinden korunmak amacıyla kullanılır ve genellikle basit bir üçgen olarak betimlenmektedir. El ve muska motiflerinin birlikte kullanımı İslam sanatının diğer alanlarına nazaran seccadelerde sık rastlanılan bir durumdur.⁴⁶⁴ El ve muska sembollerinin birlikte kullanılması nazar düşüncesinin İslam geleneğindeki yerini göstermekle birlikte potansiyel korumayı arttırıcı bir işlevi sağlamaya dönük olduğunu söylemek de mümkündür.

Elin olumlu gücüne duyulan inanç, Endülüs İspanya’sı devrine ait Elhamra Sarayı’nın “Adalet Kapısı” üzerindeki motif örneğinde olduğu gibi ev duvarlarının gerek iç gerekse dış yüzeylerindeki çizimlerde de bulunmaktadır.⁴⁶⁵

İspanya Toledo’da İslam öncesi temellere, Roma ve Visigotik bir yapıya sahip olan 10. yüzyıl’a ait bir Müslüman evinin kemerlerinden birinde, bir elin üzerinde üç stilize kuşun yer aldığı resimde (**Şekil 3.6.**) İslam sanatının tipik

⁴⁶³ Milstein, s. 176-179.

⁴⁶⁴ Etikan, s. 550.

⁴⁶⁵ Milstein, s. 176.

unsurlarından olan ve nazara karşı korumayı ifade eden Fatıma'nın Eli görülmektedir.

Şekil 3.6. İspanya Toledo'da bir Müslüman evinin kemerlerinden birinde Hamsa figürü. 10. yüzyıla ait olan bu ev, İslam öncesi temellere, Roma ve Visigotik bir yapıya sahiptir.⁴⁶⁶

El motifli duvar seramikleri ve topraktan mamul eşyalarından sadece çok azı ve tamamlanmamış örnekleri erken İslami dönem'den kalmadır. Bunlar arasında Mısır'ın Fatımi döneminden kalma metalik bir sırla parlatılarak süslenmiş bir sürahi bulunmaktadır. (Şekil 3.7.) Bununla birlikte, söz konusu geleneğin devamı İspanya'da ve özellikle de 14. yüzyıl İspanyasında yapılmış olan, metalik sırlı çizimlerle süslenmiş büyük vazoların ve toprak kapların yer aldığı Granada bölgesinde ortaya çıkarılan 'Elhamra Vazoları' koleksiyonunda gözlemlenebilir. Bu vazoların bir kaide, bir kol ya da bir başlık üzerinde el avuç içi görüntüsüyle süslenmiş, omuzlardan çıkan bir çift kanattan oluşan süsleme şekilleri olağanüstüdür.

⁴⁶⁶ <http://ciudaddelastresculturastoledo.blogspot.com/2014/04/sotanos-islamicos-del-cardenal-cisneros.html> Erişim: 28/10/2016.

Şekil 3.7. Seramik bir kap boynundaki el avuç içi resmi veya Tanrı'nın Adı. Mısır veya Suriye, yaklaşık 11. yüzyıl. New York. Pope-Ackerman Koleksiyonu (eskiden). Ettinghausen'dan ilham aldı, 'Notes on the Lusterware of Spain', s. 558, *Çizim: Ron Levin.*⁴⁶⁷

Şekil 3.7.'deki gibi elin ve parmakların dekoratif tasarımlarının örneklerine özellikle Mısır'da ilk dönem Hıristiyanlıktan İslam dünyasına devam eden eski dönem Kıpti kumaş dokuma kalıplarındaki desenlerde de rastlanmaktadır. Ancak, Müslüman sanatçılar elin biçimine yeni bir anlam vermek için kıvrık parmakların tasvirini kullanmışlardır. Kıvrılmış parmak uçları, Arapça'daki '*he*' harfine benzetilerek Allah kelimesinin hat sanatında yazılışına benzer bir görünüm verilmeye çalışıldığı görülmektedir. Elin formu ve 'Allah' lafzının yazımının birbirine benzer şekilde kullanımı Fatımiler Dönemi'nden dokunmuş kumaşlar ve seramik kaplar üzerindeki diğer başka süsleme yazılarında da tekrarlanmaktadır. Bu hat motifiyle Yaratıcı ve el arasında kavramsal ve bağdaştırıcı bir kimlik kurulduğu söylenmektedir. Böylesi bir kimlik, Firavun Mısır'ından bu yana İslam öncesi Yakın Doğu ülkelerinde olduğu gibi Hammurabi Babil'inden Hıristiyanlık dünyasına kadar varlığını devam ettirmektedir.⁴⁶⁸

⁴⁶⁷ Milstein, s. 176.

⁴⁶⁸ Milstein, s. 176-178.

Şekil 3.8. El benzeri bir nesnenin yanında karşılıklı oturan iki figür. Mısır veya Suriye, yaklaşık 11. yüzyıl. Detroit, Sanat Enstitüsü. Ettinghausen'dan ilham aldı, 'Notes on the Lusterware of Spain', s. 558, Çizim: Ron Levin.⁴⁶⁹

El ile "Allah" kelimesi arasında burada ortaya çıkan kimlik bağlamında, **Şekil 3.8.**'deki kompozisyon yorumlandığında söz konusu tasvirde Yakın Doğu'nun en antik sanatından bu yana iki figürün merkezi bir ana motifle birleşmesi dua etme, kutsal olanın varlığına karşı duyulan bir hayranlık veya bir ritüel fikri simgelenmektedir. Roma sanatından beri kemer ya da kubbe de kutsal ya da çok seçkin bir figür olan kutsal insanların ve özellikle tanrıların tasvirleri için bir çerçeve olarak kabul edilmiştir. Bu bilgiler ışığında Fatımi kâsesini biçimlendiren çömlek ustasının koruyucu gücü kuvvetlendirmek için el sembolünün dini önemini vurgulamaya çalıştığı söylenmektedir.⁴⁷⁰

Hıristiyanlık temelli Kıpti sanatında ve Şii bir devlet olan Fatımîlerin ortaya koyduğu eserlerde böylesi bağdaştırıcı yorumların ortaya çıkması aynı zamanda 'hamsa' sembolünün İslam geleneğine nasıl geçiş sağladığına işaret etmektedir. Nitekim gerek bu yorumların aynı veya yakın coğrafyalarda ortaya çıkması gerekse Kıptilerin belleklerinde taşıdıkları Hıristiyan mirasın, Fatımîlerin ise Şii anlayış yoluyla kadim İran geleneğini ve düşüncesini eserlerine yansıtılmalarının 'Allah'ın Eli' nin tasvir edilmesi sonucunu ortaya çıkardığını söylemek mümkündür. Nitekim ancak geçmiş pagan tesirlerin böylesi bir soyutlama ve tasavvura imkân tanınması mümkün görünmektedir. Kur'an'ı Kerim'de ayetlerde de bulunan "Yedullah"

⁴⁶⁹ Milstein, s. 176-178.

⁴⁷⁰ Milstein, s. 177.

(Allah'ın Eli) metaforunun her ne kadar bağlamları farklı olsa da bir argüman olarak bu bağdaştırmacı yaklaşımları temellendirmede kullanılmış olması mümkündür.

Nitekim Azerbaycan'da Şia mezhebinde el'e "Yadullah" yani Allah eli denilmekte ve bilek Allah'ı, başparmak Hz. Muhammed'i, işaret parmağı Hz. Ali'yi, diğerleri Fatıma, Hasan ve Hüseyin'i simgelemektedir. Bu şekilde bir isimlendirmeye 'el' motifine Azerbaycan'daki mezar taşlarında sıklıkla görmek mümkündür.⁴⁷¹

Bununla birlikte belli coğrafyada etkileşim temelli çıkan bu bağdaştırmacı denemeler dışında İslam geleneğinde "Allah'ın eli" nin tasvir edilmesi şeklinde insan biçimci bir yaklaşım görmek mümkün değildir. Nitekim bu İslam'ın temel ilkelerine göre kesinlikle yasaktır. Bu yasak, yaratıcıyı soyutlamada zorlanan yeni Müslüman unsurları veya senkretilik halk dindarlığını, kutsal tasvir etme düşüncesinde kült şahsiyetlere yönelmiş olmalıdır. Nitekim İslam geleneğinde kutsalın tasviri edilmesinin kült şahsiyetler üzerinden yapıldığı görülmektedir. Hamsa sembolünün ilişkilendirildiği Hz. Fatıma da bu kültleştirilmiş şahsiyetlerdendir.

'El'in ikonografik tasvirlerinin ilişkilendirildiği bir başka kült şahsiyet de 'Hz. Ali'nin eli' dir. (**Şekil 3.9.**) İran, Irak ve Suriye'deki Şii'ler açısından kutsal addedilen mekânlardaki duvarlardaki süslemelerde bunun örnekleri görülmektedir. Dahası burada ortaya çıkan elin imgesi halen İran'da, kutsal Muharrem ayı boyunca Şii dini geçit törenlerinde taşınan sancak ve bayrakların başlarında kendini göstermektedir. Şii toplumunda, bu el sembolünün ilk kez Hz. Ali'nin oğlu Ebu'l-Fazl el-Abbâs'ın, Ali karşıtlarına karşı savaşırken öldürülmeden önce elinin kesilmiş olması anısına meydana getirildiğine yaygın biçimde inanılmaktadır. Şii geleneğinde, İran ve Hindistan'ın bazı kesimlerinde, sancak başlarındaki elin üzerine Hz. Peygamber'den onikinci İmam'a kadar olan kutsal aile mensuplarının isimleri işlenmektedir.⁴⁷²

⁴⁷¹ Arslan, s. 227.

⁴⁷² Milstein, s. 178.

Şekil 3.9. Hz. Ali'nin Eli Şeması, Şah İsmail Türbesi.⁴⁷³

Şii geleneğin Anadolu Türklerine has bir yorumu olan Alevi-Bektaşîliğe yakın olan Yeniçerilerin alay sancaklarında da el sembolü yer almaktadır.⁴⁷⁴ Iğdır'da Şii geleneğin devam ettirildiği⁴⁷⁵ köylerde de Muharrem ayındaki anma törenlerinde, aleminde “Pençe-i Ali Aba” yı temsil eden el sembolü yer alan bir bayrağın kullanıldığı bilinmektedir.⁴⁷⁶

Türkler'in İslamiyet'i kabul ettikten sonra da birtakım mitolojik unsurlara ve büyümlü güçlere dair inanışlarını sürdürdükleri bilinmektedir. Örneğin mitolojik bir sembol olan hilalin, zamanla Türklere ait etnik aidiyetin ötesinde İslam'ın sembolü haline geldiği görülmektedir. Hilal, liderin imajının sergilendiği sikkeler üzerinde resmi bir sembol olarak kullanılmaktaydı. Böylelikle hilale hem dini hem de idari güç anlamı yüklendiği belirtilmektedir. Bu sembole 'el' de dâhil edildiğinde yukarıda bahsi geçen Türk bayrağında olduğu gibi el imgesinin taşıdığı sembolizm netleşerek savaş alanında ya da geçit törenlerinde belirginlik kazanmaktadır.⁴⁷⁷

Savaşta elin kudretinin Hz. Ali ve ailesiyle özdeşleştirilmesi, 1580 civarında Osmanlı İmparatorluğu'nda yazılan Falnâme türü bir eserde tasvir edilmektedir. (Şekil 3.10.) İki selvi ağacı manzarasının arasındaki bir el avuç içini içeren resme

⁴⁷³ Hasan Yousefi, Malakeh Golmoghani Zadeh Asl, Saeid Mirzaei, Behzad Bohluli, “Şah İsmail Hatai Türbesi'nin Mimari ve Arkeolojik İncelemesi”, *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, S. 7, Ankara 2014, ss. 155-201, s. 176.

⁴⁷⁴ Oğuz, s. 571.

⁴⁷⁵ Emine Öztürk, “Hz. Fatma Kültü”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 4 (8), 2010, ss. 127-144, s. 133-135.

⁴⁷⁶ Üçer, s.115-117.

⁴⁷⁷ Milstein, s. 178.

eşlik eden karşı sayfada yer alan metinde, Hz. Ali'nin 629 yılında Hayber Kale'sindeki mücadelesini tasvir edilmektedir.

Şekil 3.10. Ali'nin Muzaffer Elinin Resmi. 'Book of Omens' (Falname) kitabı'ndan bir illüstrasyon. İran, 16.yüzyıl ortaları. İstanbul, Topkapı Müzesi, Tasnif no: H.1703. Çizim: Ron Levin.⁴⁷⁸

Daha önce Roma bayraklarında da görülen "açık el" in daha sonra Araplar tarafından da bayraklarda kullanıldığı belirtilmektedir. Savaşlarda kullanılan bu 'el' figürünün kökenlerini de yansıtan Fatıma'nın Eli, askeri bir amblemde dini bir yorum olarak Fransız politikalarına direniş gösteren ve 11 Kasım 1839'da cihada başlayan Mascara emiri Abd El Kader tarafından tasarlanan bayrakta da yer almaktadır. 25 Kasım 1832'de kabul edilen Cezayir'deki Mascara bölgesinin bayrağı (**Şekil 3.11.**) yeşil ve beyaz şeritlerden oluşmakta, bayrağın ortasında altın renginde "Fatıma'nın Eli" ve elin etrafında Sâf suresi 13. Ayette geçen "Allah'tan bir yardım ve yakın bir fetih" mealindeki bölüm yer almaktadır.

⁴⁷⁸ Milstein, s. 178.

Şekil 3.11. Cezayir’deki Mascara bölgesinin ulusal bayrağı. 25 Kasım 1832’de kabul edilmiştir. Fransız direnişine karşı kullanılmıştır. Yeşil ve beyaz şeritlerden oluşan bayrağın ortasında altın renginde “Fatıma’nın Eli” ve elin etrafında Sâf suresi 13. Ayette geçen “Allah’tan bir yardım ve yakın bir fetih” mealindeki bölüm yer almaktadır.⁴⁷⁹

Yine, 1976’daki kabulünden sonra zaman zaman değişikliğe uğrayan Cezayir’in ulusal ambleminde (**Şekil 3.12.**) de Fatıma’nın Eli sembolü yer almaktadır.

Şekil 3.12. 1976’da kabul edilen Cezayir’in ulusal amblemi.⁴⁸⁰

Bu örnekler göz önünde bulundurulduğunda el figürü İslam geleneğinde kimi zaman “Allah’ın Eli” ismiyle yaratıcıyla, kimi zaman da “Abbas’ın Eli”, “Ali’nin Eli” veya ‘Fatıma’nın Eli’ adlarıyla kült şahsiyetlerle ilişkilendirilmektedir. Ancak

⁴⁷⁹ www.hubert-herald.nl/Algeria.htm Erişim: 20/05/2018.

⁴⁸⁰ <https://www.worldatlas.com/webimage/countrys/africa/algeria/dzsymbols.htm> Erişim: 15/03/2019.

tüm örneklerde ön plana çıkan ortak nokta ‘el’in Allah’ın yardımını talep eden bir savaş motifi olarak kullanılmasıdır. Böylelikle el gerek idari gerekse dini anlamda gücü temsil eden bir manayı sembolize etmektedir. Bununla birlikte el sembolizminin İslam geleneğine Şiilik aracılığıyla girdiği görülmektedir.

Özetle kültürel etkileşim, eski inançların kültür bakiyeleri, insan yapısından kaynaklı sosyolojik ve psikolojik yönelimler, senkrektik halk dindarlığının somutlamaya olan meyli gibi sebeplerle dinin özünde olmayan unsurlar geleneklerde görülebilmektedir. Hamsa sembolünün de bu sebeplerden biri veya bir kaç neticesinde İslam geleneğine dâhil olduğunu söylemek mümkündür.

Nitekim İslam dininin temel metinlerinde el bir metofor olarak yer alsa da İslam inanç sistemi hiçbir alanda Allah’ın elinin tasvirine veya tanrısal atıf içeren tasvirlerle izin vermemektedir. Bununla birlikte el sembolü, yeni Müslümanlar aracılığıyla farklı kültürlerle yaşanan etkileşim döneminde İslam geleneğinde görülmeye başlamaktadır. Ancak El sembolünün Allah’a atfen tasvir edilmesi, Şii geleneğiyle sınırlı kalmakta, kült şahsiyetlerle özdeşleştirilen formu ise Şii geleneği başta olmak üzere Sünni gelenekte de görülmektedir. Bunun yanında el sembolü, seccade gibi dini ritüel araçlarında yer almakla beraber daha çok sanatsal ve kültürel unsurlarda görülmektedir. El sembolü kullanıldığı bu alanlarda doğrudan tanrısal bir atıfla değil kült şahsiyetlerin adlarıyla anılmaktadır.

El sembolünün, kadim birçok kültür ve inançta tanrısal takdisi ve gücü sembolize etmenin yanında nazara karşı bir koruma sembolü olarak kabul gördüğü bilinmektedir. El imajına yüklenen bu anlamların, özellikle Şiilik gibi bazı mezhepler tarafından benimsenerek çeşitli dini yorumlarla İslam geleneğine dâhil edildiği görülmektedir. El’in İslami bir motif olarak benimsenmesi sürecinde, farklı dinlerden İslam’a geçenler kadar İslam’ın hâkim olduğu coğrafyada iz bırakmış kadim kültürlerin mirasıyla girilen etkileşim de etki olmaktadır. Bu durum aynı zamanda El sembolünün İslam geleneğine sonradan dâhil edildiğine işaret etmektedir.

3.2. Fatıma’nın Eli veya ‘Müslüman Hamsa’nın Traihsel Arka Planı

Hamsa, İslam geleneğinde Fatıma’nın Eli adıyla da anılmaktadır. Bununla birlikte “Bazı Yahudiler hamsanın Müslümanlara ait bir sembol olduğunu ve onlarla yaşanan etkileşim neticesinde kendi geleneklerine dâhil olduğunu

düşünmektedirler.”⁴⁸¹ Ancak ‘hamsa’ sembolünün Kartacalılar döneminden beri⁴⁸² Kuzey Afrika tıslmaları arasında yer alması ve bu bölgedeki insanların İslam geleneğiyle tanışmasından en az bin yıl önce de bu coğrafyada ‘hamsa’ tasviri var olması⁴⁸³ onun Müslümanlar tarafından sonradan benimsendiğini göstermektedir. İslam dininin orijininde ‘hamsa’ sembolünün referanslarının olmaması ve sembolün daha çok folklorik yorumlarda yer alması da bu değerlendirmeyi güçlendirmektedir.

Nitekim Müslümanların, hamsanın anavatanı diyebileceğimiz Kuzey Afrika coğrafyası ile dolayısıyla bu bölgedeki dini ve etnik unsurlarla ilk teması Hz. Ömer döneminde MS 641’de Mısır’ın fethi ile olmaktadır.⁴⁸⁴ Mısır’ın fethinin ardından Kuzey Afrika’da sistematik ve planlı İslamlaşmanın Muaviye tarafından başlatıldığı, bu dönemde Berberîlerin büyük kısmının İslam’ı kabul ettiği ifade edilmektedir.⁴⁸⁵

İslam dininin yaygınlaşmaya başlamasıyla Kuzey Afrika’nın yerli halklarından olan Kiptiler ve Berberiler gibi birçok farklı kültürel ve etnik grubun Müslüman olduğu görülmektedir. Şüphesiz İslam’ı kabul eden bu topluluklar eski din ve inançlarına dayanan örf, adet ve geleneklerini bir anda bırakmamışlardır. İnanç bağlamında bir değişim yaşansa da halk pratikleri ve folklorik unsurlarda eski dini geleneklerinin etkilerinin devam ettiği bir gerçektir. Dahası bu mühtedilerin, yeni yaşantılarına transfer ettikleri ancak İslam otoriteleri tarafından din dışı görülen bir takım “bid’at”⁴⁸⁶, hurafe ve inanışlar da bu insanların eski inançlarına ait kültür bakiyelerinden kaynaklanmaktadır.

Müslüman yapıda görülen bu etnik, kültürel çeşitliliği ve buna bağlı etkileşimi en iyi yansıtan örneklerden biri Endülüs’tür. Müslümanların Endülüs

⁴⁸¹ Bkz. www.myjewishlearning.com/article/hamsa/ Erişim: 20/05/2017.

⁴⁸² Fatma Şentürk, *Anadolu Takırlarındaki Motifler ile Tunus Takırlarındaki Motiflerin İncelenmesi*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007, s. 9, 37, 130.

⁴⁸³ Schrire, s. 123.

⁴⁸⁴ “Bu bölgedeki etnik unsurları Habeşistanlılar, Asurlular ve Hiksoslarından meydana gelen Mısırın yerlilerinin yanı sıra Suriyeliler ve Yahudiler diğer taraftan ise Yunanlılar oluşturmaktaydı. Mısır’da çoğunluk, Ortodoks Rumlar ile asıl halk olan Monofizit Kiptilerden meydana gelmekteydi. Kiptilerin, İslam fethini takiben eden süreçte büyük oranda İslam’ı tercih ettikleri belirtilmektedir.” Adem Apak, “Mısır’ın Müslümanlar Tarafından Fethi ve Fetih Sonrası Ülkede Sosyal ve Dini Alanda Meydana Gelen Değişimler Üzerine Değerlendirmeler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 10, S. 2, Bursa 2001, ss. 145-159. s. 147-149, 156.

⁴⁸⁵ Adem Apak, “Kuzey Afrika’da İlk İslâm Fetihleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 17, S. 2, Bursa 2008, ss. 159-173, s. 163-166.

⁴⁸⁶ Bkz. Rahmi Yaran, “Bid’at”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 6, İstanbul 1992, ss. 129-131, s. 129-130.

fethinin ardından İslamiyet'e geçenler arasında büyük ölçüde Kuzey Afrikalı Berberiler, önemli ölçüde Zenciler ve Doğu-Batı Avrupa'dan serbest kalmış köleler yer almaktaydı. Saf ırk Araplar ise aristokrat küçük bir sınıfı oluşturmaktaydı. Yine din değiştirmeyi reddeden Mozarablar olarak adlandırılan Yahudiler ve Hıristiyanlar da bu bölgedeki diğer gruplardı.⁴⁸⁷

Müslümanların Kuzey Afrika seferlerinin MS 7. ve 8. yüzyıllar arasında yaşandığı bilinmektedir.⁴⁸⁸ Müslümanların bu tarihlerde askeri, siyasi, dini ve kültürel ilişki içinde oldukları bu coğrafyadan çok yönlü etkilenmeleri olasıdır. Hamsa'nın, bu etkileşim sürecinde Yahudiler kadar Müslümanlar tarafından da sahiplenilen bir sembol haline gelmesi muhtemeldir.

Nitekim 'hamsa', bu coğrafyada hala canlılığını koruyan köklü bir semboldür. Mezopotamya tanrılarının egemenlik durumuna göre niteliklerini başka tanrılara aktararak varlıklarını devam ettirmesi gibi hamsanın da İslam fethinden sonra çeşitli yorumlarla hâkim kültür konumuna gelen Müslüman geleneğe eklenerek varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Bu meşrulaştırma süreci kendi değerlerini yeni kabul ettikleri dinde yaşatma arzusunda olan Müslümanlar aracılığıyla gerçekleşmektedir. Bu anlamda hamsanın müslümanlaşmasında çeşitli etnik unsurların kültürel taşıyıcılık yaptığını söylemek mümkündür. Dolayısıyla hamsa, Kuzey Afrika fethinden sonra İslam geleneğine dâhil olmaktadır.

Bu süreçte hamsanın İslam'ın beş şartı, Hz. Fatıma gibi fenomenlerle ilişkilendirilmesi de bu meşrulaştırmalara örnektir. İlerleyen süreçte bu durum o kadar ileri gitmiştir ki 'hamsa' veya Fatıma'nın Eli İslam geleneğinin bir ürünü olarak bile görülmüştür.

İspanyol Engizisyonu sürecinde Francisco Bermudez de Pedraza'nın, Elhamra sarayının 'Puerta de la Justicia' kapısının üzerinde bulunan oyulmuş elin, İslam'ın beş temel şartını temsil ettiğini yazdığı belirtilmektedir. Bu nedenle Kral I. Charles'ın, ülkesindeki Moriskoların boyunlarında ya da başka bir şekilde üzerlerinde daha önceleri taşıdıkları el ya da Arapça harflerin yer aldığı tılsımlardan

⁴⁸⁷ Shiloah, s. 397-398.

⁴⁸⁸ Nebi Bozkurt, "Bahriye", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 4, İstanbul 1991, ss. 495-501, s. 497.

herhangi birini bulundurmalarını yasakladığı ifade edilmektedir.⁴⁸⁹ Francisco Bermudez de Pedraza'nın yorumu ve Kral I. Charles'in emri, hamsanın artık İslam geleneğiyle özdeşleşen bir sembol haline dönüştüğünü göstermektedir.

Müslümanlar arasında kabul gören 'hamsa' sembolünün ne zaman "Fatıma'nın Eli" olarak isimlendirildiği tam olarak bilinmemekle birlikte "909-1171 yılları arasında Kuzey Afrika, Mısır ve Suriye'de varlık gösteren Şîî bir devlet olan Fatımîler'in"⁴⁹⁰ bu isimlendirmede etkili olması mümkündür.

Hamsa sembolü Müslüman geleneğe dâhil olduktan sonra bu geleneğin bir unsuru olarak farklı bölgelere yayıldığı bilinmektedir. Nitekim gerek Sünnî gerekse Şia mensupları tarafından kabul gören bu el sembolizminin Fâtıma'nın eli olarak Ortaçağ Avrupası'na Endülüs ve Sicilya Müslümanları aracılığıyla girdiği görülmektedir.⁴⁹¹ Şiilikte "Pençe-i Âl-i Abâ" olarak bilinen bu el motifinin, zamanla Aleviliğe geçtiği ifade edilmektedir.⁴⁹²

Hamsanın gerek alevi gerekse sünniler tarafından Türk geleneklerinde canlı bir şekilde yaşatıldığı görülmektedir. Nitekim bir tanrıça sembolü olan el imajının Türkler arasında İslam'dan önce de "Umay Ana Eli" adıyla var olduğu bilinmektedir. El sembolü, Orta Asya kültür bakiyesinin İslam geleneğine transfer edilmesiyle "Fatma Ana Eli" olarak isimlendirilmektedir. Bu isimlendirme sembolün Türk kültürüne geçişine dair iki türlü tesiri akla getirmektedir. Bu etkilerden ilki daha eski bir tarihe giden Yahudiliğin tesiri, diğeri ise Şii Müslümanlığın bir nevi Anadolu'daki yorumu olan Aleviliğin tesiridir.

Nitekim Türklerle Yahudilerin ilişkisine bakıldığında ilk temas, bilinenin aksine İspanya'dan yapılan göçlerle başlamamaktadır. Bilakis Bizans ülkesi olan Anadolu'da Rabinik ve Karay cemaatlerinin oluşturduğu "Romanyot"lar ve sonrasında Osmanlılar tarafından fethedilecek olan çeşitli Avrupa ülkelerinde daha öncelerden buralara yerleşmiş Yahudiler bulunmaktadır. Bununla birlikte Türklerle Yahudilerin ilk temasının Mezopotamya'daki Irak Türkleri ile olması mümkün görülmektedir. Prof. Avram Galante Yahudiliğin kutsal kitaplarından Talmud'da

⁴⁸⁹ Sienna, *Five in Your Eye: The Khamsa Image among Moroccan Jewry*, s. 17.

⁴⁹⁰ Eymen Fuâd es-Seyyid, "Fâtımîler" (Siyasî Tarih, Medeniyet Tarihi), TDV İslam Ansiklopedisi, C. 12, İstanbul 1995, ss. 228-237, s. 424.

⁴⁹¹ Ulutürk, s. 72-73.

⁴⁹² Okutan, s. 90.

bulunan “ambar”, “küpe”, “küfe” gibi Türkçe kelimelerin Yahudilerle Irak Türkleri arasındaki temas sonucu İbraniceye geçmiş olabileceklerini belirtmektedir.⁴⁹³

Bu durum İslamiyet'ten çok önce Mezopotamya inançlarının etkisinin Yahudiler aracılığıyla Türklere aktarılmış olabileceğini akla getirmektedir. Eski Türklerdeki “Umay”ın temsil ettiği dişil güç ana tanrıça kültürünün bir uzantısıdır ve Umay da Mezopotamya'daki benzerleri gibi ‘el’ ile birlikte sembolize edilmektedir. Türklerin bu Müslümanlaşma süreci şüphesiz kültürel aktarımı da beraberinde getirmiştir. Bu dönüşümdeki kültürel motiflerden birisi de “Umay Ana” kültürüdür. Bu kült İslamiyet sonrasında “Fatma Ana” adıyla karşımıza çıkmaktadır.

Nitekim Türklerin 8. yüzyıl'dan 17. yüzyıl'a kadar devam eden Müslümanlaşma sürecinde, kendi senkretik anlayışlarına dayanan İslam yorumu neticesinde zamanla “Umay Ana Eli”nin, “Fatma Ana Eli”ne dönüştüğü ifade edilmektedir.⁴⁹⁴ Bütün bu argümanlar, örnekler ve temellendirmeler hamsanın Yahudi geleneğindeki yerinin İslam geleneğinden çok daha eski ve köklü olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte esasen bir tanrıça temsili olan ‘el’ imajının gerek Yahudi gerekse İslam geleneğine sonradan dâhil olan bir sembol olduğu görülmektedir. Hamsa'nın geleneklere geçişinde dini ve kültürel etkileşimi izleyen bir meşrulaştırma sürecinin rol oynadığı görülmektedir.

El sembolü İslam geleneğinde yaygın şekliyle “Fatıma'nın Eli” adıyla anılmaktadır. Bu bağlamda kült bir şahsiyete dönüştürülerek el sembolüyle özdeşleştirilen Hz. Fatıma'nın İslam geleneğindeki yerini incelemek bu sembolü anlamaya katkı sağlayacaktır.

3.3. Tarihi Şahsiyet Olarak Hz. Fatıma

3.3.1. İslam Kültüründe Hz. Fatıma

İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in soyunun kendisinden devam ettiği kızı, Ümmü'l-Haseneyn Fâtıma bint Muhammed ez-Zehrâ (ö. 11/632)'dir. M. 605 veya 609 yılında Mekke'de dünyaya gelen Hz. Fatıma'nın künyesi Hz. Muhammed'in sevgiyle ona bu şekilde hitap etmesi sebebiyle “babasının annesi, anam” mânasına

⁴⁹³ Oğuz, s. 838-839.

⁴⁹⁴ Işık, s. 19-21.

gelen “Ümmü ebîhâ”dır. Yine “beyaz, parlak ve aydınlık yüzlü kadın” anlamına gelen Zehra lakabıyla anılmakla birlikte bir diğer lakabı ise “iffetli ve namuslu kadın” anlamındaki Betûl’dür.⁴⁹⁵ Bunlardan başka Hurre (Hür, özgür kadın), Azra (Bakire), Mübareke (Kutsal kadın) ve Tahire (Temiz kadın) gibi birçok vasıfta Hz. Fatıma’ya atfedilmektedir.⁴⁹⁶ Hz. Fatıma’ya verilen sıfatlardan Müslümanlar ona duydukları sevgi ve saygının ne derece büyük olduğu görülmektedir.

Hz. Fâtıma on beş yaşını tamamladıktan sonra Hz. Ali evlenmiştir. Hz. Fâtıma’nın çeyizi kadife bir örtü içine hurma lifi doldurulmuş deri bir yastık, iki el değirmeni ve deriden yapılmış iki su kabından ibarettir. Hz. Ali ve Hz. Fatıma’nın evliliğinden Hasan, Hüseyin, Muhassin, Ümmü Külsûm ve Zeyneb adlarında beş çocukları dünyaya gelmiştir.⁴⁹⁷ Mütevazı çeyizi ile yuva kuran Müslüman genç kızlara, daima örnek gösterilen Hz. Fatıma, savaşlarda gösterdiği yardımlar ve hizmetler ile de mümin hanımlara rol model olma niteliğini sürdürmektedir.

Hz. Fâtıma, Uhud Gazvesinde gazilere yiyecek ve su taşımış aynı zamanda yaralıların tedavisini üstlenmiştir. Bu savaşta Hz. Peygamber’in dişinin kırılması üzerine yüzündeki kanları temizlemiş uyguladığı tedaviyle Hz. Peygamber’in akan kanının dinmesini sağlamıştır.⁴⁹⁸ Hz. Fatıma’nın yaralıların tedavisine yardımcı olması, İslam’ın temel metinlerinde böyle bir bilgi olmamasına karşın sonraki dönemlerde onun ‘şifacı’ olarak nitelenmesine neden olmuştur.⁴⁹⁹

Bununla birlikte Hz. Fatıma’nın asıl önemi, Hz. Peygamber’in ona verdiği değerde gizlidir.⁵⁰⁰ Kadınlardan en çok Fatıma’yı, erkeklerden de Ali’yi sevdiğini söyleyen Hz. Muhammed, sefere giderken aile fertlerinden en son Fâtıma ile vedalaşmakta, döndüğünde de ilk olarak onunla görüşmektedir. Hz. Muhammed’in “Fâtıma benim bir parçamdır, onu sevindiren beni sevindirmiş, onu üzen de beni üzmüş olur” ve “Bana melek gelerek Fatıma’nın cennetliklerin hanımefendisi

⁴⁹⁵ M. Yaşar Kandemir, “Fâtıma”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 12, İstanbul 1995, ss. 219-223, s. 219.

⁴⁹⁶ Hikmet Tanyu, “Fatma Anamız (Fadime Anamız) ve El İle İlgili İnançlar Üzerine Kısa Bir Araştırma”, II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, C. IV, Ankara 1982, ss. 479-495, s. 481.

⁴⁹⁷ Kandemir, s. 219.

⁴⁹⁸ Kandemir, s. 219.

⁴⁹⁹ Birsan Banu Okutan, “Dini Ürünler ve Mübadele Piyasası Fatıma’nın Eli Örneği”, Toplumsal Değişim Sempozyumu, S. 25-26-27, İnsan ve Medeniyet Hareketi Yayını, Mart 2016, ss. 81-97, s. 88.

⁵⁰⁰ Gülenay Pınarbaşı, *Anadolu’nun Ermiş Kadınları*, Okur Kitaplığı, İstanbul 2011, s. 19.

olduğunu müjdeledi” hadisleri ile yine cennetlik kadınların en faziletlieleri arasında Hz. Fatıma’nın da zikretmesi⁵⁰¹ kızı Fatıma’ya verdiği değeri göstermektedir. Bununla birlikte “Hayrü’n-nisa”, yani “kadınların en hayırlısı” şeref lakabı yalnızca Hz. Hatice için değil ondan sonra kızı Fatıma için de kullanılmaktadır.⁵⁰²

Hz. Muhammed’in terbiyesi altında yetişen Hz. Fatıma, hayâ ve edep gibi vasıfları başta olmak üzere, konuşma tarzından yürüyüşüne kadar birçok bakımdan Hz. Peygamber’e benzetilmektedir. Bunun yanında Hz. Fatıma’nın babasının uygun gördüğü hayat tarzını benimseyerek onun gibi sade bir yaşam sürdüğü bilinmektedir. Bu güzel vasıfları nedeniyle Hz. Peygamber’in Fatıma’yı görünce sevinip onu ayakta karşıladığı, elini tutarak yanaklarından öpüp ona iltifat ettiği ve yanına ya da kendi yerine oturttuğu ifade edilmektedir. Yine Hz. Fatıma’nın da babasına aynı şekilde iltifat ettiği söylenmektedir.⁵⁰³ Hz. Fatıma’nın babasına benzemesi ve güzel ahlaki özellikleri yanı sıra babasının ona verdiği değer de hiç şüphesiz onun Müslümanlar nazarındaki yerini belirleyen etkenlerdendir.

Hz. Fatıma’nın, Hz. Peygamber’in vefatından beş buçuk ay sonra öldüğü ve mahremiyete verdiği önem nedeniyle gece gömülmeyi vasiyet ettiğinden cenazesinin vasiyeti üzerine geceleyin Cennetü’l-bakî’ye defnedildiği belirtilmektedir.⁵⁰⁴

Hz. Fatıma’nın ve ailesinin, Hz. Muhammed’e yakınlıkları nispetiyle, dinî gelenekteki önemli konumlarını belirtmek için çeşitli kavramlar kullanılmaktadır. Hz. Fatıma, iki oğlu Hasan ve Hüseyin, eşi Hz. Ali, Hz. Muhammed’in en yakını kabul edilmektedir. Bu beş kişi İslam geleneğinde “Ehl-i Beyt”, “Ehl-i Kisâ”, “Pençe-i Âl-i Abâ” veya “Hamse-i Âl-i Abâ” adlarıyla anılmaktadır.⁵⁰⁵

Hz. Fatıma; takva, hayâ, edep, iyilik, cömertlik gibi güzel vasıfları, babasına yakınlığı ve Hz. Muhammed’in ona olan sevgisi nedeniyle müminlerin gönlüne taht kurmuş, örnek şahsiyetlerden kabul edilmektedir.

⁵⁰¹ Kandemir, s. 220.

⁵⁰² Annemarie Schimmel, *Ruhum Bir Kadındır*, Çev. Ömer Enis Akbulut, İz Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 34.

⁵⁰³ Hülya Şenkul Sağlam, *Alevi-Bektaşî Kültüründe Kadın*, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 144.

⁵⁰⁴ Kandemir, s. 219-220.

⁵⁰⁵ Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Mensubiyet ile Asabiyet Arasında Âl-i Fâtıma”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 18, Güz 2005, ss. 46-70, s. 43; Mustafa Öz, “Ehl-i Beyt”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 10, İstanbul 1994, ss. 498-501, s. 498-499.

Hız. Fatıma'nın, Fadime Ana olarak doğumdan ölüme dek hayatın çeşitli alanlarında pek çok inançta ve Müslüman halkın yaşayışında büyük bir yere sahip olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Hz. Fatıma'ya duyulan sevgi ve gelenekte ona atfedilen kutsiyet nedeniyle Anadolu'daki eski uygarlıklarda da karşımıza çıkan ve kutsal kabul edilen el, "Fadime Ana Eli" veya "Fatıma'nın Eli" olarak adlandırılmaktadır. Böylelikle 'el' ve 'Fatıma' olarak iki kutsal birleştirilerek temsil ettikleri manalar, inanç ve uygulama alanlarında uğur, bolluk, verimlilik simgesi olarak toplumun pek çok geleneğinde yaşatılmaktadır.⁵⁰⁶

3.3.2. Şii Geleneğinde Hz. Fatıma

Şii kaynaklarında Hz. Fatıma'nın doğumunun peygamberliğin 2. veya 5. yılında ya da isra ve miraç olayından sonra gerçekleştiği belirtilmektedir. Bu rivayetler esas alınarak Hz. Muhammed'in miraçtayken yediği cennet meyvesinden Hz. Fatıma'nın meydana geldiği, Hz. Peygamber'in yediği meyvenin kokusunu özledikçe kızını öptüğü ileri sürülmektedir. Ancak Hz. Fatıma'nın miraçtan çok önce doğmuş olması bu rivayetin asılsız olduğunu göstermektedir.⁵⁰⁷

Benzer nitelikte rivayetlerde Hz. Fatıma'ya hamile olduğu sırada annesinin onunla konuştuğu, doğacağı esnada Sâre, Âsiye, Meryem ve Şuayb peygamberin kızı Safûrâ'nın yardıma geldiği, doğar doğmaz kelime-i şehâdet getirerek babasının kim olduğunu, kocasının kim olacağını söylediği ve oradakilere adlarıyla konuştuğunu, doğumuyla birlikte olağan üstü olayların gerçekleştiği anlatılmakta, daha sonra ise Cebrail'in Hz. Muhammed'e gelerek Fâtıma'nın Hz. Ali ile evlenmesini Allah'ın uygun bulduğunu, eğer Ali olmasaydı Fatıma'ya denk birisinin bulunamayacağını belirttiği ileri sürülmekte ve bu düğünün gök ehli tarafından da kutlandığı abartılı bir şekilde hikâyeye edilmektedir.⁵⁰⁸

Şii literatüründe Hz. Fatıma'ya ilişkin daha birçok hikâyeye anlatılmaktadır. Bu hikâyelerde "insanların hakiki efendisi" olarak anılmakta, "Fatıma'nın Çeyiz Kitabı" (Cihazname-i Fatıma) isimli edebiyatta babasının ona verdiği az, sade ve mütevazı çeyiz betimlenmektedir. Bununla beraber, kendi ihtiyaç duyduğu halde fakirlere karşı cömertliği, oğullarının elbisesiz olması süslenerek hikâyeye edilirken Müslüman kızlar

⁵⁰⁶ Üçer, s. 119.

⁵⁰⁷ Sağlam, s. 141.

⁵⁰⁸ Kandemir, s. 220-221.

için örnek bir anne modeli olarak sunulmakta hatta ortaçağda Fatıma'nın yüzü suyu hürmetine bütün servetlerini kızlarına veren bir tarikat bulunmaktadır.⁵⁰⁹

Bazı Őif kaynaklarında Hz. Fatıma'nın faziletleri hakkında aşırı ve gerçek üstü anlatımların yer aldığına rastlamak mümkündür. Buna göre Hz. Fatıma'nın, var olan Kur'an'dan tamamen farklı olan, Peygamberin vefatıyla Cebrail'in teselli için Hz. Fatıma'ya söylediklerinden oluşan, Őer'i hükümlerin yer aldığı ve kıyamete kadar gelecek bütün olayların ve idarecilerin belirtildiği, Hz. Ali tarafından kaleme alınan bir mushafa sahip olduğu ileri sürülmektedir. Bir diğer abartılı rivayetlerde ise ehl-i beytin diğer fertleri gibi Hz. Fatıma'nın da nurdan yaratıldığı, kıyamete kadar meydana gelmiş ve gelecek her Şeyi bildiği, soyundan imamlar ve vasiler geleceğini Allah'ın ona haber verdiği, hatta Hz. Ali ile evlenmesini mi'raçta Allah'ın karar verdiğini ve onun tarafında bulunanların cehennem azabından kurtulacağı iddia edilmektedir.⁵¹⁰

Şiilikte Hz. Fatıma'ya ilişkin yapılan rivayetlerin ve yorumların mitik ögeler barındırdığı görülmektedir. Hiç Şüphesiz bu inançlar onun kltleŐtirilmesine zemin hazırlayacak niteliktedir.

Şiilikte, Hz. Fatıma ve Ehl-i Beyt'e yönelik yüceltmeci yaklaşım neticesinde Ehl-i Beyt ve onların soyundan gelenlerin imameti itikadi alanda merkezi bir önem taşımaktadır. Sünnilikten farklı olarak, Şiilikte ve onun bir kolu olan Caferilikte, Ehl-i Beyt'e duyulan saygı, bağlılık, onların imametini kutsama anlamı taŐıdıđından bu mezheplerde Fatıma kültünün var olduğunu söylemek mümkündür. Bu kültün oluŐmasında Kur'an'daki bazı ayetlerin Hz. Fatıma'ya işaret ettiğine ilişkin yorumlar kadar hadislerde Hz. Fatıma'nın ele alınıŐ Şekli de etkili olduğu görülmektedir.⁵¹¹

Kevser suresini Hz. Peygamberin soyunu devam ettiren kişi olarak Hz. Fatıma ile iliŐkilendirmektedirler. Şii ve Alevi geleneklerinde Hz. Fatıma, Ehl-i Beytin toprağı kabul edilmekte Ehl-i Beyt'in her hali ile Hz. Fatıma'nın bedeninden meydana geldiğine inanılmaktadır. Bu gelenekte Kur'an'da Kevser Suresinde bahsedilen "Kevser", 'enerji' olarak yorumlanmakta ve bununda Hz. Fatıma'yı ifade ettiği düşünülmektedir. Şia Kevser suresinin yorumunda soyun devam etmesi

⁵⁰⁹ Schimmel, *Ruhum Bir Kadındır*, s. 33.

⁵¹⁰ Kandemir, s. 221.

⁵¹¹ Emine ztrk, "Hz. Fatıma Kültü", s. 129.

üzerinde dikkatle durmakta ve bu soy bağıını Hz. Ali, Hz. Fatıma üzerinden açıklamaktadır. Bu görüşlerin, Hz. Fatıma'nın kadın olması sebebiyle, Kevser olarak adlandırılmasıyla meşrulaşacağı düşünülmektedir.⁵¹²

Yine İnsan Suresi 5-13. ayetlerin tamamının, sadece Allah rızası için yoksulları yediren, Allah için her türlü zorluğa sabreden Hz. Fatıma'yla ilgili olarak gönderildiğine Şii ulema ittifaktır. Buna delil olarak Hz. Fatıma'nın Hasan ve Hüseyin'in iyileşmesi için adağının gerçekleşmesi üzerine tuttuğu oruçta yiyeceklerini ihtiyaç duymasına karşın kapısına gelen muhtaçlara vererek yaptığı fedakârlığın anlatıldığı hadis gösterilmektedir. Bununla birlikte tathir ayeti olarak bilinen Ahzab suresinin 33. ayeti ve Kisa hadisi Ehli Beyt'in masumiyetine ilişkin iddiaların temelinde bulunmaktadır.⁵¹³

Bilhassa Kerbela vakıasının Şii itikadını derinden etkilediği bilinmektedir. Hz. Muhammed'in torunlarından büyük olanı Hasan 669 yılında zehirlenerek vefat etmiş, onun küçük kardeşi Hüseyin ise Emevî halifesi Yezid'e karşı yürüttüğü mücadele sırasında Kerbela'da şehit olmuştur. Hz. Fatıma'nın, Hz. Hasan'ın şehit edilmesinden yaklaşık yarım asır önce vefat etmesine rağmen menkıbelerde ondan oğlunun vefatına şahit olup gözyaşı dökerken bahsedilmektedir. Kerbela olayı ile birlikte peygamber torunları kahraman şehitler olarak anılmakta, anneleri Hz. Fatıma ise bir nevi "mater dolorosa"⁵¹⁴ adıyla nitelenebilecek bir konuma yükseltilmektedir. Şii literatüründe Hz. Muhammed ve Hz. Ali'den sonra bütün insanlardan üstün bir mevkide görülmesi yanında Zehra, yani "ışıldyan", Betül, yani "bakire", Keniz, yani câriye", Masume, yani "günahlardan korunmuş" gibi sıfatlarla anılmaktadır. Bundan başka Hz. Fatıma, oğlu Hüseyin için ağlayanların şefaatchisi olmanın yanında Ümm Ebîhâ, yani "Babası'nın Ana'sı" olarak görülmektedir.⁵¹⁵

Şii geleneğinde Hz. Fatıma'ya duyulan sevginin, onu neredeyse tarihi bir şahsiyet olmaktan çıkararak efsanevi bir kimliğe büründürdüğü görülmektedir. Hakkında yapılan abartılı rivayet ve yorumlarla Hz. Fatıma adeta kültleştirilmiştir.

⁵¹² Caner Işık, "Türk Kültür Mirasında Bir Kült Olarak Hz. Fatıma", *Sûfi Araştırmaları Dergisi*, C. 8, S. 16, Yaz 2017, ss. 17-33, s. 25.

⁵¹³ Emine Öztürk, "Hz. Fatıma Kültü", s. 129-132.

⁵¹⁴ "Kederli Ana" özellikle güzel sanatlarda, İsa Mesih çarmıha gerildiğinde Meryem'in üzüntüsünü anlatan yapıtlara verilen isimdir. https://en.oxforddictionaries.com/definition/mater_dolorosa Erişim: 27/12/2017.

⁵¹⁵ Schimmel, *Ruhum Bir Kadındır*, s. 32-33.

Şii gelenekte örneğin de ötesinde yüceltmeci bir yaklaşımla şekillenen Hz. Fatıma tasavvuru, farklı kült şahsiyetlerle özdeş görünümlere de sebep olmaktadır. Bu bağlamda çarımhta ölen oğlu için ağlayan kederli ana ‘Meryem’in, oğlu için üzüldp şefaata eden ‘Fatıma ana’ ya benzerliği, Hıristiyanlıktaki Hz. Meryem figürünün niteliklerinin Şii itikadında ve geleneğinde Hz. Fatıma’ya aktarıldığı düşüncesini akla getirmektedir.

Hz. Fatıma’ya olan teveccühün günlük pratiklere ve inanışlara da yansıdığı görülmektedir. Azerbaycan’da bulunan ve pek çok dileğın gerçekleşmesi için adak olarak yapılan ve komşulara dağıtılan “Semeni Yemeği”, Hz. Fatıma İle ilişkilendirilmektedir. Semeni piştikten sonra, kazan kapağının üzerine içerisinde un bulunan bir kap konulmakta ve üzerine beyaz ince bir bez gerilmektedir. Bir iki saat sonra unun üzerinde görüldüğü iddia edilen beş parmak izinin, Hz. Fatıma’nın el izi olduğuna inanılmaktadır.⁵¹⁶

Şii geleneğinde, Hz. Fatıma’ya yönelik aşırı yüceltmeci bir yaklaşım olduğu görülmektedir. Bu yaklaşımı daha çok onun etrafında şekillenen efsanelerde görmek mümkündür. Öyle ki efsanelerde kendisine olağanüstü nitelikler atfedilen Hz. Fatıma, bebekken konuşan, vahiy meleğinden bilgi alan, gelecekte haber veren, günahlardan korunan, taraftarlarına şefaata edecek olan nitelikleriyle Şii algısında bir kült imgesi durumundadır. Gerek coğrafi şartlar gerekse toplumsal etkileşimle Şiiliğın Anadolu Aleviliğini etkilediği bilinmektedir.

Hz. Fatıma, Şiiliğın Türk kültüründeki tasavvufi bir yorumu olarak niteleyebileceğimiz Anadolu Aleviliğinde de benzer şekilde bir kült imajı olma konumunu korumaktadır. Bununla beraber, İslam geleneğinde Hz. Fatıma’ya verilen değerin ve onun sahip olduğu niteliklerin “Fatıma’nın Eli” sembolünde somutlaştığı görülmektedir.

3.4. Kültürel Şahsiyet Olarak Hz. Fatıma

3.4.1. Türk Folklorunda Hz. Fatıma

Hz. Fatıma Türk-İslam geleneğinde çok önemli bir yere sahiptir. Onun Hz. Peygamber’in soyunu devam ettiren kişi olması, bazı hadis kitaplarında dünya

⁵¹⁶ Tanyu, s. 489.

kadınlarının efendisi olduğu hakkındaki bilgiler, faziletini anlatan birçok rivayet Hz. Fatıma'nın Türk-İslam geleneğindeki yerini belirlemektedir. Bununla birlikte gerek İslam kültüründe gerekse Türk kültüründe anneye verilen değer, Hz. Fatıma'da ifade bulmakta "Anne figürü" onun kişiliğindeki niteliklerle özdeşleştirilmektedir.

Nitekim İslam dininde anneye sonsuz hürmet ve sevgi gösterilmesi gerektiği⁵¹⁷ belirtilmektedir.⁵¹⁸ Bununla birlikte iman yolunda can vermiş Hasan ve Hüseyin'in anneleri Hz. Fatıma da gerek Sünni geleneğinde gerekse Şii geleneğinde Müslüman hanımlara rol model olmuş bir annedir.⁵¹⁹

Hz. Muhammed'in kızı ve Hz. Ali'nin eşi, Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'in anneleri olarak tarihî bir kişilik olan Hz. Fatıma, Türk-İslam yorumunda, zamanla tarihî kişiliğinden sıyrılarak "Fatma Ana" adıyla efsanevî bir kimliğe bürünmektedir. Bu şekilde Fatma Ana etrafında bir kült meydana gelmektedir.⁵²⁰ Böylelikle Hz. Fatıma Türk-İslam geleneğinde 'Fadime Ana' olmaktadır.

Bununla birlikte Türklerin İslamiyet öncesi inanç sistemindeki atalar kültü, tabiat kültü ve Gök Tanrı inancının yanı sıra geçmişte kısa süreli de olsa tesirinde kaldıkları Budizm, Maniheizm gibi dinlerin ve pekçok uygarlığa, dine ev sahipliği yapmış Anadolu kültürünün etkilerini, Türklerin toplumsal hafızalarında taşıdıkları belirtilmektedir. Hakikaten Türkler' in Orta Asya'daki inançlarını İslamiyet'e geçtikten sonra yeni inanç örgüsü altında sürdürdükleri görülmektedir.⁵²¹ Yine eski dönemdeki Anadolu kadın tanrısı Mater Magna, Hıristiyanlık döneminde Saint Marie olarak karşılaşılan kadın evliya modelinin, İslam'la birlikte Fatma Ana'nın ve yereldeki kadın erenlerin devamı olduğu iddia edilmektedir.⁵²²

Nitekim toplumsal bellek yeni bir dine geçmekle sıfırlanmamaktadır. Yeni bir dinle toplumsal değişim yaşanmakla beraber eski inançların örf adet ve gelenekle

⁵¹⁷ Hadislerle İslam IV Anne ve Baba / Cennetin İki Kapısı, s. 187. <https://hadislerleislam.diyaret.gov.tr/?p=kitap&i=4.0.187> Erişim: 11/03/2019.

⁵¹⁸ "Rabbin, kendisinden başkasına asla ibadet etmemenizi, anaya-babaya iyi davranmanızı kesin olarak emretti. Eğer onlardan biri, ya da her ikisi senin yanında ihtiyarlık çağına ulaşırsa, sakın onlara "öf!" bile deme; onları azarlama; onlara tatlı ve güzel söz söyle." (İsra suresi 17/23)

⁵¹⁹ Schimmel, *Ruhum Bir Kadındır*, s. 25.

⁵²⁰ Emine Öztürk, "Hz. Fatma Kültü", s. 133.

⁵²¹ Erman Artun, "Çukurova Konar Göçer Türkmenlerinin Halk Kültürlerinde Eski Türk İnançlarının İzleri", II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni, 10-12 Nisan 2006, Kayseri 2007, ss. 1-22, s. 1-2.

⁵²² Pınarbaşı, s. 23.

eklemlenen izleri yeni yapıya transfer olmaktadır. Bu bağlamda Türklerin eski inanç sistemlerindeki atalar ve Anadolu'daki 'ana tanrıça' kültünün İslamiyet sonrasında yaşatıldığı şahsiyetlerden biri de öyle görünüyor ki Hz. Fatıma'dır.

Türkiye'de Hz. Fatıma'ya "Fatma ve Fadime" denilmekle birlikte genellikle isminin sonuna 'ana' eklenerek hitap edilmektedir. Köylerde özellikle Fadime adı çok bulunmaktadır. Bundan başka "Fadiş, Fatoş, Fato, Fattey" gibi Fatıma adının farklı türevleri de kullanılmaktadır.⁵²³ Müslüman Türkler, örnek bir şahsiyet olarak gördükleri Hz. Fatıma'nın adını çocuklarına vermek suretiyle onun sevgisini gelecek nesillere de aktararak yaşatmışlardır.

İnsanların isimlerle irtibatı, ünlü ve etkili şahsiyetleri modellemek amacıyla onların isimlerini alma âdeti uzun bir geçmişe sahiptir. Önemli görülen şahsiyetlerin isimleri alınarak onlardan bir güç aktarımı veya onlara benzeme isteğini gerçekleştirmenin hedeflendiğini söylemek mümkündür. Ünlü şahsiyetin hakkında anlatılanlara ilişkin tarihi bilgiler ve dinî konumu da düşünüldüğünde örnekliğinin yaygınlaştığı görülmektedir. Bu manada Hz. Fatıma' da örnek alınan önemli dini şahsiyetlerdendir. Fatıma isminin benimsenerek yaygın bir şekilde kullanılmasında ona benzeme ve güçlü olan özelliğinin bu ismi alan kişiye aktarıldığına inanılmaktadır.⁵²⁴

Türk folklorunda Hz. Fatıma'ya ilişkin birçok söylence bulunmaktadır. Bu söylencelerde Hz. Fatıma'ya duyulan sevginin ve onun örnekliğinin günlük yaşamdaki bazı uygulamalara ve inanışlara yansıtılarak yaşatıldığı görülmektedir.

Sivas Darende de Muharrem ayında aşure pişirme geleneğinin bir söylentiye göre Hz. Nuh zamanında gemide kalan erzakla pişirilen bir yemekten kaldığına bir diğerine göre ise "Fadime Ana"dan kalma olduğuna inanılmaktadır. Bu ikinci inanca bağlı olarak Hz. Ali'nin eşi Hz. Fatıma'dan yemek pişirmesini istemesi üzerine Fadime Ana'nın evde ne yağ ne de un göremeyince biraz olsun bulduğu pirinç, fasulye, nohut, buğday, üzümüne çok az tuz katarak (haram olmasın diye) tencereye koyup su da ilave ederek pişirdiği söylenmektedir.⁵²⁵

⁵²³ Tanyu, s. 481.

⁵²⁴ Tanyu, s. 491.

⁵²⁵ Üçer, s. 115-117.

Bu söylencede halk arasındaki bir geleneğin sevilen bir şahıs olan Hz. Fatıma ile ilişkilendirerek aşure pişirme geleneğine dini bir meşruiyet kazandırma düşüncesi sezilmektedir. Yine Aşure geleneği Hz. Fatıma'ya dayandırılarak bu geleneğin kaynağına dair bir açıklama getirilirken bir yandan da ona gerçeklik kazandırılmaktadır.

Hız. Fatıma, bazı hayvanlara ait tabularda da karşımıza çıkmaktadır. Parlak siyah renkli, ağır yürüyen ve aslında faydalı bir böcek olan *Carabus* isimli böcek tabu sonucu “Kara Fatma” olarak adlandırılmaktadır.⁵²⁶

Balıkesir yöresindeki söylencelerde, geyiğin kutsal bir varlık olarak algılandığı bu nedenle geyiği öldürmenin iyi sonuçlar doğurmadığı düşünülmektedir. Geyiğin öldürülmemesi ise dini sebeplere dayandırılmakta ve söylencelerde geyik Peygamberimizin, Havva veya Fatma anamızın ineği olarak yer almaktadır. Bunun yanında geyiğin vurulduğunda mutlaka kibleye döndüğüne inanılmaktadır. Bu yörede kutsal olan geyiğin öldürülmesi doğru bulunmadığından kutsal bir şahsın (peygamberin ya da Havva-Fatma anamızın) hizmetinde olan geyiğe yapılan saldırı, tüm geyiklere ait olan tılsıma karşı yapılan bir eylem olarak kabul edilmektedir.⁵²⁷ Burada geyiğe ilişkin tabunun kutsal bir şahısla ilişkilendirilerek yaşatılmasının hedeflendiği görülmektedir.

Hız. Fatıma'nın Balıkesir yöresinde anlatılan bazı söylencelerde sıklıkla ağaçla ilişkilendirildiği görülmektedir. Bunlardan birinde Hız. Fatıma'nın Hız. Ali ile evlenince “oh” diye iğde ağacına yaslandığı sonra da iğde ağacının kibleye doğru eğildiği hikâye edilmektedir. Bir diğer söylence ise şöyledir: Hız. Fatıma'nın üzerine kuma gelecekken babası ona “Fatma katlanamazsın” dediğinde Hız. Fatıma “Katlanırım baba” demektedir. Gelinin geldiği esnada Hız. Fatıma eliyle ateşi karıştırmaktadır. Bunun üzerine babası “Fatma elin yanıyor” dediğinde Hız. Fatıma da “Elim değil, ciğerimin bağı yanıyor” demekte ve iğde dalına yaslanmaktadır. Söylenceye göre işte bu nedenle iğde yamuk olmaktadır.⁵²⁸

⁵²⁶ Üçer, s. 115-117.

⁵²⁷ Berna Olgunsoy, *Balıkesir Yöresinden Derlenmiş Bitki ve Hayvanlarla İlgili İnanış ve Uygulamalar Üzerine Bir Araştırma*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2007, s. 174.

⁵²⁸ Olgunsoy, s. 31-32.

Sivas'ta görülen bir başka söylentide, Fadime Ana'nın üzerine kuma gelince çok üzüldüğü ve "Allah düşmanıma vermesin" diyerek dua ettiği, eğer o anda "Müslümanlara da verme" deseymiş onun da kabul olacağı, Hıristiyanlarda olduğu gibi Müslümanlarda da kuma olmayacağı inancı yer almaktadır.⁵²⁹

Bu söylenti ve inanışlara bakıldığında kadınların, eşlerini bir başka kadınla paylaşmaktan duydukları üzüntüyü, tarihi bir gerçekliği olmamasına rağmen, yüce ve kutsal bir kişi olan Hz. Fatıma'ya da yaşatarak onu da acılarına ortak ettikleri görülmektedir. Böylelikle duydukları üzüntüyü hafifletmenin çaresini veya yüce bir şahsiyetin bile başına gelebilecek ve ona sabır gibi bir erdemi kazandıracak bir olayın ortak mağduru olmanın tesellisini aradıklarını söylemek mümkündür.

Hız. Fatıma bazı söylenti ve inançlarda da kuşakla ilişkilendirilmektedir. Sivas'taki bir söylentide Hz. Ali'nin sünnet olan bir çocuğa hediye götürmek istediği, Fadime Ana'nın "Anamdan kalma bir kuşağım var" diyerek kuşağını verdiği, Hz. Ali'nin bunu kabul etmeyerek ganimet olarak kazandığı bir kılıcı götürdüğü belirtilmektedir.⁵³⁰ Bu söylencede ise Hz. Fatma'nın fedakârlığının ve cömertliğinin yüceltildiği görülmektedir.

Türklerin İslamiyet'ten önceki inançlarından olan Gök Tanrı inanç sisteminde gök ve göğe dair şeyler kutsal kabul edildiği gibi gökkuşağı da bu kutsallar arasında yer almaktadır. Bununla birlikte Türk kültürünün etkili olduğu halk geleneklerinde gökkuşağı ile ilgili inançların devam ettirildiği görülmektedir. Iğdır yöresinde de "Gök kutsaldır gökkuşağı da göktedir oda kutsaldır." denilerek bu inanç yaşatılmaktadır. Yine bu yörede gökkuşağının altında dilek tutulmakta ve altından geçilmesi durumunda dileğin kabul olacağına inanılmaktadır.⁵³¹ Iğdır'da bazı bölgelerde buna "Fatma Nene'nin Hanası/Kilimi, Fatma Nene'nin Örkeni, Fatma Neni'nin Kuşağı" da demektedirler. Yine Tatar kabilelerinde de gök kuşağına "Fadime Ana Kuşağı" denilmektedir.⁵³²

⁵²⁹ Üçer, s. 115-117.

⁵³⁰ Üçer, s. 115-117.

⁵³¹ Nagihan Çetin - Yaşar Kalafat, "Bodrum Çevresi Örnekleri İle Halk İnançlarında Gök Kuşağı İnançının Mitolojik Boyutu", *İzmir Araştırmaları Dergisi*, S. 1, İzmir 2015, ss. 27-36, s. 29-31.

⁵³² Yaşar Kalafat, "Kazan ve Çevresi İzleri ile Türk Mitolojisinde Umay", I. Uluslararası Ankara-Kazan ve Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu (06-07 Kasım 2012), Ankara 2013, ss. 29-44, s. 38-39.

Naldöken Tahtacılarının da gökkuşağına, “Fadime Ana’nın Kuşağı” adını verdikleri bilinmektedir.⁵³³ Gök kuşağına ilişkin bu tür bir sahiplenme Kocaeli bölgesinde, Ankara Kazan’da ve Bodrum’da da yer almaktadır.⁵³⁴ Bu inanış, Türkmen hanımların geleneksel kıyafetlerinde bellerine bağladıkları kuşağı akla getirmektedir. Bununla birlikte göğün kutsallığı inanışının göğe ait bir unsur olan gökkuşağı motifiyle Hz. Fatıma’ya nispet edilerek onda yaşatıldığı görülmektedir.

Hız. Fatıma, cahiliye devrine rağmen örnek kişiliğiyle, yaşantısıyla iyi bir evlat, iyi bir eş olmasıyla rol model kabul edilmektedir. Bütün bu nitelikleriyle tarihe mal olan Hız. Fatıma’yı örnek almakla birlikte onu kutsallaştıran yaklaşımlardan birisi de Alevi-Bektaşî geleneğidir. Hız. Fatıma, Alevilerin çok değerli ve kutsal olan Fatma Anasıdır. Bilhassa Alevi kadınları hayatlarında Hız. Fatıma gibi doğru sözlü, özü pak, çocukları için yüreği şefkat dolu ana olmaya çabalamaktadırlar. Alevi ve Bektaşîler Hız. Fatıma’yı Cihanın velisi, hem bu cihanın hem de cennetin gülü olarak kabul etmektedirler.⁵³⁵

Türk kültürünün genelinde mevcut olan, “Ocak ve eşik” üzerine bazı inanış ve uygulamaların bir kısmı, Alevî-Bektaşîler arasında hala devam etmektedir. Bu inanış ve uygulamalardan bazıları, Eşiğe, ocağa basmama ve eğilerek niyaz etme, onları her zaman temiz tutma, ocağa su dökmeme, saç takdim etme şeklindedir. Bu inanç ve uygulamaların esasında bu varlıkların bir hâkim ruha/iyeye sahip oldukları inanışı bulunmaktadır. Alevî-Bektaşî köyü olan Afyonkarahisar/Sandıklı’ya bağlı Selçik köyünde eşik ve ocak merkezli şekillenen bu uygulamalar Hız. Fatıma’ya ait bir söylenceye dayandırılarak açıklanmaktadır. Bu söylenceye göre Hız. Fatıma, ikiz bebeklere hamile olduğu bir zamanda kendisini çok zorladığı için düşük yapar ve çocuklarının biri eşike, diğeri ise ocağa gömülür. Bu çocukların isimleri gömüldükleri ocak ve eşike isim olur bu nedenle Selçik köyünde ocak “medet”, eşik ise “mürvet” olarak isimlendirilmektedir. Bu söylencede Hız. Fatıma’ya, eski Türk kültüründe çok önemli bir yeri olan “eşik” ve “ocak” iyelerinin yeri verilerek, mitik unsurların onun şahsında ifade edildiği görülmektedir.⁵³⁶ Böylelikle bu söylencedeki

⁵³³ Üçer, s. 115-117.

⁵³⁴ Çetin - Kalafat, s. 29-31.

⁵³⁵ Sağlam, s. 147-150.

⁵³⁶ Satı Kumartaşlıoğlu, “Fatma Ana Üzerine Anlatılan Efsaneler”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S. 6, 2015, ss. 106-115, s. 112.

mitik unsurlara, Hz. Fatıma üzerinden tarihi gerçeklik ve dini geçerlilik kazandırılmak istenmektedir.

Türklerin eski inançlarından olan ‘ocak kültü’ veya ‘ateş kültü’nün uzantısını da külle ilgili inanış ve uygulamalarda görmek mümkündür. Denizli ve çevresinde ise Fadime Ana’nın kül üzerinde yemek pişirdiğine inanan özellikle yaşlı kadınlar: “Kül Fadime Anamızın uğraşdır” demektedir ve küle büyük önem vermektedirler. Küllü atmayan bu kadınlar, üstüne de basmak istemezler, bazıları ise külle çamaşır yıkamaktadır.⁵³⁷ Türkmenler de külle ilgili inanışa bağlı olarak Fadime Ana’ya hürmeten açtıkları hamuru küle dokundurur gibi yapmaktadır.⁵³⁸ Burada Şamanik döneme ait koruyucu iyelerden ocak iyesinin İslamiyet sonrasında Hz. Fatıma’nın şahsında yaşatıldığı görülmektedir.

Çeşitli söylencelerin de etkisiyle Hz. Fatıma, bir takım sembollerle temsil edilmektedir. Örneğin, Bektaşî dergâhlarında mürşidin postunun sağ tarafında Hz. Fâtıma’yı sembolize eden bir ocak bulunmakta ve niyazlar önce mürşide, on iki imama, Hz. Fâtıma’ya sonra ise diğer makamlara yapılmaktadır.⁵³⁹ Alevi-Bektaşî sözlüğüne göre ise kadınlarda namusun, doğruluğun ve temizliğin simgesi olan “Fatma Ana”, siyah ve koyu sarı renkle temsil edilmektedir. Yine nar da Fatma Ana’yı anımsattığına inanılan başka bir semboldür. Bu sembolü açıklayan bir söylenceye göre, bir gün Cebrael cennetten elma, ayva ve nar getirmiş, peygamber bunları Hasan ile Hüseyin’e vermiş ve bir parçasını saklamalarını söylemiştir, Fatıma vefat ettiğinde ise saklanan bu nar parçaları ortadan kaybolmuştur.⁵⁴⁰

Türk kültüründe yer alan Hz. Fatıma merkezli uygulamalara bakıldığında bunların, Anadolu’da hüküm sürmüş kültürlerin yaşam tecrübelerinin, inançlarının yanı sıra Türklerin eski gelenek ve göreneklerinin, adetlerinin İslam sonrasındaki dini motiflerle harmanlanmış bir bütünü olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Hz. Fatıma, Türk folklorundaki örnekliliğinde genel olarak el motifiyle temsil edilmektedir.

⁵³⁷ Tanyu, s. 484.

⁵³⁸ Kumartaşlıoğlu, s. 106-107.

⁵³⁹ Mustafa Uzun, “Fâtıma”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 12, İstanbul 1995, ss. 219-223, s. 224.

⁵⁴⁰ Okutan, s. 89.

Hız. Fatıma, ahlakı gibi Hız. Ali ile yaptığı evlilikte de herkese örnek gösterilmektedir. Hız. Ali ve Hız. Fatıma evliliklerinde birbirlerine karşı olan saygı ve sevgileri, karşılıklı ilişkileri ile bütün Müslümanlara rol model olmaktadır.⁵⁴¹ Hız. Fatıma, bütün nikâh dualarında yer aldığı gibi Bektaşî tekkelerinde gerçekleştirilen evlenme törenlerinde de onun adı anılmaktadır. Mürşid önünde gençlere yapılan duada, “Bu gençlerin evliliği Fatma Ana’mızla Hız. Ali’nin evliliği gibi mutlu olsun” dileği tekrar ifade edilmektedir.⁵⁴²

Anadolu’ da birçok bölgede karı-kocanın iyi geçinmesinin yanında komşuların iyi ilişkiler içinde olmasında Fadime Ana’nın rolü olduğuna inanılmaktadır. Bununla birlikte sevilen hoşlanılan kişilere “Allah, seni öbür dünyada Fadime Anamıza komşu etsin” denilerek o kişi için iyi bir dilekte bulunmaktadır.⁵⁴³ Anadolu’da yapılan bir işin çabuk ve kolaylıkla yapılması istendiğinde, özellikle örgü ve dantel gibi el işleri yapmaya başlayan kadınlara “Kolay gelsin, altın taş olsun, elin kuş olsun, Hızır yoldaşın olsun, Fadime Ana komşun olsun” denilmektedir.⁵⁴⁴

Denizli ve çevresinde hem sevap kazanmak hem de şans getirmesi için helva kavrulurken Fadime Ana ruhuna niyet edilmektedir. Bu niyetle bazı kadınlar yedi yıl üst üste helva dağıtmakta, yedinci yılda helvayı hazırlayacakları gün, evin hanımı oruç tutmakta ve orucunu yapılan helva ile açmaktadır. Yine helva ateşte pişerken mevlid okunmakta, okunan ilahi eşliğinde helva kazanı ateşten indirilmekte, kazanın üzerine iki oklava uzatılarak bir de Kur’an konulmaktadır. Bir gece bu şekilde bekletilmektedir. Helvayı yapan kadın sabahleyin baktığında helvanın üzerinde Fadime Ana’nın Eli’nin izini göreceğine inanmaktadır.⁵⁴⁵ Dini bir ritüel havasında gerçekleştirilen bu pratikte Hız. Fatıma’nın sevap ve şansla ilişkilendirildiği görülmektedir. Hız. Fatıma’nın şansın sembolü olması ise birçok uygulamada aktif rol oynayan el motifiyle sembolize edilmektedir.

Yemeği az, misafiri çok olan ve yemek pişirmek için vakit bulamayan hanımlar “*Bu benim elim değil, Fadime Anamızın eli*” diyerek bereket simgesi olarak

⁵⁴¹ Sağlam, s. 146.

⁵⁴² Uzun, “Fâtıma”, s. 224.

⁵⁴³ Tanyu, s. 483-485.

⁵⁴⁴ Pınarbaşı, s. 50.

⁵⁴⁵ Tanyu, s. 485.

gördükleri Fadime Ana'dan yardım talep etmektedirler.⁵⁴⁶ Samsun ve Sivas yörelerinde halk arasında yaygın olan inanış, Fadime Ana'nın elinde ben olduğundan pişirdiği yemeklerin hem lezzetli hem de bereketli olduğu yönündedir. Bu inanışa nispetle elinde ben olan kadınların pişirdiği yemeklerin de güzel olduğu ifade edilmektedir.⁵⁴⁷ Hz. Fatıma'nın bereketle ilişkilendirildiği bu örnekte de bizatihi bereket sembolü olan el metaforu kullanılmaktadır. Eli benli kadınlarla Hz. Fatıma arasında kurulan bağda ise sevilen kişiye benzeyerek, ona atfedilen vasıflara sahip olma isteğinin yer aldığı görülmektedir.

İstanbul'da daha çok yaşlı kadınlar arasında bulunan bir inanışa göre, herhangi bir hastalığa karşı hemen kurşun döktürülürse hastalığın hafifleyeceği düşünülmektedir. Bu inancı "Fadime Ana'mızdan kalmıştır." diyerek Hz. Fatıma'ya dayandırmaktadırlar.⁵⁴⁸ Hastalıklara yönelik yapılan kurşun dökme işlemi Hz. Fatıma'ya nispet edilerek tedaviye geçerlilik kazandırılmak istendiği belki de iyileşmenin temini için psikolojik bir destek sağlandığı görülmektedir.

Hz. Fatıma ile ilgili inanış ve uygulamaların yoğun olarak görüldüğü alanlardan bir kaçı da hamilelik, doğum ve çocukla ilgili olanlardır. İstanbul'da doğumla ve çocukla ilgili adet ve uygulamalar üzerine yapılan bir inceleme de bazı gebelerin karnına "Fatma Ana Yaşmağı" bağlandığı belirtilmektedir. Anadolu'da birçok bölgede yaygın olan âdete göre ebe, doğum yapan kadının sırtını sıvazlayarak bu esnada: "El benim elim değil, Fadime Anamın eli" demekte ve böylelikle Fadime Ana tarafından doğumun kolaylaştırıldığına inanılmaktadır. Denizli ve Sivas' da diğer birçok yörelerdeki gibi doğan çocuğun göbeği Fadime denilerek kesilmektedir.⁵⁴⁹

Mersindeki bir inanışa göre, kulağı delik olmayan kız çocukları "Fadime Ana'nın kızı" sayılmamaktadır. Bu sebeple kız çocuklarının kulakları delinmekte ve küpe takılmaktadır.⁵⁵⁰ Karadeniz Çepnileri, Kastamonu, Ordu, Sinop, Kayseri yörelerinde rastlanan bir uygulamada doğumdan sonra çocuğa "Mehmet ya da Fatma" isimli komşulardan, yedi ile kırk evden toplanan kumaş parçaları ile yapılan

⁵⁴⁶ Kumartaşlıoğlu, s. 106-107.

⁵⁴⁷ Üçer, s. 115-117.

⁵⁴⁸ Üçer, s. 115-117.

⁵⁴⁹ Tanyu, s. 479-484.

⁵⁵⁰ Üçer, s. 115-117.

giyim eşyasının yanı sıra buralardan alınan gömlek ve elbiselerin giydirildiği ifade edilmektedir. Lohusalık evresinde görülen bazı uygulamalarda da Fatma ve Mehmet isimli yedi aileden gümüş, demir ve kumaş gibi eşyalar toplamak yirmi, kırk gibi sihirli sayı motiflerine ilişkin pratikler arasında görülmektedir.⁵⁵¹

Bunların yanında günlük yaşamda kullanılan bazı eşyaların da Hz. Fatıma'yla ilişkilendirildiği görülmektedir. Sivas'ta kadınların aynaya bakmalarının sevap olduğuna, "Fadime Ana'nın" da cennette bir elinde ayna tuttuğuna inanılmaktadır. Anadolu'da cenaze yıkamak için kullanılan bitkisel life, Sivas'ta ölü lifi denilirken, Antalya bölgesinde "Fatma Ana Saçı" denilmektedir.⁵⁵²

Hz. Fatıma'nın Müslümanlar arasında, Hz. Muhammed'e yakınlığı yanında örnek evlat, eş, anne ve komşu olması gibi güzel ahlaki vasıflarıyla öne çıktığı bilinmektedir. Türklerin İslamiyet öncesinde sahip olduğu birçok din ve inancın özellikle Orta Asya Türklerine ait inanç ve uygulamaların İslamiyet sonrasında da gerek söylencelerde gerekse günlük yaşam pratiklerinde, İslam'da öne çıkan model kadın şahsiyetlerden Hz. Fatıma ile ilişkilendirilerek devam ettirildiği görülmektedir. Öyle ki gökkuşağı motifiyle kutsallığı, yemeklerle ilgili inanışlarda bereketi, hastalıklarda şifayı temsil eden Hz. Fatıma, eşya olarak kuşakla, meyve olarak narla, renk olarak siyah ve koyu sarı ile sıklıkla da bereketi, koruyuculuğu simgeleyen 'el' ile sembolize edilmektedir. Bütün bu temsilleriyle Hz. Fatıma'nın Türk folklorunda önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır.

3.4.2. Edebiyatta Hz. Fatıma

Hz. Muhammed'in neslini devam ettirmesi, onun en sevdiği kızı ve Ehl-i beyt'teki beş kişiden biri olması sebebiyle Hz. Fatıma İslam geleneğinde önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle Hz. Muhammed ve Ehl-i beyt' ten söz eden birçok manzum ve mensur eserde Hz. Fâtıma'nın adının ve özelliklerinin sık sık anılmasının yanında sayısı az olmakla birlikte, bazı edebî eserlerin konusu olduğu görülmektedir. Hz. Fâtıma'dan söz eden eserleri Türk edebiyatının klasik metinleriyle tekke ve halk edebiyatına ait parçalar, folklorik ürünler ve Türk halk inançlarında yer alanlar olmak üzere tasnif etmek mümkündür. Bu eserlerde Hz. Fâtıma eşine, evine ve

⁵⁵¹ Tanyu, s. 479-480.

⁵⁵² Üçer, s. 115-117.

çocuklarına bağlı, onlara hizmet eden, becerikli, sabırlı, güzel ahlâklı örnek bir müslüman hanım şeklinde betimlenmektedir. Bu tür metinlerde isminin Türk halk ağzında aldığı Fatma veya Fadime şekilleri yanında Fatma Ana, ayrıca beyaz tenli olması sebebiyle Zehra (Fâtımatü’z-Zehrâ), iffetli olmasına atfen Betül, bir hadiste cennetteki en faziletli dört kadından biri diye tanıtıldığı için “cennet hatunu”, kıyamette kendisinden şefaet beklendiği için de “kıyamet hatunu” ve “seyyidetü’n-nisâ” unvanlarıyla yer almaktadır.⁵⁵³

Dinî edebiyat ürünlerinden olan ilahilerde Fadime Ana’ya ait olanlar oldukça fazladır. Dilden dile dolaşan kime ait olduğu bilinmeyen bu ilahiler, mevlidlerde ve dinî toplantılarda söylenmektedir. İlahilerde genellikle Fadime Ana’ya duyulan sevgi ve saygının yanı sıra onun yaptığı işler konu edilmekte ve ondan yardım dilenmektedir. Bu ilahilerden birindeki iki dördlük şöyledir: “Fatma’na kınalamış elini / Hakka vermiş dilini / Bulalım Fatma Ana’yı/ Görelim Fatma Ana’yı / Fatma’na evlerin direği / Küllere gömer çöreği / Bulalım Fatma Ana’yı / Görelim Fatma Ana’yı”⁵⁵⁴

Süleyman Çelebi’nin Vesîletü’n-necat’ı başta olmak üzere birçok mevlid metninde, özellikle vefat bölümünde Hz. Fâtıma’dan söz edilmektedir. Hz. Fatıma, bu kısımlarda genellikle Hz. Peygamber’in hastalanması, vefat edeceğini haber vermesi, Azrail’in onun ruhunu almaya geldiğinde Fâtıma’nın onu karşılaması, vefatından sonra üzüntüsünü bir ağıt halinde dile getirmesi gibi durumlarda yer almaktadır. Bununla birlikte mevlidlerin genellikle matbu nüshalarında vefat bölümünün sonunda “Vefâtü Fâtımat’üz-Zehrâ radiyallâhü anhâ” ya da “Ahvâl-i Fâtıma” başlıklı ayrı bir bölüm bulunmaktadır. Burada Hz. Fatıma’nın babasının hastalığı ardından duyduğu üzüntü sonunda Hz. Peygamber’in Fâtıma’yı yanına çağırıp kendisine ilk kavuşacak yakınının o olduğu müjdesini vermesi, durumu eşine ve çocuklarına haber veren Fatıma’nın kısa bir vasiyetten sonra babasına kavuşması lirik bir üslûpla konu edinilmektedir. Bazı mevlid metinlerinde ek olarak bulunan ‘Hikâye-i Cemel’in sonunda ise Hz. Peygamber’in vefatına dayanamayarak başını

⁵⁵³ Uzun, “Fâtıma”, s. 223.

⁵⁵⁴ Üçer, s. 117.

yerlere çarpıp can veren deveyi Hz. Fâtıma'nın kefenleterek defnettirdiğinden söz eden kısa bir bölüm bulunmaktadır.⁵⁵⁵

Hz. Fâtıma, Hz. Ali'nin eşi olması dolayısıyla da edebi metinlerde özellikle de Alevi-Bektaşî şairlerin şiirlerinde yer almaktadır. Tekke şairlerinin yanı sıra Alevi-Bektaşî şairleri de Fatıma Ana'ya duyulan sevgi ve saygıyı, söyledikleri nefeslerde anlatmışlardır. Sivas'ın Divriği kazasının Örenik köyünden olan ve 18. yüzyılın ikinci yarısı ile 19. yüzyılın ilk yarısında yaşadığı bilinen Bektaşî şair “Kul Hikmet” pek çok nefesinde Fatıma Ana'dan bahsetmektedir. Şairin, Fatma Ana'ya yer verdiği pek çok nefesinden sadece bazılarından alınmış bir iki dördlük şöyledir: “Fatma Ana'yı ararım / Kalmadı sabrım kararım / Hata ettim günahkârım / Âmâna geldim âmâna; Hak Muhammet Ali selam göndermiş / Gel gidelim pîrim selamı ile / Fatm'ana'yı yeşil nura bindirmiş /Ol Habibullah'ın kelamı ile.⁵⁵⁶

Bektaşî-Alevî edebiyatında çeşitli renk ve kokuların Ehl-i beyt'ten birini temsil ettiğine inanılmaktadır. Bu inanışta, siyah renk ve nar kokusu Hz. Fâtıma'yı sembolize etmektedir. Hz. Fâtıma, Hasan ile Hüseyin'in anneleri olması vesilesiyle de maktel, mersiye, mesnevi türü eserlerde yer almaktadır. Bunlar özellikle Kerbelâ vak'asını veya Ehl-i beyt sevgisini işleyen edebî eserlerdir. Örneğin, tanınmış maktellerden Fuzûlî'nin Hadîkatü's-süadâ isimli eserinin dördüncü bölümü Hz. Fâtıma'ya ait olmakla birlikte bu bölümde onun hayat hikâyesi yer yer manzum parçalar eklenerek ana hatlarıyla konu edilmektedir. Dede Korkut hikâyelerinde üstün ahlâklı kadınlardan bahsedilirken bunların Hz. Âişe ve Hz. Fâtıma'nın soyundan geldikleri belirtilmektedir.⁵⁵⁷

Alevî-Bektaşî geleneğine bağlı olan ve âşık edebiyatı yanında dini tasavvufî halk edebiyatı alanındaki şiirleriyle tanınan halk şairlerinden biri de Devran Baba'dır. Gönlün “Fatma Ana'nın eli”ne benzetildiği Devran Baba'ya ait olan şu dördlük de halk edebiyatında Hz. Fatıma'nın yerini göstermektedir: “Devran

⁵⁵⁵ Uzun, “Fâtıma”, s. 223.

⁵⁵⁶ Üçer, s. 118-119.

⁵⁵⁷ Uzun, “Fâtıma”, s. 224.

Baba'nın evisin / Bilmiyorsun sen delisin / Fatma Ana'nın elisin / At gafleti yatma gönül⁵⁵⁸

“Kıyamet gününde mahşer yerine / Yeşil Berat ile gelir Fatma / Sağında Hatice solunda Havva / Yeşil Berat ile gelir Fatma; Mahşerin yerinde feryadı ediyor / Ümmetlerim diye niyaz ediyor / Alıp cehennemden azad ediyor / Yeşil berat ile gelir Fatma”, dörtlüklerinin yer aldığı Yunus Emre'ye ait şiirde de ahirette müminlerin kurtarıcısı olarak betimlenen Hz. Fatıma'ya duyulan sevgiyi ve ondan yardım talebini görmek mümkündür. Hz. Fatıma bu şiirde, gücünü Tanrı'dan almakla beraber ilahi güçlere sahip bir mitik kahraman olarak tasvir edilmektedir.⁵⁵⁹ Bu da onun etrafında oluşan külte işaret eden bir örnektir.

Bununla birlikte 23 kıtadan oluşan yine Yunus Emre'ye ait başka bir ilahide Hz. Fatıma'nın yoksullara karşı cömert tutumu anlatılmaktadır. İlahiden bir bölüm şöyledir: “Ya Fatma, Ya Fatma / Ey Yari canım Fatma / Kapıya bir miskin geldi / Siz hissenizi ayırın; Ben hissemi virem ona / Su ile iftar edeyim / Yarına niyet Fatma”⁵⁶⁰ bu ilahide de görüldüğü üzere Hz. Fatıma'ya yönelik muhabbet, saygı ve modelleme Alevi gelenekte olduğu gibi Sünni gelenekte de bulunmaktadır.

Hz. Fatıma gerek Sünnî gerekse Şii dünyada büyük saygı görmektedir. Hz. Fatıma, ister Muhammed İkbal'in 1917 tarihli Acem destanı “Rumuz-i be-hudi”, yani “Fedakarlığın Sırları”ndan okunsun isterse Ali Şeriatî'nin, “Fatıma Fatıma'dır” dan okunsun asalet ve faziletleriyle yüceltildiği görülecektir.⁵⁶¹ Yine edebi literatürde, Hz. Fatıma'nın halk nazarında nasıl bir dinsel külte dönüştüğünü görmek de mümkündür.

Türk kültüründe Hz. Fatıma'ya ilişkin bütün bu inanış ve temellendirmelerin somut bir ifadesini hiç şüphesiz Fatıma'nın Eli sembolünde görmek mümkündür.

3.5. İslam Kültüründe Bir Nazar Objesi Olarak Fatıma'nın Eli

Fatıma'nın Eli sembolü şans, bereket gibi manaları da taşımakla birlikte öncelikli ve baskın anlamda nazarlık olarak kullanılmaktadır. Şüphesiz Fatıma'nın

⁵⁵⁸ Nilgün Çıblak, “Günümüz Âşıklarından Devran Baba”, *Milli Folklor Dergisi*, C. 8, Yıl: 16, S. 61, Bahar 2004, ss. 77-89, s. 86-88.

⁵⁵⁹ Emine Öztürk, “Hz. Fatıma Kültü”, s. 138

⁵⁶⁰ Emine Öztürk, “Hz. Fatıma Kültü”, s. 148-139.

⁵⁶¹ Schimmel, *Ruhum Bir Kadındır*, s. 33.

Elinin, İslam geleneğinde yaygın bir kullanıma sahip olmasında, kült bir şahsiyete dönüştürülerek el sembolüyle özdeşleştirilen Hz. Fatıma kadar, nazarın kuvvetli bir inanç olarak bu gelenekte bulunmasının payı büyüktür.

Kem göz ya da kötü bakışı ifade eden “nazar” inancı neredeyse insanın kadim tarihi ile başlamaktadır. Bu inanç hemen her çağda ve her gelenekte farklı biçimlerde de olsa varlık göstermiş ve geçmişten bugüne insanlar ‘kötü göz’den korunmak için çeşitli tedbirler almaya çalışmışlardır.

Türkçede bakış anlamına gelen Arapça kökenli nazar kelimesi,⁵⁶² Yunanlıların “matisma”, Arapların “el ayn” (göz) ya da “isabet-i ayn” (göz değmesi), İranlıların “bed nezcr” (kötü göz), Hintlilerin “sihi” dedikleri⁵⁶³ Türkiye’de ise “nazar”, “göz”, “göz değmesi”, “göze gelme”, “pis göz”, “kötü göz”, “kem göz” olarak anılan çarpıcı güçtür.⁵⁶⁴

Nazarın, sağlıklı ve gülbüz çocuklara; güzellikleri ve maharetleriyle dikkati çekenlere; akıllı, zeki olup derslerinde başarılı öğrencilere; işinde başarılı olanlara; yeni ev, araba alanlara; kısmeti açık olanlara; mutlu çiftlere veya kişilere ayrıca iyi ürün veren tarla, bağ veya bahçeye; güzel görünümlü, hoş kokulu bitki ve çiçeklere; iyi süt veren ineklere; herkes tarafından beğenilen bir ev eşyasına ve bu özellikleri taşıyan varlıklara daha çok değdiği düşünülmektedir. Bu örneklerdeki gibi iyi ve güzel özelliklere sahip canlı veya cansız varlıklara karşı, herhangi bir kimsenin kıskançlık dolu gözlerle bakmasının, nazara sebep olduğuna inanılmaktadır.⁵⁶⁵

İnsanlık tarihi kadar eski olan “Kem göz” kavramı İslam âleminde de karşılık bulmaktadır. Müslümanlar “kem göz” inancını Kalem suresinin 51. ayetinde geçen “Şüphesiz inkâr edenler Zikr’i (Kur’-an’ı) duydukları zaman neredeyse seni gözleriyle devirecekler...” (وَإِنْ يَكَادُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَيُزْلِقُونَكَ بِأَبْصَارِهِمْ لَمَّا سَمِعُوا الذِّكْرَ...) ifadesine dayandırmaktadır. Ayette kötü niyet taşıyan düşmanların kötü bakışlarının Allah’ın koruması altında olan peygambere yöneltildiği ifade edilmektedir. Buhari’deki bir

⁵⁶² Nilgün Çıblak, “Halk Kültüründe Nazar, Nazarlık İnancı ve Bunlara Bağlı Uygulamalar”, *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)*, S. 15, 2004, ss. 103-125, s. 104.

⁵⁶³ Yahya Mustafa Keskin, “Türk Toplumunda Nazar Olgusu ve Buna Karşı Geliştirilen Korunma ve Kurtulma Pratikleri: Elazığ Örneği”, *Dini Araştırmalar*, C. 11, S. 32, Eylül-Aralık 2008, ss. 191-214, s. 192.

⁵⁶⁴ Alp, s. 39.

⁵⁶⁵ Çıblak, “Halk Kültüründe Nazar, Nazarlık İnancı ve Bunlara Bağlı Uygulamalar”, s. 104.

rivayette “Kem göz haktır”⁵⁶⁶ ifadesi geçmektedir.⁵⁶⁷ Hz. Muhammed’in başka bir hadisinde de “Nazar’dan Allah’a sığınınız. Çünkü göz (değmesi) gerçektir.” buyrulmaktadır. Bu ifadelerle nazarın varlığını onaylanmaktadır.⁵⁶⁸

Kem gözden korunmak amacıyla nazarlıklar ve muskalar kullanılmaktadır. “Nazarlık halk inancına göre onu üzerinde taşıyanı büyüye, hastalıklara ve diğer kötülöklere karşı korumayı veya içinde bulunduğu kötü durumlardan kurtarmayı sağlamaktadır.⁵⁶⁹

İslam’da “Nazar haktır” şeklinde bir kabul olmakla birlikte nazardan korunmak amacıyla birtakım nesnelere takmak İslam dininde doğru görülmemektedir.⁵⁷⁰ Nitekim Hz. Muhammed (s.a.v.)’in, birtakım nesnelere sığınarak hastalıklardan kurtulmaya çalışmayı yasakladığı, efsun yapmanın, nazar boncuğu takmanın sihir yapmanın şirk olduğunu ifade ettiği rivayet edilmektedir.⁵⁷¹ Bununla birlikte Hz. Muhammed (s.a.v.)’in, nazardan korunmak maksadıyla *muawizateyn (felak ve nas sureleri)*ni okuduğu belirtilmektedir.⁵⁷² Temel metinlerdeki bu ifadeler üzerine kem göze karşı korunmak maksadıyla Kalem Suresi 51. ayet muskalara yazılmaktadır. Yine Kur’an-ı Kerim’deki son iki sure olan Felak ve Nas, koruyucu kabul edilen iki suredir ve ‘el-muavezeteyn’ olarak adlandırılmaktadır.⁵⁷³

İslam dininde nazar kavramı bulunmakla birlikte nazarı gidermek maksadıyla birtakım kişileri, çeşitli nesne ve objeleri aracı kılarak nazardan korunmaya çalışmak batıl bir inanç kabul edilmektedir. Çünkü böyle bir tutum İslam’ın en temel prensiplerinden “tevhîd” (Allah’ın bir olması) ilkesine aykırıdır. Ancak halk dindarlığında gerek psikolojik gerekse sosyolojik nedenlere bağlı olarak uğur, şans, bereket gibi temenniler ile kült şahsiyetlerden ve çeşitli kült objelerden medet umulmaktadır. İnsanların maddi ve manevi bazı ihtiyaçlarına kısa yoldan cevap bulma, sıkıntılarının hemen çözümlenmesi gibi talepleri ile dini konulardaki

⁵⁶⁶ http://www.enfal.de/buhari/tip.htm#_Toc115779631 Erişim: 11.03. 2019.

⁵⁶⁷ Annemarie Schimmel, *Tanrı'nın Yeryüzündeki İşaretleri*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2004, s. 126.

⁵⁶⁸ Çıblak, “Halk Kültüründe Nazar, Nazarlık İnancı ve Bunlara Bağlı Uygulamalar”, s. 103.

⁵⁶⁹ Alp, s. 39.

⁵⁷⁰ Keskin, s. 193-194.

⁵⁷¹ Çıblak, “Halk Kültüründe Nazar, Nazarlık İnancı ve Bunlara Bağlı Uygulamalar”, s. 103.

⁵⁷² Keskin, s. 193-194.

⁵⁷³ Schimmel, *Tanrı'nın Yeryüzündeki İşaretleri*, s. 126.

bilgisizlikleri gibi sebepler, halk nazarında süregiden, resmi dinin uygun görmediği inançların, güçlü bir şekilde var olmasına neden olmaktadır.

İslam'ı benimseyen Müslümanlar, bir olan Allah'a ve Hz. Muhammed'in de onun peygamberi olduğuna inanmaktadırlar. Aynı zamanda İslam sanatta insan tasvirinden kaçınmaktadır. Bununla birlikte ay-yıldız ve Hz. Fatıma gibi çeşitli unsurlar inancı yansıtan semboller haline getirilmiştir. Bu inanç sembollerinden biri olan Hz. Fatıma, 'el' figürüyle özdeşleştirilmiş ve "Fatıma'nın Eli" adıyla anılan sembol, kadınlar tarafından kötülüğe karşı takılan bir tılsım, nazarlık olarak geleneksel semboller arasına girmiştir.⁵⁷⁴

Halk dini inançlarına rağmen çoğunlukla eski geleneklerine bağlı kalmaktadır. Halkın Allah'ın kadir olduğuna inanmasına karşın çeşitli felaket, hastalık ve acılardan korunmak için büyüsel işlemlere ve bidat nesnelere başvurusu, kökeni ilkel dönemlere dayanan eski inanışlardan bazılarının şekil değiştirerek yeni din içerisinde varlıklarını devam ettirdiklerinin ve kişilerin günlük yaşamlarını ve davranışlarını etkilediklerini göstermektedir.⁵⁷⁵ Bu bağlamda halk dindarlığında, itikadi temel gözetilmeksizin çeşitli sıkıntılara veya olası tehlikelere karşı her türlü koruyucu tedbire başvurulabilmektedir.

Kötülüğü savuşturmak için kudret ifade eden hareketler de bulunmaktadır. Bugün bile bazı bölgelerde yaşayan Müslümanlar, kendisine parmaklar açık halde sağ elin gösterilmesinden derin bir rahatsızlık duyabilmektedir. Bu davranışın altında yatan sebep ise Arapların saldırganı kör etmek amacıyla söyledikleri "hamse fi aynake", (Beş (parmak) gözüne girsin) şeklindeki bedduasıdır.⁵⁷⁶ "Beş gözünün içine" veya "Beş gözünün üstüne" diyerek sağ eli parmakları açık halde uzatmak ve aynı hareketi sol el ile tekrar etmek nazar değmesine karşı kendini korumaya almak amacıyla yapılmaktadır.⁵⁷⁷

El ve parmakların tehlikeli bakışlara karşı koruma sağladığına dair inanç bunların sembollerinden de aynı etkinin beklenmesini beraberinde getirmiştir. Sihirde resimle asıl arasında fark gözetilmediği gibi nazarlık işlevine sahip el

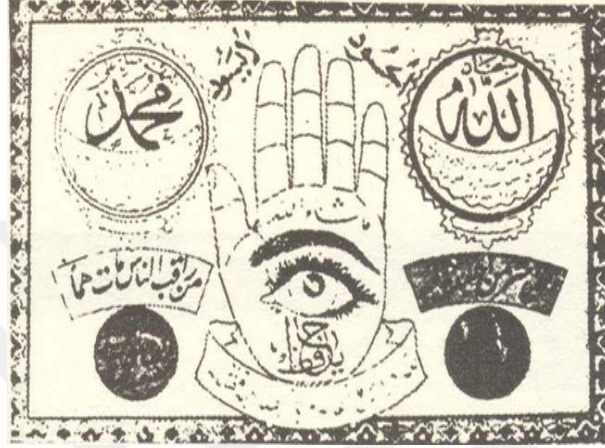
⁵⁷⁴ Wilkinson, s. 180.

⁵⁷⁵ Çıblak, "Halk Kültüründe Nazar, Nazarlık İnancı ve Bunlara Bağlı Uygulamalar", s. 103-104.

⁵⁷⁶ Schimmel, *Tanrı'nın Yeryüzündeki İşaretleri*, s. 127.

⁵⁷⁷ Hatice Feriha Akpınarlı, *Ankara İlinde Nazar ve Nazarlıklar*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1987, s. 23.

resimlerinde de aslın sağladığı koruma beklenmektedir. Bu mananın gözetildiği el resimli çeşitli nazarlıklar bulunmaktadır. Bunlardan birinde (Şekil 3.13.) avuç içinde göz resmi bulunan elin parmaklara yakın kısmında, gözün üstünde “maşallah”, altında “Ya Hafız” yazmakta el sembolünün etrafında ise “Allah”, Muhammed”, “el-hasud”, “lâyesud” (Ki bu son iki lafız yan yana “hasud olan faydalanamaz” manasına gelmektedir.) gibi lafızlar yer almaktadır.⁵⁷⁸

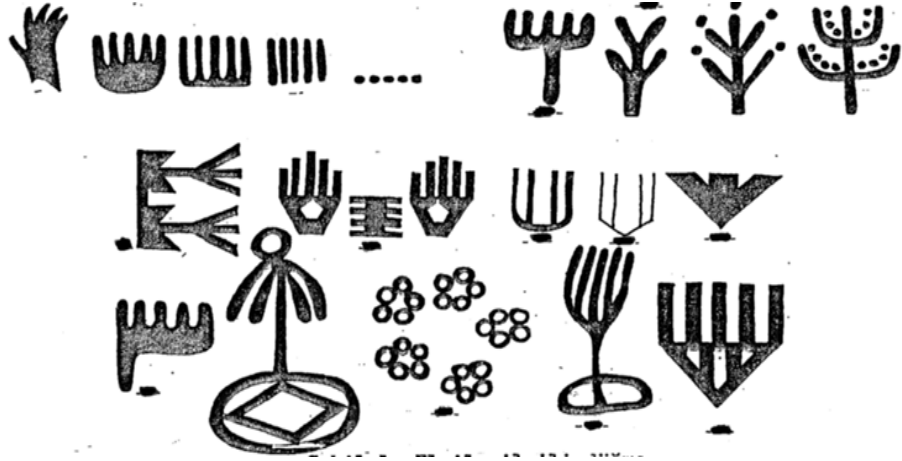
Şekil 3.13. El, göz ve Ya Hâfız yazısı bulunan resim. Resimde kutsal şahsiyetlerin yanı sıra cinlere karşı koruyucu bir tılsım olarak kullanılan elin ön planda olduğu görülmektedir.⁵⁷⁹

Açık elin tesirine duyulan inanç, İslam âleminde en sevilen muskalardan biri olan “Fatıma’nın Eli”nde ifade edilmektedir.⁵⁸⁰ El ve elin parmaklarının kem göze karşı koruma sağladığı düşünüldüğünden gümüşten imal edilmiş küçük el numuneleri kullanılmakta veya bu şekil (Şekil 3.14.) dövme olarak yaptırılmaktadır.

⁵⁷⁸ Oğuz, s. 571.

⁵⁷⁹ Oğuz, Ek Bölümü, Resim 57.

⁵⁸⁰ Schimmel, *Tanrı'nın Yeryüzündeki İşaretleri*, s. 127.

Şekil 3.14. El ile ilgili döğmeler.⁵⁸¹

Kimi zamanda bu el, başörtülere işlenmekte,⁵⁸² (Şekil 3.15.) parlak gümüş ya da altın mücevherler üzerine kazınmakta bazen de kırmızı boyayla ya da kanla evi koruması için duvara çizilmektedir. Sûfilerin kullandıkları asa veya değneklerin baş tarafında da genellikle bu el bulunmaktadır. “Fatıma’nın Eli” öncelikle Şii gelenekte, özellikle penç ile yani Peygamber’in ailesinden olan beş mübarek kişi ve onların isimleriyle ilişkilendirilmektedir. Bunun yanında kimi zaman Hz. Ali ve Oniki imamın isimleri de metal bir “Fatıma’nın Eli” üzerine yazılmaktadır.⁵⁸³ Şiilikte “Pençe-i Âl-i Abâ” olarak bilinen bu el motifinin, zamanla Aleviliğe geçtiği belirtilmektedir.⁵⁸⁴

Şekil 3.15. Hamsa işlemeli başörtü.⁵⁸⁵

⁵⁸¹ Akpınarlı, s. 23.

⁵⁸² Becker, s. 69-70.

⁵⁸³ Schimmel, *Tanrı'nın Yeryüzündeki İşaretleri*, s. 127.

⁵⁸⁴ Okutan, s. 90.

⁵⁸⁵ Becker, s. 69-70.

Anadolu’da pençe olarak da isimlendirilen el motifi kuvvet, ezici güç, saldırma, ani şiddetli atılışı temsil etmektedir.⁵⁸⁶ Beşli anlamını gelen “Pençe” aynı zamanda el ve avuç manalarını da ifade etmektedir. “Pençe”, bileğe kadar parmaklar açık ve avuç içi anlamında da kullanılmaktadır. İslam geleneğinde yer alan bir rivayette Hz. Muhammed’in bir gün kızını ziyareti esnasında, kızı Fatıma ile damadı Ali ve torunları Hasan ve Hüseyin’i mutlu bir şekilde bulduğu ve sevinerek sırtındaki hırkayı çıkarıp, hepsini birden sardığı belirtilmektedir.⁵⁸⁷ Böylece beş kişi aynı hırka altında birleşmektedir. Bu olay Tasavvufta, abâ altına giren beş kişi anlamına gelen “Pençe-i Al-i Abâ, Al-i Abâ,⁵⁸⁸ veya Pençe Ten-i Al-i Abâ”⁵⁸⁹ olarak adlandırılmaktadır. Bazı tefsirlere göre bu olay, Kur’an-ı Kerim’in Ahzab suresinin 33. ayetinde geçen “ehl-i beyt”in (Ev halkı) kimler olduğunu açıklamaktadır.⁵⁹⁰

Fatıma’nın Eli, sembolünde başparmağın Hz. Muhammed’i, ilk parmağın Hz. Fatıma’yı, ikinci parmağın kocası Hz. Ali’yi, dördüncü ve beşinci parmakların da oğulları Hasan ve Hüseyin’i temsil ettiği düşünülmektedir.⁵⁹¹ Bununla birlikte, “Pençe-i Âl-i Abâ”yı, bir tasavvufî sembol olarak hilyelerde (İç pervazda)⁵⁹², pirinçten muska nazarlık kalıbı formunda tarikat cihazları arasında⁵⁹³ görmek mümkündür.

Bektaşî geleneğine ait olması muhtemel bir nazarlıkta da el resmi görülmektedir. Bu nazarlıkta el, ana motif olarak yer almakla birlikte cennet kapısı olduğu düşünülen bir kapı, Mühr-ü Süleyman ve Alevi-Bektaşî geleneğine ait Hz. Ali’nin kılıcı “Zülfikar” bulunmaktadır. (**Şekil 3.16.**) Cinlere karşı Allah, Muhammed, Ali, Hasan, Hüseyin ve Fatıma isimlerinin yazılı olduğu bütün Alevi-bektaşî “potansiyel güç”lerin seferber edildiği nazar bağlayan “Dua-i nazarbend”de

⁵⁸⁶ Hacer Arslan Kalay, “Anadolu’da Ana Tanrıça Kültü ve Anadolu Kilimlerine Yansımaları”, Yörük Yaşamı Kültürü ve Uluslararası Geleneksel Türk Sanatları Sempozyumu (09-11 Kasım), Antalya 2017, ss. 191-200, s. 197.

⁵⁸⁷ Arslan, s. 212.

⁵⁸⁸ Işın - Özpallabıyıklar, s. 65.

⁵⁸⁹ Arslan, s. 212.

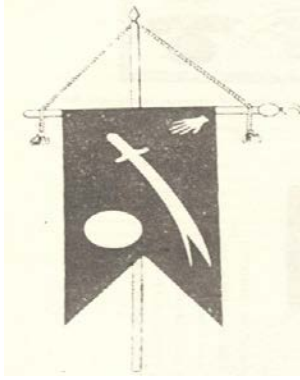
⁵⁹⁰ Işın - Özpallabıyıklar, s. 65.

⁵⁹¹ Buckland, s. 122.

⁵⁹² Işın - Özpallabıyıklar, s. 22.

⁵⁹³ Işın - Özpallabıyıklar, s. 62-67.

(Şekil 3.17.) de Musa'nın yed-i beyzası, Fatma Ana'nın eli, Al-i Abâ pençesi yahut Kef-i Meryem olarak isimlendirilebilecek eller bulunmaktadır.⁵⁹⁴

Şekil 3.16. Bir Yeniçeri alay sancağında bulunan *El ve Zülfikar*.⁵⁹⁵

Şekil 3.17. “Dua-i Nazarbend”, nazarı engelleyen dua. Ortada el, sağ ve soldaki miarelerin tepelerinde birer el bulunmaktadır.⁵⁹⁶

Tasavvuf sembolleri arasında sıklıkla karşılaşılan el sembolünün bir örneği de Yozgat Arkeoloji Müzesinde bulunmaktadır. Müzenin 2188 numaralı envanterinde kayıtlı demirden imal edilmiş, Rufai tarikatına ait, muhtemelen ritüel aracı olarak kullanılan bir el (Şekil 3.18.) yer almaktadır. Bu Rufai Eli'nin kullanım amacı ve şekli tam tespit edilemese de görünümü Yahudi geleneğinde Tevrat okumada kullanılan ritüel araçlardan ‘Yad’ı hatırlatmaktadır.

⁵⁹⁴ Oğuz, s. 571.

⁵⁹⁵ Oğuz, Ek Bölümü, Resim 59.

⁵⁹⁶ Oğuz, Ek Bölümü, Resim 60.

Şekil 3.18. Rufai tarikatına ait, demirden imal edilmiş bir el. Ritüel aracı olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Yozgat Arkeoloji Müzesi, Envanter No: 2188. Foto: Ömer Yılmaz, 2018.⁵⁹⁷

Müslüman kadınların en kutsalı olan Fatma Ana'nın elini de temsil eden el sembolünü bu kültürün içinde birçok alanda görmek mümkündür. Asırlarca İslam dünyasında ilaç tabletlerinin üzerine ayet ve hadislerin yanı sıra el motiflerinin de basıldığı bilinmektedir. Yine İran'da "İmamiye" mezhebinde olanların namaz kılarken secde edilen yere koydukları secdegâh taşı denilen Kerbelâ toprağından yapılmış taşa el şekli ve Hz. Ali'nin ismi bulunmaktadır.⁵⁹⁸

Fatıma'nın Eli sembolünde dikkat çeken bir hususta "beş" sembolizmidir. Beş sayısı ve beşle birleşen her şey nazara karşı bir tılsım olarak kullanılmaktadır. Haftanın beşinci günü olan perşembenin insanı koruma gücü olduğuna inanılmaktadır.⁵⁹⁹ İsimler, sayılar ve renkler, büyü ve muskalarda önemli birer sembol özelliği taşımaktadır.⁶⁰⁰ Beş sayısı nazara karşı çeşitli muskalarda farklı biçimlerde yer almaktadır. Bir kese içinde beş bakla tanesi, bir bez parçası üzerine dikilmiş beş tane deniz kabuğu ya da kalem kaldırılmadan resmedilmiş beş uçlu yıldız bu çeşit nazarlıklardan bazılarıdır.⁶⁰¹

⁵⁹⁷ Kültür ve Turizm Bakanlığı Yozgat Müzesi Etnografik Eser Envanter Fişi, Eserin adı: Rufai Eli, Eserin Cinsi: Demir, Ölçüleri U: 59, Müzeye Geliş Tarihi: 04.07.1988, Müzeye Geliş şekli: Hafız Behçet Efendi Hatırasına Oğuz Müfit Yanmaz'dan, Tanımı: El şeklinde saçtan yapılmış olup tutacak yeri katlanabilir durumdadır.

⁵⁹⁸ Arslan, s. 212.

⁵⁹⁹ Akpınarlı, s. 23.

⁶⁰⁰ Alp, s. 40.

⁶⁰¹ Oğuz, s. 573.

İslam'ın beş şartı, günde beş vakit namaz gibi İslam inanç ve pratiklerinin bir kısmında da yer alan beş sayısında sihirli bir özellik olduğu düşünülerek elin beş parmağında sembolleştirildiği ifade edilmektedir.⁶⁰² Beş rakamı, inançların beş kutsal kuralını sembolize etmektedir. 'Fatıma'nın Eli', Araplar arasında Arapçada beş anlamına gelen hamsaya atfen 'hamsa eli' olarak da adlandırılmaktadır.⁶⁰³

'Beş'in bu şekilde önemli ve sihirli bir rakam olarak görülmesinde hiç şüphesiz özellikle Kuzey Afrika'da zarar verici bakışı olduğu düşünülen kişiye yönelik sağ el uzatılarak yapılan "beş parmağım gözüne!" eylemi bulunmaktadır. Bu eylemin gözden çıkan kötü ışınları ya da enerjii önleyeceğine o derece inanılmaktadır ki beş sihirli bir rakam olarak kabul görmüştür. Zamanla 'beş' rakamındaki bu sihrin bozulmaması için ne kendisi ne de katları ağza alınır olmuştur. Bu nedenle "beş" için "dört" ve "bir", "yirmibeş" için ise "yirmidört ve bir" denilmeye başlanmıştır. Bu inanç nazardan korunmak için kullanılan "Maşallah" lafzının etkisini sayıyla desteklemek için söylenen "kırkbir kere maşallah!" ifadesinde de görülmektedir. Bu ifadenin aslında "beş" rakamının, daha doğrusu "dört ve bir" rakamının nazar ile olan bağlantısına dayandığı varsayılmaktadır. Bu varsayıma göre "dört ve bir kere maşallah", şeklinde tekrar edilen bu ifade zaman içerisinde "kırkbir kere maşallah!" şekline dönmüştür.⁶⁰⁴

Beş sayısının İslam geleneğinde özel bir yeri bulunmaktadır. İslam geleneğinde beş, Allah lafzının beşinci ve temel harfi olan h'nin sayısal değeridir. Tasavvuf geleneğinde de beş sayısı önemini korumaktadır. Fütüvvet teşkilatlarındaki şedd kuşanma töreninde talibe, beş şartı hatırlatmak için şedd beş kat sarılmaktadır. Aynı zamanda günlük namaz; pençe-i ehl-i aba, beş ulûl-azm peygamber (Nuh, İbrahim, Musa, İsa ve Muhammed) beş sayısının görüldüğü yerlerdir. Bir Hâksârî⁶⁰⁵ dervişinin sülûkunda, adayın beş gusülü (tüm bedeni yıkamak) yerine getirmesi gerekmekte, tarikata yeni katılan salık beş hediye getirmek zorunda ve kendisine beş aşamalı görevi hatırlatılmaktadır. Beşli gruplandırmalar gerek günlük hayatta gerekse inanç hayatında egemendir. Bunun yanında İsmaililerde olduğu gibi ilk

⁶⁰² Huart, "Hamse", 199-200.

⁶⁰³ Uyan Dur, s. 22.

⁶⁰⁴ Oğuz, s. 570-571.

⁶⁰⁵ Hâksârî: Alame-i Maşrikî'nin [İnayetullah Han] (1888-1963) kurduğu Pakistan ve Hindistan'da çok sayıda müridi olan tarikat.

dönem Müslüman filozoflar tarafından da geliştirilen çeşitli felsefi sistemlerde de buna rastlamak mümkündür.⁶⁰⁶

İslam geleneğinde bilhassa dokumalarda el motifi, mihrabın iki tarafında Tanrı'ya açılan eller, Tanrı'ya yakarış, Allah ve dört melek, Hz. Muhammed, Ali, Fatıma, Hasan ve Hüseyin'den oluşan kutsal beşli, Peygamber ve ailesi, Hz. Muhammed ve dört halife, beş vakit namaz⁶⁰⁷ ve İslam'ın beş şartı⁶⁰⁸ gibi simgesel anlamları sembolize etmektedir. Bir yorumu göre ise elin beş parmağı, Arap harfleriyle Allah adına işaret etmektedir.⁶⁰⁹ Beş sayısına verilen bu önem nedeniyle Müslüman âlimler önemli eserlerini beş cilt ya da *hamse* şeklinde kaleme almışlardır.⁶¹⁰

Parmaklar gerili olduğu halde açık olarak uzatılan el, kötü nazardan koruyan bir sembol olarak Kuzey Afrika'da, gerek Müslümanların gerekse Yahudilerin kapılarında sıklıkla görülmektedir. Bununla birlikte, yerliler tarafından “hams, hums” ve Avrupalılar tarafından “Fatıma'nın elleri” olarak adlandırılan altın ve gümüş muskalar yapılmaktadır. Haftanın beşinci günü olan perşembe, nazar değmesine karşı yapılan büyülere karşı müsait kabul edildiğinden, bu gibi etkilerden korunmak amacıyla, meşhur evliya türbeleri o gün ziyaret edilmektedir.⁶¹¹

El motifi manevi anlam yüklenen ve İslamiyet'in etkisiyle yaygınlaşan bir motif olmanın yanı sıra Tunus takılarının en önemli unsurlarındandır. Fatımi devletinin bu topraklarda kurulmuş olmasının bunda etkisi bulunmaktadır. El motifi, hem takı formu olarak hem de takı yüzeyi bezemesinde süsleyici unsur olarak gerdanlık (Şekil 3.19.), göğüs takısı (Şekil 3.20.), hamail (Şekil 3.21.), kuşak tokası (Şekil 3.22.) gibi takılarda da sıklıkla yer almaktadır.⁶¹²

⁶⁰⁶ Schimmel, *Tanrı'nın Yeryüzündeki İşaretleri*, s. 116.

⁶⁰⁷ Kalay, s. 197.

⁶⁰⁸ Wilkinson, s. 180.

⁶⁰⁹ Tanyu, s. 494.

⁶¹⁰ Arslan, s. 212.

⁶¹¹ Huart, “Hamse”, s. 199-200.

⁶¹² Şentürk, s. 130.

Şekil 3.19. Penezlerinde el motifi bulunan Libya ya da Tunus gerdanlığı.⁶¹³

Şekil 3.20. Fatıma'nın Eli göğüs takıları.

Şekil 3.21. El motifli hamail.

⁶¹³ Şentürk, s. 23.

Şekil 3.22. El motifli Kuşak Tokası.⁶¹⁴

Nazar, bereket ve şifa talepleri Fatıma'nın eli sembolüyle somutlaşmakta olup Kuzey Afrika'da yoğunlukta olmakla birlikte⁶¹⁵ kötülüklerden koruduğuna inanılan bu sembol Anadolu'dan Hindistan'a kadar İslam coğrafyasında yaygın olarak kullanılmaktadır.⁶¹⁶ Şekil olarak daha çok Kuzey Afrika'da yaygın olan Fatıma'nın eli sembolü ruhsal ve inançsal pratiklerde en yoğun şekilde Türkler arasında görülmektedir.⁶¹⁷

İslam kültür tarihi, sadece Arap toplumunun tarihinden ibaret olmayıp İslam'ı kabul eden ülkelerin kültürel tarihi ile etkileşimli olarak senkretik bir ilişkiyle şekillendiği belirtilmektedir. Bu kültür içerisinde kabul gören kült, inanç ve pratikler İslamiyet'i kabul eden halkların geleneksel kültürlerinden ve İslam yorumlarından bağımsız ortaya çıkmadığı ifade edilmektedir. Bilakis geleneksel değerler, İslam adına anlamlı kılınmakta, gelenek ve inanç birlikte toplumun kültürel inşasının belirleyicileri olmaktadır. Karşılıklı etkileşim içerisinde her toplum kendi kültürel köklerinin ve anlam dünyalarının bakış açısıyla İslam'ı okumakta ve İslam medeniyetine, özgün değerlerde kültürel katkılarda bulunmaktadır. Türk kültürü içinden yapılan İslam okuması da bu özgün katkılardandır. Bu okuma, kimliğini Anadolu'nun Müslümanlaşması ve Türkleşmesi ile kendini gösteren Horasan erenleri geleneği ile şekillendiren, bir okumadır. Hz. Fatıma'ya ilişkin mitik hikayelerle

⁶¹⁴ Şentürk, s. 109-112, 121.

⁶¹⁵ Işık, s. 29-30.

⁶¹⁶ Nuran Kayabaşı – Ayşem Yanar, “Türk El Sanatlarında Kullanılan Nazar Motifleri ve Alevilerde Nazar İnancı”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S. 65, Ankara 2013, ss. 169-184, s. 179.

⁶¹⁷ Işık, s. 29-30.

bezelen anlatılar, Horasan erenleri ve onlara inanan çevrelerin katkılarıyla günümüze kadar ulaştırılmıştır.⁶¹⁸

Bu manada İslam'ı kabullerinden itibaren yüzyıllarca İslam'ın sancaktarlığını yapmış Türklerin İslam Medeniyetine katkıları yadsınamaz bir gerçekliktir. Bu etkileşimle ortaya çıkan kültür motiflerinden biri olan “Fatıma'nın Eli sembolü”, İslam medeniyetinin bir parçası olan Türk Kültüründe de önemli bir yere sahiptir.

Kült bir şahsiyet olarak “Fatıma'nın Eli sembolü”nde temsil edilen Hz. Fatıma ile ilgili olağanüstü anlatı ve kabuller Müslüman coğrafya içerisinde özellikle Türk dünyasında dikkat çekici bir yöne sahiptir. Hz. Fatıma'ya ait bu mitik hikâyeler Türk dünyası içerisinde bilhassa Anadolu Aleviliğinde yaygındır. Bu nedenle “Fatıma'nın Eli sembolü”nü ve ifade ettiği manaları daha iyi anlayabilmek için Türk kültüründe bu sembolün kullanıldığı alanları bilmek yararlı olacaktır.

3.6. Fatıma'nın Eli Sembolünün Anadolu'daki İzleri ve Türk Kültüründeki Yeri

Anadolu, MÖ 6800 yıllarına dek uzanan, köklü bir kültür birikiminin yanında etnik, sosyal, dinî, coğrafi ve kültürel özellikleriyle sembolik anlamlar, formlar ve motifler açısından zengin bir mirasa sahiptir. Sembolik motifler içinde doğdukları toplumun yaşam biçimini ortaya koymaları, sayısız topluluk ve kültürün karışımından geçerek bir bütünü temsil etmeleri nedeniyle büyük önem taşımaktadırlar.⁶¹⁹ El motifi de Anadolu'nun bu köklü mirasının bir parçası olan sembolik motifler arasındadır.

Anadolu'daki birçok sanat ürününde resim veya çizim olarak kendisinde sihirselsel bir güç olduğuna inanılan “el motifini” görmek mümkündür.⁶²⁰ Anadolu'da en eski el resimleri Çatal Höyük (Çumra) da yapılan kazıda bulunmuştur. Neolitik devire ait bir mezar tapınağında kırmızı zemin üzerinde el resimleri yer almaktadır. (MÖ 6000-5000)⁶²¹ Uğur ve bereketi sembolize eden bu izler, Anadolu'daki birçok evin ocağında görülmekte ve Fadime Ana'nın Eli olarak bilinmekte ve Fadime Ana

⁶¹⁸ Işık, s. 18-19.

⁶¹⁹ Alp, s. 1.

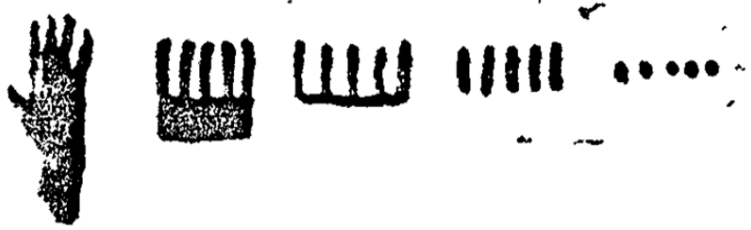
⁶²⁰ Kaya, s. 145.

⁶²¹ Üçer, s.113.

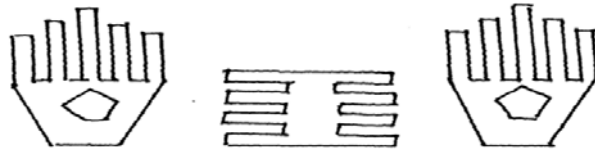
Eli inanç ve pratiklerde uğur, bereket, bolluk ve verimlilik sembolü olarak halkın geleneklerinde yaşatılmaktadır.⁶²²

Türk kültüründe “Fatıma Ana’nın Eli” gerek sözlü gerekse yazılı kültürde sıkça karşılaşılan sembollerdendir. Bu sembol, İslam peygamberi Hz. Muhammed’in eşi Hatice’den olma kızı ve Amcaoğlu Ali’nin eşi, Fatıma’nın elini simgelemektedir. El şeklinde bir muska olarak tasvir edilen bu sembolü taşıyanı her türlü kötülükten koruyacağına inanılmaktadır.⁶²³

Fatıma’nın Eli, Türk mimarisinde ve dokumalarında Parmakları temsil eden eden beş sayısının sembolizmiyle yer almaktadır. Bu manada sembol, kem gözü önlemek amacıyla kullanılırken elin stilize edilmiş versiyonları da beş nokta halinde ifade edilmektedir. (Şekil 3.23.) Bazı motiflerde iç içe geçen karelerden oluşan desenler, merkez etrafında toplanmakta ve beş sayısını vermektedir. Türk mimarisinde ve dokumalarında görülen bu motifler “Gülbezek”, “Rozet” ve “Madalyon” şekillerinde (Şekil 3.24.) yapılmaktadır.

Şekil 3.23. El motifinin stilize edilerek kullanılma aşamaları.

Şekil 3.24. Evlilik simgesi olan tarak motifinin iki yanında el motifi.⁶²⁴

Anadolu Aleviliğinde de “Fatıma’nın Eli” önemli bir yere sahiptir. Hacı Bektaş Dergahı’nda Balım Sultan Türbesi’nde bulunan bir şamdandaki ejder

⁶²² Emine Öztürk, *Türk Kültüründe Nazar ve Antalya İlinin Akseki, Alanya, Manavgat İlçelerinde Bulunan Nazarlıklar*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2005, s. 118.

⁶²³ Hançerlioğlu, s. 152

⁶²⁴ Akpınarlı, s. 24-25.

kollarını tutan eller dikkat çekicidir.⁶²⁵ Alevi-Bektaşî geleneğinde “Pençe-i Âl-i Abâ”⁶²⁶ olarak bilinen el ve bu elin her bir parmağı “Hz. Muhammed, Hz. Ali, Fadime Ana, Hasan ve Hüseyin” den oluşan beşliyi temsil etmektedir. Ahzab suresi 33. Ayetin tefsirine göre aba altına alınanlar anlamında “Pençe-i âli Abâ” denilmektedir. Günümüzde Alevilerin yaşadıkları birçok yerde özellikle de kadınların hayatında ‘el’in önemli bir yeri bulunmaktadır.⁶²⁷ Alevi geleneğinde Fadime Ana’nın Eli olarak adlandırılan bu el; uğur, bereket ve korumayı sembolize etmektedir.⁶²⁸

Ülkemizin birçok köşesinde özellikle köy evlerinin duvarlarında el resimlerine rastlamak mümkündür.⁶²⁹ Sivas ve Çorum’daki Alevi köylerinde ocağın bulunduğu duvara, boya veya is ile el işareti yapılmaktadır. Ocak duvarları kadınlar tarafından sıvanırken kadınlar uğur getireceğini, nazara karşı koruyacağını söyleyerek ellerinin izini duvara çıkarmaktadır. Kadınlar, benzer şekilde ellerinin izini hamur yoğurduktan sonra hamur üzerine çıkarmakta bu hareket ile bolluk ve bereket temenni etmektedirler.⁶³⁰

Alevilerin yoğunlukta yaşadığı bölgelerden Iğdır Karakoyunlu’da bir grup mezar taşında el motifi bulunmaktadır. Mezar taşlarındaki bu el motiflerinin Alevilik inancıyla beraber Hz. Muhammed ve ehl-i beytten oluşan kutsal beşliyi ve bunlara duyulan sevgiyi ifade etmek amacıyla yapıldığı düşünülmektedir.⁶³¹

Fatıma’nın eli, kadın şifacılığında sıklıkla anılan sembollerdendir. Bilhassa sözlü geleneğe şifa ve bereket isteklerinde Fadime Ana’nın Eli’nden yardım talep edilmektedir. Hz. Fatıma’nın şifacılığı, Hz. Muhammed’in yaralanıp yarasının kanı durmayınca, Hz. Fatıma’nın hasır sazları yakarak küllerini yaraya bastırarak kanı durdurması olayına atfen, İslam toplumunun ilk hemşiresi olarak kabul edilmesine dayanmaktadır. Günümüzde hâlâ Anadolu kadınları hastaya ilaç verirken “El benim

⁶²⁵ Kaya, s. 145.

⁶²⁶ Metin Ekici - Pınar Fedakâr, “Gelenek, Aktarma, Dönüşüm ve Kültür Endüstrisi Bağlamında Nazar ve Nazar Boncuğu”, *Millî Folklor*, Yıl 26, S. 101, 2014, ss. 40-50, s. 44.

⁶²⁷ Kaya, s. 145.

⁶²⁸ Ekici - Fedakâr, s. 44.

⁶²⁹ Çıblak, “Halk Kültüründe Nazar, Nazarlık İnancı ve Bunlara Bağlı Uygulamalar”, s. 110.

⁶³⁰ Kaya, s. 145.

⁶³¹ Arslan, s. 209-232, s. 212-213.

değil, bu Fâdime Anamızın eli” demekte, yoğurt mayalarken dahi Hz. Fatıma'nın ismini anmaktadır.⁶³²

Kadın şifacılığı farklı dönemlerde farklı yapılarda ve isimlerde ortaya çıkmıştır. Türk inanç sistemi içerisinde önemli bir fonksiyona sahip kişilerden kadın “Kam”lar da uyguladıkları sağaltım ve tedavilerle kadın şifacılığının temel motifleri arasında yer almaktadır.

“Kam” olarak adlandırılan bu şahıslar, olağanüstü güçlerle kurdukları temasa dayalı olarak topluma ve bireye dönük çözümler sundukları düşünülen bu sebeple de kendilerine saygı duyulan ve korkulan kişilerdir. Kadın kamlar daha çok bereket ve bolluğu, nüfus artışını sağlamak ve devam ettirmek amacıyla yapılan, yiyecek maddeleri ve doğum olayıyla ilgili törenleri yönetmektedir. Bu manada özellikle kadın kamların Türk inanç pratiklerinde önemli işlevi yerine getirdiğini söylemek mümkündür. Türk toplumunun mitolojik sembollerinden biri olan ‘kadın’, doğurganlık özelliğiyle, yaratıcı gücün, bereketin ve çoğalmanın sembolü olarak görülmektedir. Aynı zamanda Kadın kamlar, “Yer Ana” kompleksine girerek en eski çağların hatıralarını yaşatmaktadır.⁶³³ İslam dinine geçişle birlikte kadın kamlar, dini kimliklerini kadın evliyalara; büyücü ve efsuncu kimliklerini bakımcı, falcı, muskacı kadınlara; hekimlik kimliklerini de ocaklara bırakmışlardır.⁶³⁴

Kadın şamanlar arasında ebelik yapanların da var olduğu bilinmektedir. Bunlar doğuma yardımcı oldukları gibi çocukları olamayanları da tedavi etmekteydiler. Yine bazı bölgelerde erkek çocuk isteyenler şamanlara başvurmakta ve onlar tarafından efsunlanmaktaydı. Türklerin geç dönem Asya tecrübelerinde de ebelik kurumunun fonksiyonunu canlı bir şekilde koruduğu görülmektedir. Doğumda ve doğumla ilgili ritüellerde önemli role sahip olan ebelerin aynı zamanda bir takım tılsımlar da yaptıkları bilinmektedir.⁶³⁵ Kadın kamların temsil ettiği bütün bu kimliklerin prototipini Hz. Fatıma merkezli yapılan pratiklerde görmek mümkündür.

⁶³² Çiğdem Mollaibrahimoğlu, “Anadolu Kadın Merkezli Ziyaret Yerlerinin Sağaltma İşlevi Üzerine Bir İnceleme”, *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, S. 7, Ankara 2014, ss. 101-128, s. 104.

⁶³³ Ruhi Ersoy, “Kadın Kamlar’dan Göçerevli Türkmenler’de ‘Ebelik’ Kurumu’na Dönüşüm”, *Türkbilig: Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, S. 13, Ankara 2007, ss. 60-71, s. 62.

⁶³⁴ Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu’da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2010, s. 226.

⁶³⁵ Ruhi Ersoy, “Kadın Kamlar’dan Göçerevli Türkmenler’de ‘Ebelik’ Kurumu’na Dönüşüm”, s. 69.

Hız. Fatıma, İslam tasavvufunda da yaratıcı ve yenileyici manevi gücün membaı olarak görölmektedir. Özellikle anneler ile çocukların arasındaki şıfa süreçlerinde bu manevi gücün açığına çıktığına inanılmaktadır. Eski Türk inanç sisteminin etkin unsuru olan kadın Kamlar elleri aracılığıyla hastalıkları iyileştirme, toprakları bereketlendirme, ölmüşlere rehberlik etme gibi pratikleri yürütmekteydiler. İşte kadın kamların üstlendiğı bu misyon ve uygulamalar Hız. Fatıma anlatıları ile birleşerek “Fatıma’nın eli” sembolüyle kadim bir uygulamanın İslam içindeki görünümüne bürünmüştür.⁶³⁶

3.7. Türk-İslam Kültüründe “Fadime Ana Eli”ne ait çeşitli inanç ve uygulamalar

İnsanoğlunun tarih sahnesinde görüldüğü ilk anlardan itibaren doğada meydana gelen olaylara kayıtsız kalmadığı görölmektedir. Tehlikeli, anlaşılmaz olduğı gibi bir o kadar da ürkütücü olan doğa karşısında kendini güçsüz gören insan, büyüden destek almak istemektedir. Taklit, eylem ve toplu katılma yoluyla insanoğlu, doğaya karşı büyüyle korunmaya çalışmıştır. Bu süreçte üretilen düşünceler, kültür öğelerinde yer almakta, inanış ve pratikleri şekillendirmektedir.⁶³⁷

Kırsal yörelerde ve kentlerde bile nazar, uğur, büyü, muska kavramlarının Anadolu insanının yaşantısında önemli bir yer tuttuğı bilinmektedir. Bir anlamda kendi kaderi ile baş başa bırakılmış Anadolu insanı geleceğini, yaşamını; nazar, büyü ve muska ile yönlendirmekte, doktorun ve ilacın olmadığı pek çok yörede halk kendi başının çaresine bakmakta, birtakım mistik ve kutsal sembollere bel bağlamaktadır. Bu davranışlar, inanç ve geleneklerle de beslenmektedir.⁶³⁸

Anadolu’da bugün halen canlılığını koruyan kültürel semboller, Anadolu halkının gelenek, görenek ve yaşam biçimi, Orta Asya’dan gelen dinî inançlar ile İslamiyet’in kaynaşması, yerleşik Anadolu kültürleri ile Anadolu coğrafyasının sunduğı olanaklar, doğadaki temel geometrik formlar, iletişim kurma isteğı, anlatılamayan, somut olmayan olay, duygu, düşünce ve istekleri dolaylı anlatma zorunluluğı gibi etkenlerin sonucunda oluşmaktadır.⁶³⁹ Bu manada “Fatıma’nın Eli”

⁶³⁶ Işık, s. 26-27.

⁶³⁷ Artun, s. 2.

⁶³⁸ Alp, s. 71.

⁶³⁹ Alp, s. 69.

sembolü, Anadolu'nun kadim medeniyetlerinin düşünce, yaşam biçimi, inançlarının yansıdığı yaşayan kültürel sembollerdendir.

3.7.1. Bir Şifa Sembolü Olarak “Fatıma'nın Eli”

Elin şifa vermeye aracılık etmedeki misyonu gerek sözlü gerekse sağaltmaya yönelik pratiklerde kendini göstermektedir. Bilhassa mistik yorumlarla beslenen ‘el’ sembolizmini şifaya dönük pek çok pratikte görmek mümkündür.

Türk eczacılık tarihine dönük yapılan araştırmalarda, Osmanlı Saray hekimliğinde “Tenzu” adı verilen tabletlerin üzerine şifa ayetleri ve bir takım kutsal sözlerin yanı sıra, özellikle ‘el’ sembolünün basılı olduğu görülmektedir. Günümüzde de ilaç kutularının üzerinde dini (Haç işareti) ve mistik (masonik üçgen işareti) işaretlerin bulunması gibi⁶⁴⁰ Fatıma'nın eli sembolü de benzer şekilde önemli ve sihri kabul edilen diğer semboller gibi şifa uygulamalarının bir temsili olarak Osmanlı dönemi ilaç tabletlerinde yer almaktadır.

Türkler, İslam'ı yorumlarken Orta Asya geleneklerindeki kadın Kamlara dayanan uygulamalarını, inancın içine uygulanabilir bir şekilde yerleştirmişlerdir. Bu pratiklerden biri Modern zamanlarda new age uygulamalarından reikiye benzeyen şifa verme ile ilgilidir. Buna göre sağaltım yapacak kişi hastalıklı olduğu düşünülen bölgeye “El benim değil Fatıma anamızın eli” diyerek elini temas ettirmektedir. Böylelikle tedaviyi sağlayacak şifanın aktarıldığı düşünülmektedir. Bu telkinle enerjinin sembolik anahtarı olarak kabul edilen Hz. Fatıma Ana'nın, niyet ve saflığı ile söz konusu şifa sürecinin gerçekleşebileceğine inanılmaktadır. Bu şifa uygulaması yüz yıllardır Anadolu'da ocaklı denilen kadınlar tarafından yapılmaktadır.⁶⁴¹ Ocaklı kadınlar, halk tarafından çeşitli hastalıkları gelenekten gelen bazı tedavi yöntemlerini kullanarak iyileştiren hekimler olarak kabul edilmektedir.⁶⁴² Ocaklı olarak adlandırılan bu şifacı kadınları Türk kültüründe pek çok şifa uygulamasında görmek mümkündür.

Hz. Fatıma, aynı zamanda Doğu Türkistan'daki bakışların Anadolu'daki bir versiyonu olan ocaklı kadınların pîri kabul edilmektedir. Örneğin İçel ve Silifke

⁶⁴⁰ Tanyu, s. 494-495.

⁶⁴¹ Işık, s. 28-29.

⁶⁴² Kumartaşlıoğlu, s. 109.

yörelere bu şekildeki hekimlik sanatının Hz. Fatıma'ya ait olduğu belirtilmektedir.⁶⁴³ Özellikle Silifke ve çevresinde tedaviler “Eşe Fatıma” adı ile yapılmaktadır. Bu bölgede Hz. Aişe'nin adının “Eşe” ye dönüştürülmüş olması ihtimaldir. Bununla birlikte Ayşe adı ile Fatıma adının birleştirilerek telkinle yapılan tedavinin etkisinin arttırmanın hedeflendiğini söylemek de mümkündür. Tedavi etmek, kurşun dökmek, yılanlık kesmek gibi tedavi yöntemlerinin ocaklı olarak adlandırılan belirli aileler tarafından yapıldığı bilinmektedir. “Atamızın yaktığı Ocak” tabirinden de anlaşılacağı üzere ocak kültürü ve atalar kültürünün birbirine oldukça yakın olduğu görülmektedir.⁶⁴⁴

Sivas-Kangal'da Ocaklı olmak için kabul edilebilir şartlardan biri de Fatıma Ana'yı rüyada görmektir. Rüyasında Fatıma Ana'yı gören kimse O'nu bizzat görmüş kabul edilmekte ve rüyada ondan “el alan” kimse “Ocaklı” olabilmektedir. Bodrum kırsalında da Ocaklılık anlayışının ve Fadime Ana kültürünün sürdürüldüğü bilinmektedir.⁶⁴⁵

Geçmiş dönemde İstanbul'da görülen sağlıkla ilgili uygulamalarda, gerek yara pansumanlarında gerekse enjeksiyon yapılırken “Fadime Ana'nın eli” denilmekte bu şekilde hastanın bir an önce iyileşeceğine inanılmaktadır.⁶⁴⁶

Adana'da rastlanılan bazı uygulamalarda olduğu gibi Ankara, Denizli ve diğere bazı bölgelerde de “El benim elim değil, Fatıma Anamızın eli” denilerek baş ağrısını geçirmek üzere alın, Bursa'da ve Mersin-Tarsus' da ise hastalık ve ağrı durumlarında boğaz (bademcik) sıvazlanmaktadır. Anadolu'da hasta olan kimsenin sırtının sıvazlanması, yarası olana merhem sürülmesi sırasında veya ocaklı kadınlar cilt yaraları üzerine bıçak sürerken de “El benim elim değil, Fadime Anamın eli” demektedirler.⁶⁴⁷

Şifaya dönük bir başka uygulamada ise bir bardak su iki avuç içine alınmakta şifa niyetine dua okunup “El benim değil Fatıma Anamızın eli” diyerek su hasta olana ikram edilmektedir.⁶⁴⁸

⁶⁴³ Kumartaşlıoğlu, s. 109.

⁶⁴⁴ Tanyu, s. 486.

⁶⁴⁵ Çetin - Kalafat, s. 29.

⁶⁴⁶ Üçer, s.115-117.

⁶⁴⁷ Tanyu, s. 483-487.

⁶⁴⁸ Işık, s. 29-30.

Silifke ve çevresinde nazara yani göz değmesine ilişkin tedavi de Eşe Fatma Ana'ya dayandırılmaktadır. Buna göre, seçici kadın nazara yönelik tedavi için önce abdest almakta, sonra hastayı kibleye döndürerek: “El benim elim değil, el eşe Fatma Anamızın elidir.” Demekte ve ihlas suresini okumaktadır. Bu esnada ise Seğ (şap) parçası önce baş, sonra bel ve bacaklarda üçer defa dolaştırılarak seğleme işlemi tamamlanmaktadır. Aynı işlem hayvanlara dönük olarak da uygulanmaktadır.⁶⁴⁹

Bazı bölgelerde kül Fadime ananın uğraşı kabul edildiğinden saygı görmekte hastalık durumlarında tedavi maksadıyla kullanılmaktadır. Kül suda eritildikten sonra süzülme ve sancısı tutarak hastalanan kişilere suyu içirilmektedir.⁶⁵⁰

Adana- Karaisalı ve çevresinde halk hekimliğinde bazı adet ve uygulamaların varlığını bugün de sürdürdüğü görülmektedir. Sızı olan, ağrıyan yere “Benim elim değil Fatıma anamızın eli.” denilerek masaj yapıldığında ağrı veya sızının geçeceğine inanılmaktadır.⁶⁵¹

2014 yılında Kütahya ve çevresindeki sağaltma ocakları ve buralarda yapılan tedavilere yönelik bir araştırmada “Fadime Ana Eli”nin hala şifa uygulamalarında etkin bir şekilde yer aldığını göstermektedir. Bu ocaklarda zayıf, cılız ve ağlama nöbeti olan çocukların, arpacık hastalığının, dalak rahatsızlıklarının, kırkı çıkmamış sürekli ıķınan çocukların, gözünde şişlik ve şiddetli baş ağrısı olanların, siğillerin, panik ve korku rahatsızlıklarının tedavisi ile nazar değmesine bağılı olarak yapılan kurşun dökme işlemlerinde “Fadime Ananın Eli”nden yardım talep edilmektedir.⁶⁵²

Örneklerde görüldüğü üzere Fatıma ana Anadolu coğrafyasında etkin bir şifa ve sağaltım kaynağı olarak kabul edilmekte ve şifa isteklerinde “Fatıma'nın Eli”nden yardım talep edilmektedir.

3.7.2. Doğumla İlgili İnançlarda Hz. Fatıma

Fatıma'nın Eli Sembolü, Türk kültüründe kolay doğum, anne ve bebeğin korunması gibi durumlarla ilgili olarak karşımıza çıkmaktadır. “Fatıma ana eli”

⁶⁴⁹ Tanyu, s. 487.

⁶⁵⁰ Tanyu, s. 484.

⁶⁵¹ Zeynep Kök, *Karaisalı (Merkez) Halk Kültürü Araştırması*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Adana 2006, s. 99.

⁶⁵² Münire Baysan, “Kütahya ve Çevresinde Sağaltma Ocaklarında Yapılan Tedaviler”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Kütahya Özel Sayısı, Kasım 2014, ss.77-83, s. 79-81.

şeklindeki isimlendirmesiyle bu sembol genellikle yardım umulan bir bitkide isim veya bir muska olarak görülmekte bunun yanında sözlü pratiklerde ise yardım talep edilen bir lafız olarak yer almaktadır.

Fadime Ana'nın bilhassa ebelerin piri olduğuna ilişkin yaygın bir inanç bulunmaktadır.⁶⁵³ Bu inancın bir uzantısı olarak, Türkiye'nin birçok bölgesinde, ebeler doğum işlemlerinde "Benim elim değil Fatma Ana'nın eli" deyişiyle birlikte kolay bir doğum sağlamak için doğum yapan kadının karnını sıvazlamaktadırlar.⁶⁵⁴

Anadolu Alevilerinden olan Tahtacılar da doğumu yaptıracak olan kadın, doğumu kolaylaştırmak amacıyla doğum sırasında "El benim elim değil, Eşe Fatma ananın eli" diyerek doğum yapacak kadının karnını eliyle ovmaktadır.⁶⁵⁵ Bu şekildeki bir doğum pratiği Mersin bölgesindeki Tahtacı Türkmenleri arasında da yer almaktadır.⁶⁵⁶ Yine Ankara, Bursa, Denizli, Tarsus gibi bölgelerde ağrı, hastalık veya hamilelik durumlarında "El benim elim değil, Fatma Anamızın eli" denilerek sıvazlama işlemi yapılmaktadır.⁶⁵⁷

Fatma Ana'nın adını taşıyan bir bitki Anadolu'da birçok yerde doğumu kolaylaştırmak için kullanılmaktadır.⁶⁵⁸ Nevşehir'in Avanos ilçesine bağlı Özkonak köyünde ise "fadimeanaotu" olarak bilinen bir ot, doğum sancıları başlayan kadınlara doğumu kolaylaştırmak üzere içirilmektedir.⁶⁵⁹

Afyon Bolvadin çevresinde hamile olan kadınların doğumlarını kolaylaştırmak için birtakım uygulamalar yapılmaktadır. Bunlardan birinde "Fatıma ana eli" denilen bir bitki, bir kabın içinde suyla ıslatılmakta ve bitkinin yaprakları açıldıkça doğumun da kolaylaşacağı düşünülmektedir. Yine bu suya çeşitli ayet ve dualar okunarak doğum devam ederken doğum yapan kadına içirilmektedir.⁶⁶⁰

Karaman'da yapılan ve anne adaylarına verilen eğitimin gebelik, doğum, lohusalık ve bebek bakımına etkisini ölçen bir çalışmada, katılımcı kadınların

⁶⁵³ Kumartaşlıoğlu, s. 106-107.

⁶⁵⁴ Ruhi Ersoy, "Kadın Kamlar'dan Göçerevli Türkmenler'de 'Ebelik' Kurumu'na Dönüşüm", s.70.

⁶⁵⁵ Ali Selçuk, "Tahtacıların Doğum İle İlgili İnanç Ve Uygulamalarına Fenomenolojik Bir Yaklaşım", *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)*, S. 16, Güz 2004, ss. 163-180, s. 167.

⁶⁵⁶ Ruhi Ersoy, "Kadın Kamlar'dan Göçerevli Türkmenler'de 'Ebelik' Kurumu'na Dönüşüm", s. 70.

⁶⁵⁷ Tanyu, s. 481-487.

⁶⁵⁸ Necmettin Ersoy, *Semboller ve Yorumları*, s. 247.

⁶⁵⁹ Kumartaşlıoğlu, s. 106-107.

⁶⁶⁰ Münevver Karanfil Güldemir, *Afyon-Bolvadin Çevresi Halk İnanışları ve Uygulamaları*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2008, s. 52.

%77,9'unun⁶⁶¹ “Fatma Ana Eli, Havva Ana Eli, Meryem Ana Eli, Mercan Ana Eli” gibi adlarla anılan bu bitkiyi doğumu kolaylaştırmak amacıyla kullandıkları belirtilmektedir.⁶⁶²

Ankara’da görülen bir uygulamada, el şeklindeki bir kâğıda “Fatıma Anamızın Eli” denilmekte ve üzerine “Âyetül Kürsi” yazılarak, ele benzeyen bu şekil suya konulmaktadır. Daha sonra bu sudan doğum sancısı çekenlere içirilmektedir.⁶⁶³

Sivas bölgesinde loğusa yatağı kutsal sayılmakta ve “Fadime Ana’mızın Döşeği” olarak adlandırılmaktadır. Bu inanış neticesinde lohusaya hizmet etmek, bakmak sevap sayılmaktadır.⁶⁶⁴

Bunların yanında, Fatma Ana’ya ilişkin pratikler Azerbaycan Türklerinin pratiklerinde de “Dünya’nın Anası” olarak görülen, koruyucu bir misyona sahip mitolojik karakter Umay’ın bir devamı olarak benzer şekilde görülmektedir. Buna bağlı olarak “Benim elim değil, Fatma ananın eli” şeklindeki deyiş Azerbaycan Türklerinde dua olarak söylenmektedir. Fatıma’nın elinin insanları kötü ruhlardan ve musibetlerden koruduğu düşünülmekte, yeni doğum yapmış bir kadın Fatma Ana’yı yardıma çağırırsa cinlerin olası zararından korunacağına inanılmaktadır.⁶⁶⁵

Anadolu folklorunda doğumu simgeleyen ana ile bereket arasında kurulan bağlantının bir yansıması olarak ‘el motifi’, “Fatma Ana” veya “Fadime Ana” yı sembolize etmektedir.⁶⁶⁶

Doğumla ilgili birçok ritüelde “El benim değil Fatma (Fadime) Ana’nın eli olsun” denilerek huzurlu, sorunsuz, güvenli ve kolay bir doğum gerçekleşmesi için Hz. Fatıma’nın maneviyatından güç alma isteği görülmektedir. Muhakkak ki hastalık ve zorluk çekme gibi daha birçok sıkıntılı süreçlerde manevi destekler, psikolojik olarak moral olmakta sorunların sona ermesi noktasında süreci olumlu

⁶⁶¹ Hatice Yalçın, *Anne Adaylarına Verilen Eğitimin (ASBEP) Gebelik, Doğum, Lohusalık ve Bebek Bakımına İlişkin Fonksiyonel Olmayan Uygulamalara Etkisi (Karaman İli Örneği)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 2011, s. 192.

⁶⁶² Hatice Yalçın, “Gebelik, Doğum, Lohusalık ve Bebek Bakımına İlişkin Geleneksel Uygulamalar (Karaman Örneği)”, *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, C. 55, S. 1, Ankara 2012, ss. 19-31, s. 22.

⁶⁶³ Tanyu, s. 481-487.

⁶⁶⁴ Üçer, s.115-117.

⁶⁶⁵ Okutan, s. 90-91.

⁶⁶⁶ Tevhide Özbağı, *Ankara İl Merkezinde Yaşayan Kadınlarda Bulunan Geleneksel Gümüş Takılar Üzerinde Bir Araştırma*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1989, s. 38.

etkilemektedir. Bu manada “Fatıma’nın eli” nin bir nevi manevi plesebo etkisi oluşturduğunu söylemek mümkündür.

3.7.3. Nazarla İlgili Uygulamalarda Fatıma’nın Eli

Birçok gelenekte yer alan önemli sembollerden ‘el’, işe, harekete, beslenmeye, savunmaya ve korunmaya aracılık eden önemli organlardandır. Gücü ve faydayı temsil etmektedir.⁶⁶⁷ Tarih öncesinden kalma yapılarda da görülen el motifinin kötülük gelebilecek kişiye yönelik bir tehdit ifade etmesi yanında nazara karşı bir koruma sağlamak için de kullanılmış olabileceği düşünülmektedir.⁶⁶⁸ El sembolü nazara karşı kullanıldığında genellikle el fallarının yanı sıra halı, kilim, bayrak gibi eşyalar üzerinde yer almaktadır.⁶⁶⁹

Beş parmağı açık el figürünün nazara karşı etkin bir koruma sağladığına dönük inanç dünya folklorunda olduğu gibi Anadolu’da da yaygındır.⁶⁷⁰ Nitekim Anadolu’da bazı evlerin duvarlarında görülen el resmi bu inancı yansıtmaktadır. Aynı zamanda Anadolu’da çeşitli nazarlık türleri arasında en yaygın olanlarından beş parmağı açık el şeklindeki metal nazarlıklar, “Fatma Ana Eli” veya “Meryem Ana Eli” olarak adlandırılmaktadır.⁶⁷¹ Kimi zaman da Hz. Ali’nin işareti olarak kabul edilmektedir.⁶⁷²

Tarihin ilk çağlarından itibaren ‘el’in değişmeyen bir öneme sahip olduğu görülmektedir. Öyle ki bir sihir, büyü, nazar ve tesir etme vasıtası olarak kullanıldığı ifade edilmektedir. Çatal höyük de yapılan kazılarda, sekiz remizli mezar tapınağında bulunan ve neolitik çağa ait olan bir eserde duvara kırmızı zemin üzerine çizilen el resimleri yer almaktadır.⁶⁷³

Ülkemizin kimi bölgelerindeki köy evlerinin duvarlarında, aşı boyası ile basılmış el resimleri görülmektedir. Aynı resimleri Anadolu’nun tarih öncesi

⁶⁶⁷ Tanyu, s. 492.

⁶⁶⁸ Emine Öztürk, *Türk Kültüründe Nazar ve Antalya İlinin Akseki, Alanya, Manavgat İlçelerinde Bulunan Nazarlıklar*, s. 117-118.

⁶⁶⁹ Tanyu, s. 492.

⁶⁷⁰ Necmettin Ersoy, *Semboller ve Yorumları*, s. 247.

⁶⁷¹ Emine Öztürk, *Türk Kültüründe Nazar ve Antalya İlinin Akseki, Alanya, Manavgat İlçelerinde Bulunan Nazarlıklar*, s. 117-118.

⁶⁷² Tanyu, s. 492.

⁶⁷³ Tanyu, s. 492.

çağlardan kalma, Çatalhöyük evindeki, yapı artıklarında da rastlanmaktadır.⁶⁷⁴ Hitit, Sümer ve Babilonya mühürlerinde El Motifinin tamamen mistik bir anlamda kullanıldığı kaynaklarda belirtilmektedir. Bunların nazara karşı sihirli bir kuvvet taşıdığını düşünmek de mümkündür.⁶⁷⁵ Bu el resimleriyle, kötü gözden korunmak için yapılan hareketler arasında, ona zarar verecek kişi karşısındaymış gibi eli ileriye uzatarak söylenen (Elementerfiş kem gözlere şiş, beş parmağım gözüne!) sözlerinin karşılaştırılması, bir anlam kazanmaktadır.⁶⁷⁶

Fatma Ana eli adını taşıyan ve el biçimindeki madenden yapılmış nesnelere, nazarlık olarak işlev görmektedir.⁶⁷⁷ Mersinde evlerin hemen girişine, üzerinde insan gözü çizilen veya mavi göz boncuğu olan bakırdan imal edilmiş bir el asıldığı görülmektedir.⁶⁷⁸ 'El motifi' gümüş kadın takılarında bilhassa takıların uçlarından sarkan penezlerde nazara karşı koruyucu bir etken olarak sıklıkla kullanılmaktadır.⁶⁷⁹

İfade ettikleri anlamlar ile toplumda yerleşmiş inançları da yansıtan takılar, bereket, nazar ve kötü ruhlara karşı koruyucu birer tılsım olarak işlev görmektedirler. Bir diğer işlevleri de estetik bakımdan bedenleri, süslemektir. Bu manada takılarda yaşatılan el, göz gibi semboller birer motif olarak toplumsal kabul gören doğrulara işaret etmektedirler.⁶⁸⁰

Anadolu Türk kadınları nazara karşı taktıkları hamail kolyelerin aynı zamanda bolluk ve bereket sağlayacağına da inanmaktadırlar. İslam öncesinden gelen bu inanış ve gelenek günümüzde hala devam etmektedir. Dini inançların yanında geleneklerin de önemli ölçüde yansıdığı, nazardan korunmak için yapılan takılarda, el şekli veya motifinin yanı sıra Antik Mısır'ın en büyük tanrısı Ra'nın simgesi de olan göz şeklinin ya da motifinin kullanıldığı görülmektedir. Yine gözü simgeleyen üçgen yapıları bazı kolyelerin sarkaçlarında 3, 5, 7, 9, 12 gibi kutsal kabul edilen sayılar yer almaktadır.⁶⁸¹

⁶⁷⁴ Necmettin Ersoy, *Semboller ve Yorumları*, s. 247.

⁶⁷⁵ Arslan, s. 209-232, s. 212.

⁶⁷⁶ Necmettin Ersoy, *Semboller ve Yorumları*, s. 247.

⁶⁷⁷ Necmettin Ersoy, *Semboller ve Yorumları*, s. 247.

⁶⁷⁸ Çıblak, "Halk Kültüründe Nazar, Nazarlık İnancı ve Bunlara Bağlı Uygulamalar", s. 110.

⁶⁷⁹ Özbağı, s. 38.

⁶⁸⁰ Müjde Üster, *Antik Dönem Anadolu Takılarında Görsel Kültürün Kodları*, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011, s. 46.

⁶⁸¹ Üster, s. 45-46.

Nazardan korunmayı simgeleyen göz veya onun temsili olan üçgen motifine bazen 5 gibi bir sayının bazen de el motifinin eşlik ettiği görülmektedir. “Fatıma’nın eli” sembolü, çeşitli versiyonlarında kimi zaman elin içinde bir gözle betimlenmektedir. Bunun yanında bu sembolün bir diğer adı da “Hamse” yani beştir. O halde nazardan korunmayı temsil eden el, göz ve 5 sayısının simgesel manalarının “Fatıma’nın Eli” sembolünde birleşmekte ve bu sembol nazara karşı güçlü bir potansiyel koruyucu olarak kabul görmektedir.

Adana bölgesinde el biçimindeki kâğıda ortasına göz resmi çizilerek nazara karşı kullanılmaktadır.⁶⁸² Benzer şekilde Elazığ’da üzerlerine el ya da göz resmi çizilen kâğıtların, nazardan korunmak için yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir.⁶⁸³

Türkiye’nin hemen her yerinde nazarı çıkarmak amacıyla yapılan ‘kurşun dökme’ işleminde “Benim elim değil, Fatma anamızın eli” denilmektedir.⁶⁸⁴ Eski inançlarda kutsal kabul edilen Kurşun madeninin aynı zamanda nazara karşı koruyucu etkisi olduğuna inanılmaktadır. Bu sebeple nazar değdiği düşünülen kişilere bu işi bilen belli kimselerce tava, su taşı, temiz bir örtü ve eritmek üzere bir miktar kurşundan oluşan malzemeler eşliğinde kurşun dökme işlemi yapılmaktadır. Kurşun döken kimseler “benim elim değil Fatıma anamızın eli”, “nazara nazara/ nazar edenlerin gözü bozara/ Elemlere fiş/ kem gözlere kızgın şiş” diyerek besmele çekmekte ve bu işlemi gerçekleştirmektedir. Daha sonra ise kurşunun su içerisinde aldığı sekle göre yorum yapılmaktadır.⁶⁸⁵

Kurşun dökme, izinli ve ocaklı diye tabir edilen kadınlar tarafından yapılmakta ve bu hitapla düşmanın gözünü çıkarmanın esasen kurşun dökenin değil Fatma Ananın eli olduğu ima edilmektedir. Böylelikle pratiğe Fatma Ana vesilesiyle dinsel unsurlar nüfuz ettirilerek, sihri bir esas kazandırılmakta ve uygulama kuvvetlendirilmektedir.⁶⁸⁶ Nazar, kem göz, iftira, beddua gibi tesirlerden korunmak

⁶⁸² Tanyu, s. 483.

⁶⁸³ Mine Er, *Elazığ’da Nazarla İlgili İşlemlerin Sosyolojik Tetkiki*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2005, s. 43.

⁶⁸⁴ Emine Öztürk, *Türk Kültüründe Nazar ve Antalya İlinin Akseki, Alanya, Manavgat İlçelerinde Bulunan Nazarlıklar*, s. 125.

⁶⁸⁵ Güldemir, s. 80.

⁶⁸⁶ Orhan Acıpayamlı, “Anadolu’da Nazarla İlgili Bazı Âdet ve İnanmalar”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 20, S. 1-2, Ocak-Haziran 1962, ss. 1-40, s. 28.

için yapılan başka bir uygulamada ise ‘el’, baş etrafında daireler çizilerek üç kere döndürülmektedir. Uygulama bitirilirken, “El benim değil Fatıma Anamızın eli olsun” denilmektedir.⁶⁸⁷

Eski Ayasofya Camii içinde, kilisenin hazine dairesine giden boşluktaki duvar üzerinde, siyah bir el izi yer almaktadır. Bu ‘el’in Meryem Ana’nın eli veya Fatih sultan Mehmet’in eli olduğuna dair çeşitli söylentiler bulunmaktadır. Bununla birlikte, kilise veya cami olarak kullanıldığı dönemde yapım veya restorasyon sırasında, özellikle buraya konmuş bir nazar simgesi de olabileceği düşünülmektedir.⁶⁸⁸

3.7.4. Uğur, Şans ve Bereket Sembolü Olarak Fatıma’nın Eli

Elin bir sembol olarak kullanımının çok eski tarihlerden başladığı ve bu kullanımın Anadolu coğrafyasında da geçmişten buyana devam ettiği bilinmektedir. Alaca Höyük’te yapılan kazılarda, Hitit katlarında, pişmiş topraktan üretilen el şeklinde ritüel kaplara rastlanmaktadır. Alaca Höyük’teki Alevi Türk köylerinin yanı sıra Sivas’ın Sünnî ve Alevi köylerinde ocak duvarlarına boya ya da isle el işareti basılmaktadır. Yine Ocak duvarını sıvayan kadınların çamur sıvaya da el izi bastıkları bilinmektedir. Uğur ve bereket sembolü olarak kabul edilen bu el izleri aynı zamanda Fadime Ana’nın Eli olarak adlandırılmaktadır. Bunun yanında Anadolu’daki pek çok evin ocağında da Fadime Ana’nın Eli’ne ocak duvarlarında bu şekilde rastlamak mümkündür. Bununla birlikte Fadime Ana, uğur ve verimlilik simgesi olarak pek çok inanç ve gelenekte yaşamaktadır.⁶⁸⁹

“Diyarbakır Yöresi Alevi Ocakları Üzerine Bir Araştırma” adlı TÜBİTAK projesi kapsamında yapılan saha araştırmalarında Fatma Ana’nın elinin sözlü kültürde de yaygın bir şekilde kullanıldığı ifade edilmektedir. Bu araştırmaya göre, “El benim elim değil, Fatma Anamızın eli” deyişi; bir işe başlandığı sırada, özellikle aşure yapımına başlamadan önce ve sağaltma ile ilgili bazı pratiklerde ocaklı

⁶⁸⁷ Işık, s. 29.

⁶⁸⁸ Necmettin Ersoy, *Semboller ve Yorumları*, s. 247.

⁶⁸⁹ Üçer, s. 113-114.

kadınlar tarafından söylenmektedir. Bu ifadenin, yapılan işi ya da aşı korumak, bereketlenmek gibi amaçlarla söylendiği belirtilmektedir.⁶⁹⁰

Anadolu'nun birçok yöresinde görülmekle beraber bilhassa Sivas'ın bazı Sünni ve Alevi köylerinde, kutsal ve mübarek sayılan ocak duvarlarına boya ile ya da is ile el işareti basıldığı görülmektedir.⁶⁹¹ Köylü kadınlar, bu işlemi, ocak duvarlarını sıvarken uğur ve bereket getirmesi maksadıyla Fadime Ana'nın eline atfen yaptıklarını ifade etmektedirler.⁶⁹²

Anadolu'da, Nevruz zamanında 'Fadime Ana Pekmezi' adıyla yapılan bir tatlı bulunduğu belirtilmektedir.⁶⁹³ İzmit'te kandil günlerinde helva yapılırken "El benim elim değil Fadime Ana'nın eli" denilmekte ve bu şekilde helvanın çoğalıp bereketleneceğine, herkese yeteceğine inanılmaktadır.⁶⁹⁴

"Fadime Ana", Denizli ve çevresinde Anadolu'nun birçok bölgesinde olduğu gibi hanımlar tarafından büyük bir kabul ve benimsenerek bilhassa ev işlerinde uğur ve bereket sembolü olarak görülmektedir.⁶⁹⁵ Bu uygulamalarda kadınlar yoğurt yapma sırasında mayayı süte katarken yoğurdun iyi tutması için, çiçek ya da sebze fidelemesi, turşu yapılması esnasında "El benim elim değil, Fadime Anamızın eli" demektedirler.⁶⁹⁶

Hamur yoğuran kadın, elini hamura basmakta, mayalanmasını sağlamak için üzerini kapatırken "Adım Ayşe, hamurum coşa, ben fırına gidiyorum, ardından ulaş" diyerek yine "Bu el benim elim değil, Fadime Anamızın eli olsun." cümlesini tekrar etmektedir. Yemek yapılırken tencerenin kapağını kapatan kadınlar ise "Besmele ve Fadime Ana gibi ağır taşları" tencere kapağı üzerine koymakta ve bunu yapmadıkları takdirde şeytanların yemeği çalacaklarına yahut onun lezzetli ve bereketli olmayacağına inanmaktadırlar.⁶⁹⁷

Berekete ilişkin bir uygulamada büyük un çuvallarının dibine çörek otu konulmasıdır. Bereketli olsun diye konulan çörek otu uygulamasının "Fadime Ana"

⁶⁹⁰ Ekici - Fedakâr, s. 44.

⁶⁹¹ Kumartaşhoğlu, s. 107.

⁶⁹² Tanyu, s. 488.

⁶⁹³ Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, s. 243.

⁶⁹⁴ Üçer, s.115-117.

⁶⁹⁵ Tanyu, s. 483.

⁶⁹⁶ Üçer, s. 149.

⁶⁹⁷ Tanyu, s. 483.

dan kaldığına inanılmaktadır. Bu sebeple çuvalların ağzını un almak için açan kadınlar “El benim elim değil Fadime Ana’nın eli” demektedirler.⁶⁹⁸

Berekete dönük bir başka uygulamada ise tarlaya tohum saçılırken evin en yaşlı kadını bir avuç tohumu almakta ve serpmeye işlemi esnasında “El benim değil Fatıma Anamızın eli olsun.” demektedir.⁶⁹⁹

Balıkesir yöresinde de buğdayla ilgili olan bir uygulamada tarlaya buğday saçmadan önce “Benim elim değil Fatma anamızın eli” denilip ondan sonra buğday atılmaktadır. Başka bir uygulamada ise tarlaya ilk tohum atan kişinin Hz. Âdem olduğuna inanıldığından çiftçi onun temsilcisi kabul edilmekte ve bu sebeple “Benim elim değil, Âdem babamızın eli” denilerek tohum saçılmaktadır.⁷⁰⁰ Böylelikle kutsal bir kişinin yaptığı kutsal eylemin tekrarlanarak kutsalın yaşatılmaya çalışıldığı ve bu şekilde bereket ve verimlilik elde edilmek istendiğini söylemek mümkündür.

Denizli ve çevresinde evde huzurlu ve iyi bir geçim olmasını sağlamak için şeker atılmakta ve bu esnada “El benim elim değil, Fadime Anamın” denilmektedir.⁷⁰¹

Ankara’da görülen bir uygulamada askerlikte kura çekenler bu esnada “Fadime Ana’nın eli olsun” demektedirler. Bu şekilde söylediklerinde daha şanslı olacaklarına inanmaktadırlar. Burada, genellikle kadınlar arasında bulunan “Fadime Ana’nın eli” ritüelinin erkekler tarafından da uygulandığı görülmektedir.⁷⁰²

Türkler arasında ‘Fadime Ana’ya ilişkin birçok inanç ve uygulama görmek mümkündür. Türk kültüründe “Fadime Ana, Fatma Zehra Ana” gibi isimlerle de anılan Hz. Fatıma, hanımların ev işlerinde manevi yardımcısı, uğur, bereket ve becerikliliğin, eş ve komşularla iyi geçinmenin sembolü kabul edilmektedir.”⁷⁰³

3.7.5. Halılarda ve Kilimlerde Fatıma’nın Eli

İnsanların inanç sembollerini bütün dünyada taş, toprak, maden, seramik ve tekstil malzemeleri gibi çeşitli vesilelerle ortaya koydukları ve yaşatmaya çalıştıkları

⁶⁹⁸ Üçer, s. 115-117.

⁶⁹⁹ Işık, s. 29-30.

⁷⁰⁰ Olgunsoy, s. 74-76.

⁷⁰¹ Tanyu, s. 484.

⁷⁰² Üçer, s. 115-117.

⁷⁰³ Üçer, s. 113-120.

görülmektedir. Eski inanç sistemlerine ait olan birçok değer ve pratiğin günümüzde farklı görünümle yaşadığı bilinmektedir. İnsanlık tarihi boyunca üretilen bütün bu objeler, inanç, sanat, kültür alanında medeniyetlerin ortak mirası olarak önemini korumaktadır.

Hareketin simgesi, kutsal insan varlığının bir parçası ve onun koruyucusu olan el ilkelerde büyüsel bir nesne olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle el pek çok resimlere konu olmuş, cisim olarak da kullanılmıştır.⁷⁰⁴

Günümüzde Anadolu'nun hemen hemen her bölgesinde dokunan kilimlerde bereket, şifa, nazardan korunma anlamını sembolize eden bir işleme olarak Fatıma'nın Eli motifinin yer aldığı görülmektedir.⁷⁰⁵ El ve parmak motiflerini halı (Şekil 3.25.), kilim gibi dokumaların (Şekil 3.26.) yanı sıra gümüş (Şekil 3.27.) ve seramikten (Şekil 3.28.) yapılan duvar süslerinde sıkça görmek mümkündür. El motifi kimi zaman bire bir veya stilize olarak kullanılmakta kimi zaman ise orta kısmında göz motifi de bulunmaktadır.

Şekil 3.25. Halıda Fatma Ana'nın el motifi.

Şekil 3.26. El, parmak ve tarak motifleri.⁷⁰⁶

⁷⁰⁴ Üçer, s.113.

⁷⁰⁵ Kalay, s. 193-194.

⁷⁰⁶ Kayabaşı - Yanar, s. 179-180.

Şekil 3.27. Gümüşten Fatma Ana'nın el motifi.

Şekil 3.28. Seramikten Fatma Ana'nın el motifi.⁷⁰⁷

Bugün birçok Anadolu kilimini süsleyen el motifinin, nazar ve tılsımın etkisiyle yapıldığı belirtilmektedir.⁷⁰⁸ Anadolu'daki Ana Tanrıça inancının sadece heykelticiklerle sınırlı kalmadığı farklı birçok örnekte görülmektedir. Bu örneklerden biri de dokumalardır. Bilhassa Anadolu-Türk kilimlerinde sıklıkla bolluk, bereket ve doğurganlığı temsil eden Ana Tanrıça sembolü olarak “elibeline, bereket ve el motifleri” karşımıza çıkmaktadır.⁷⁰⁹

Neolitik dönem yerleşim merkezlerinden Çatalhöyük, Ana tanrıça kültürünün Anadolu'dan dünyaya yayıldığını göstermektedir. Birçok araştırmacı, Ana Tanrıçanın Anadolu'da doğup yaşadığı konusunda müttefiktirler. Bugün dokumalarda kullanılan “eli beline motifi” ve “Fatma Ana Eli motifi” Ana Tanrıça kültürü inanışlarının günümüze yansıyan izleridir. Anadolu inancında doğumu temsil eden ana ile bereket arasında bir ilişki kurulduğu, bu bağlantının ana tanrıça Kybele'den başlayarak Meryem Ana'ya kadar devam ettiği, İslamiyet'in kabulünden

⁷⁰⁷ Kayabaşı - Yanar, s. 180.

⁷⁰⁸ Üster, s. 96.

⁷⁰⁹ Kalay, s. 196.

sonra ise Fatma Ana Eli olarak varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Bunun yansımalarından biri de dokunan kilimlerde çeşitli formlarda uygulanan el motifleridir. Kars (**Şekil 3.29.**) ve Erzurum (**Şekil 3.30.**) bölgelerinde dokunan halı ve kilimlerde el motiflerini sıkça görmek mümkündür.

Şekil 3.29. Kars kilimlerinde el motifi.

Şekil 3.30. Erzurum kilimlerinde el motifi.⁷¹⁰

3.7.6. Bayraklarda Fatıma'nın Eli

Anadolu'da kilim, halı, ev eşyaları, mimarî yapıların yanı sıra düğün bayraklarında da Türk damgalarının ana çizgilerini görmek mümkündür. Kilis'in Acar köyünde, düğün bayraklarının üzerinde, üç el resmi ve bunların ortasında hilal resmi bulunmaktadır. Türk Folklorunun temel motiflerinden olan bu semboller Anadolu'da birçok oymak çadırında ve köy duvarlarında bulunmaktadır. Halk nazarında kutsal ve mübarek kabul edilen el sembolüne, uğur ve bereket amacıyla düğün bayraklarında da yer verildiği görülmektedir.⁷¹¹

Türkiye'nin birçok yöresinde düğün bayraklarında görülen el motifi Sivas ve Çorumdaki Alevi köylerinde de bayrakların üzerinde bulunmaktadır. Aynı zamanda mühürlerde görülen bu motif, yeniçerilerin bayraklarını da süslemektedir.⁷¹² Iğdır Köylerinde muharrem ayındaki anma törenlerinde, alemler beş parmak biçiminde madeni bir levhadan yapılan bayrakların kullanıldığı görülmektedir.⁷¹³ Bektaşîlikle yakınlıkları bilinen Yeniçerilerin bir alay sancığında (**Bkz. Şekil 3.16.**) el sembolü Zülfikar kılıcı ile birlikte görülmektedir.⁷¹⁴

⁷¹⁰ Kalay, s. 194-196.

⁷¹¹ Yalgın, s. 17-18.

⁷¹² Kaya, s. 145.

⁷¹³ Üçer, s. 115-117.

⁷¹⁴ Oğuz, s. 571.

16. yüzyıl da Cezayir’e hükümdarlık yapan Osmanlı’nın Kuzey Afrika topraklarındaki temsilcisi Kaptan-ı Derya Barbaros Hızır Hayreddin Paşa’nın sancağında da “Fatıma’nın Eli” sembolü görülmektedir. Bu sancak, Barbaros’un Preveze zaferinin de yıldönümü olan ve Deniz Kuvvetleri Günü olarak kutlanan 27 Eylül’de, Barbaros’un Beşiktaş’taki Türbesinin bulunduğu meydana yapılan törenlerde çekilmektedir. Üzerinde “Fatıma’nın Eli” sembolünün de yer aldığı Barbaros’un Sancağı (Şekil 3.31.) İstanbul Deniz Müzesi Koleksiyonunda bulunmaktadır.

Şekil 3.31. Beşiktaş'taki Barbaros Anıtı ve Barbaros'un Sancağı.⁷¹⁵

3.7.7. Takılarda Fatıma'nın Eli

İlk insanların küpe, yüzük, kolye, halhal, hızma, bilezik gibi ziynet eşyalarını, süslenme amacıyla değil büyüsel amaçlarla kötü ruhlardan korunma düşüncesine yönelik objeler olarak tasarladıkları söylenmektedir. Vücudun çeşitli bölümlerine yapılan dövmelelerinde benzer şekilde koruyucu bir etki sağlamaya dönük bir işlem olduğu belirtilmektedir. Böylelikle süslenmenin ortaya çıkışının nedenin, büyüsel bir korunma sağlamak olduğu ifade edilmektedir. Bugün birçok Anadolu kilimini

⁷¹⁵ “Hızır Reis Nam-ı Diğer Barbaros Hayreddin Paşa”, <https://denizmuzesi.dzkk.tsk.tr/dmk/upload/files/201611/5834458a57d1a-1479820682.pdf> Erişim: 02/07/2018.

süsleyen el motifi nazar ve tılsımın etkisi ile yapıldığı⁷¹⁶ gibi takılarda aynı amacın gözetildiği görülmektedir.

Geçmişten bu yana takılar süslenmek, inançları yansıtmak ve bir mesaj iletmek gibi çeşitli amaçlarla kullanılmışlardır. Takılar üretildikleri dönemin takı kullanma geleneğinin yanı sıra toplumların sosyo-kültürel yapılarını, psikolojik yaklaşımlarını, inançlarını, felsefelerini ve tekniklerini yalın bir şekilde ortaya koymaktadır. Bunun yanında genellikle inançlara ve geleneklere bağlı olarak hazırlanmışlarından kutsal kabul edilmektedirler. Takılar sözsüz iletişimde de önemli bir yere sahip olmakla birlikte takıyı takan kişinin durumu hakkında bilgi vermektedir. Böylelikle takılar, takılan takıya bağlı olarak genç bir kıza kadından, hamile kadını hamile olmayandan, toplum içerisinde önemli bir yeri olanı olmayandan kolaylıkla ayırt etmeyi sağlamaktadır.⁷¹⁷

Takılar, bir süs eşyası olmanın yanı sıra ortaya çıkışları itibariyle birer tılsım özelliği de taşımaktadırlar. Dolayısıyla takılar, gizemli güç taşıyan objeler olarak kabul edilmektedir. Takıların sahip oldukları bu gizemli güç onların çeşitli anlamları yansıtan motiflerinden ileri gelmektedir. Bu motifler, kadim geçmişlerindeki mitik ve mistik manaların yanı sıra hali hazırda onları kullananların sosyal yaşamlarını ve anlam dünyalarını da yansıtmaktadır.

Kadim uygarlıkların gerek kutsal gerekse sanatsal amaçlarla takı ve benzeri ürettikleri pek çok eser bulunmaktadır. Anadolu uygarlıklarının da bu üretime katıldıkları bilinmektedir. Anadolu, ilk tunç çağından Yunan, Roma ve Bizans dönemlerini de kapsayacak şekilde, bu güne altın ve gümüş takıların, çeşitli süs objelerin ana yurdu olarak görülmektedir.⁷¹⁸ Anadolu'da yaşamış uygarlıkların bu kolektif mirası, geçmişi yansıttığı gibi günümüzdeki takılara da ışık tutmaktadır.

Bereket, sabır, uğur ve nazardan korunma sembolü olan takılar Anadolu kadının başında, göğsünde, belinde, elinde yaşatılmaktadır. Bu takılarda süslenme ve fayda ayrılmaz bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Anadolu kadını, atalarının destanlaşan öykülerini motiflerle anlatmaktadır.⁷¹⁹ Anadolu takılarında sıklıkla

⁷¹⁶ Alp, s. 39.

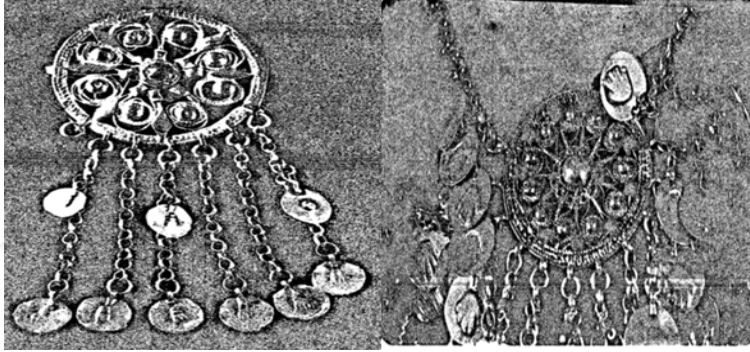
⁷¹⁷ Şentürk, s. 10.

⁷¹⁸ Şentürk, s. 6.

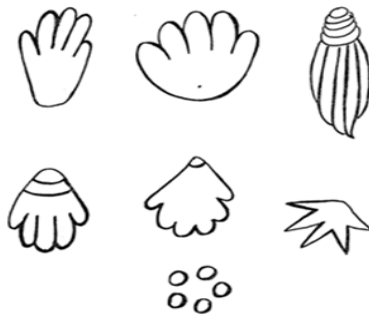
⁷¹⁹ Şentürk, s. 11.

kullanılan motiflerden biri olan Fatıma'nın Eli de aynı nitelikleri temsil etmekle birlikte Anadolu kadının geçmişten bugüne devam eden hikâyesini anlatmaktadır.

Takılarda kullanılan el motifi, nazara karşı da kullanılmanın yanı sıra sadakati ve bereketi sembolize etmektedir.⁷²⁰ Anadolu folklorunda doğumu simgeleyen ana ile bereket arasında kurulan bağlantının bir yansıması olarak 'el motifi', "Fatma Ana" veya "Fadime Ana" yı temsil etmektedir. Gümüş kadın takılarında bilhassa takıların uçlarından sarkan penzelerde el motifinin yoğun olarak kullanıldığı görülmektedir. (Şekil 3.32.) Geleneksel gümüş takılarda kullanılan sembolik motiflerden olan 'el' çeşitli biçimlerde kullanılmıştır. (Şekil 3.33.) Bununla birlikte yazılı kaynaklara ve takıyı kullananların ifadelerine göre, takılarda yer alan el motifleri genellikle sadakat ve bereket sembolü olarak görülmekte ve nazara karşı koruyucu bir etken olduğuna inanılmaktadır.

Şekil 3.32. Penzlerinde el motifi bulunan, yanak döven (Baş süslemelerinde kullanılmaktadır.) ve el motifiyle süslü kolye.

Şekil 3.33. Geleneksel gümüş takılarında kullanılan el motifleri.⁷²¹

⁷²⁰ Şentürk, s. 35.

⁷²¹ Özbağı, s. 38-41.

Günümüzde genç kızlar arasında popüler bir kullanıma sahip olan⁷²² Fatıma'nın eli'nin sadakat, sabır ve bereket sembolü olması, Hz. Muhammed'in kızı Hz. Fatıma'nın helva kavururken eşi Hz. Ali'nin genç ve güzel bir cariye ile gelmesi ve Fatma Ana'nın duyduğu üzüntü ile helvayı eliyle karıştırması hikâyesine dayandırılmaktadır. Bu mitte Fatma Ana yürek acısından elinin acısını duymadığından onun bu eli sabır, sadakat ve bereket sembolüne dönüşmektedir. Böylelikle ucundan eller sallanan gerdanlışı takan kızlar ve kadınlar, Fatma Ana'nın ellerinin kendilerine uğur, bereket ve sabır getireceğine inanmaktadır. Güneydoğu Anadolu kadınları, uğuruna inandıkları Fatıma'nın elini, gümüş ve altından örülmüş, ucundan eller sarkan bir gerdanlık olarak kullanmaktadır.⁷²³

Fatıma'nın Eli motifinin görüldüğü yerlerden biri de Anadolu folklorik Türk kadın takısı olan kemerlerdir. 19. yüzyıla ait Manisa müzesinde bulunan bir gümüş kemerin zincir sarkaçlarının uçlarındaki pullara Fatıma'nın Eli motifinin işlendiği görülmektedir. (Şekil 3.34.) El motifi de dâhil olmak üzere kemerde yer alan çark-ı felek, hayat ağacı, bitki süsleri gibi diğer motiflerin ana tanrıçaya ait simgeler olduğu da göz önüne alınırsa bütün bunların bereketi sembolize ettiğini söylemek mümkündür.

Şekil 3.34. Zincir sarkaçlarının uçlarındaki pullarda 'Fatıma'nın Eli' motifinin yer aldığı gümüş kemer. 19. yüzyıl Manisa müzesi.⁷²⁴

“Fatıma'nın Eli” sembolünü, Tunus el sanatların hemen hepsinde görmek mümkündür. Bu sembol özellikle baş süsü (Şekil 3.35.), kolye (Şekil 3.36.), küpe

⁷²² Emine Öztürk, *Türk Kültüründe Nazar ve Antalya İlinin Akseki, Alanya, Manavgat İlçelerinde Bulunan Nazarlıklar*, s. 125.

⁷²³ Şentürk, s. 35-36.

⁷²⁴ Üster, s. 104-105.

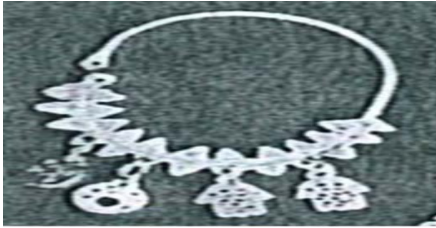
(Şekil 3.37.), broş (Şekil 3.38) gibi çeşitli takılarda karşımıza çıkmakta ve nazardan koruduğuna, uğur getirdiğine inanılmaktadır. Anadolu takılarında da el motifi sıklıkla karşımıza çıkmakla beraber Tunus takılarından farklı olarak daha çok takı penezlerinde süsleyici motif olarak bulunmaktadır.⁷²⁵ Bu manada Fatıma'nın Eli sembolünün gerek Anadolu gerekse Tunus geleneklerinde nazardan korunma, uğurlanma, bereketlenme ve süslenme gibi benzer amaçlara ve işlevlere sahip olduğu görülmektedir.

Şekil 3.35. İki adet el motifinden oluşan Fatıma'nın Eli baş süsü.

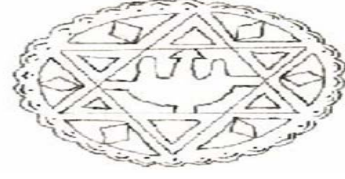

Şekil 3.36. El motifli gerdanlık.

Şekil 3.37. Penezlerde iki adet el, iki adet göz motifli küpe.

⁷²⁵ Şentürk, s. 130.

Şekil 3.38. El motifli broş. Kenarları dendanlı daire formu broşun içerisindeki Davut yıldızının ortasında el motifi bulunmaktadır.⁷²⁶

Özetle denilebilir ki gelenek-görenek kökenli semboller, esasen mitoloji, inanç ve astroloji kaynaklı sembollerin bir geleneğe dönüşüp zaman içinde değişikliğe uğrayarak, farklı inanç ve kültürlerle kaynaşarak günümüze dek gelmektedir. Bu semboller, günümüzde de nazar, büyü, muska, fal, bereket, doğum, ölüm, evlilik, çocuk, gebelik, hayvan, hastalık, aşk, ev-ocak gibi günlük yaşamın içindeki konuların yanı sıra geleceği ilgilendiren konuları da kapsayan inançları ve bir dizi eylemi içine alan geniş bir yelpazede görülmektedir. Öyle ki en çağdaş yaşam biçimlerinde bile bu sembolleri görmek onların köklü ve güçlü yapılarını ortaya koymaktadır. Bununla beraber bu semboller, güncel yaşamı ilgilendiren boyutuyla insanı belirleyen, etkileyen ve yönlendiren bir yapı sunmaktadır. Gelenek yolu ile taşınmaları sebebiyle sorgulanmamakta ve tartışılmamaktadırlar. Yerlerine yeni bir şey konmadığı sürece varlıklarını devam ettirmektedirler.⁷²⁷

Doğum, evlilik, yeni bir iş gibi insanların hayatlarında önemli olan evreler bulunmaktadır. İnsanlar bu geçişlerde hastalık, başarısızlıklar ve çeşitli problemlerle karşılaşmamak için inandıkları yüce varlığın koruyuculuğuna sığınma ihtiyacı hissetmektedirler. Bu geçiş dönemlerindeki endişe, güvensizlik, belirsizlik gibi durumları kolaylıkla ve huzurla atlatmak için çeşitli dini ritüellerle kutsama yapmakta ermişlerin ruhaniyetinden yardım talep edilmekte ve nazarlık kullanma gibi edimlere başvurulmaktadır. İnsan tasavvuru, soyut bir kavram olan kutsal anlamakta güçlük çektiğinden somutlaştırmakta ve onun yerine koyduğu nesne, ritüel ne varsa onda kutsalı görmeye çalışmaktadır. Bu bağlamda Fatıma'nın Eli de mitik unsurların, inançların geleneğe dönüşmüş ve halk pratiklerinde somutlaşmış bir sembolü olarak varlığını sürdürmektedir.

⁷²⁶ Şentürk, s. 104-106, 118.

⁷²⁷ Alp, s. 37, 69.

İnsanlar kem gözün bir tesiri olarak kendilerine, eşyalarına ve hayvanlarına nazar değdiğini düşünmektedirler. Bu sebeple, bakıştan gelebilecek kötü ışınların zarar verici etkisinden avuç açık olarak öne doğru uzatılan el ile korunmaya çalıştıkları görülmektedir. Bu manada ‘el’, kutsal bir imaj yüklenen Hz. Fatıma ile özdeşleştirilmekte, “Fatma anamızın eli” olarak kurşun dökerken, yoğurt mayalarken, tarlaya buğday saçarken, yemek yaparken ve benzeri birçok işte sözlü gelenekte hayat bulmaktadır. Aynı el, ‘Fatma ana eli’ adıyla gümüş, seramik gibi çeşitli malzemelerden yapılmış nazarlık olarak evlerde, arabalarda, takılarda yer almaktadır. Bununla birlikte bu figür; halı, kilim, dokumalar, hamaylılar, kap-kacak gibi ev eşyalarında da sıklıkla kullanılmaktadır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MUKAYESELİ BİR BAKIŞLA HAMSA ve FATİMA’NIN ELİ

4.1. Hamsa ve Fatıma’nın Eli sembolleri Arasındaki Benzerlik ve Farklılıklar

Yahudi geleneğinde ‘hamsa’ İslam geleneğinde ‘Fatıma’nın Eli’ adıyla bilinen el sembolü bu iki gelenekte ortak bir köke ve benzer bir işleve sahip olmanın yanında bazı farklı yönleri de sahiptir.

“Arapça ve İbranicede beş anlamına gelen hamsa veya hameş,”⁷²⁸ sözcükleri gerek Yahudiler gerekse Müslümanlar tarafından sembolü isimlendirmede kullanılmakta bu bakımdan her iki gelenekte bir ortaklık söz konusu olmaktadır. Ancak Müslümanlar “Hz. Fatıma ile özdeşleştirdikleri sembolü kimi zaman Fatıma’nın Eli”⁷²⁹ olarak nitelermekte, “Yahudiler ise bu sembolü kimi zaman Musa’nın kız kardeşi Miryam’a atfen Miryam’ın Eli”⁷³⁰ olarak anmaktadırlar. İsimlendirmedeki bu farklılık sembolün atfedildiği kült şahsiyetler bağlamında ayırt edici yönü oluşturmaktadır.

Bilhassa Kuzey Afrika örneğinde, hamsa’nın, gerek Yahudiler gerekse Müslümanlar için Kuzey-Batı Afrika toplum yaşamının görsel yapısındaki bir manzaranın parçası haline geldiği ifade edilmektedir.⁷³¹

Bu bağlamda Yahudi ve Müslüman geleneklerinde “Hamsa veya Fatıma’nın Eli” sembolünün işlevi ve kullanım alanları açısından çok fazla ortaklık bulunmaktadır. Öncelikle bu el sembolü, her iki gelenekte de kötü nazardan koruyan⁷³² ve kötü ruhları kovan⁷³³ bir sembol olarak kabul edilmektedir.

⁷²⁸ Gibson, s. 43.

⁷²⁹ www.myjewishlearning.com/article/hamsa/ Erişim: 20/05/2017.

⁷³⁰ Ulutürk, s. 73.

⁷³¹ Sienna, *Five in Your Eye: The Khamsa Image among Moroccan Jewry*, s. 4-5.

⁷³² Gibson, s. 43.

⁷³³ Sienna, *Five in Your Eye: The Khamsa Image among Moroccan Jewry*, s. 8-12.

Gerek Müslümanların gerekse Yahudilerin kapılarında, parmakları aralanmış el resimleri sıklıkla görülmekte, iki gelenekte de el şeklinde yapılmış kâğıt (Şekil 4.1.) (Şekil 4.2.), altın ve gümüş muskalar kullanılmaktadır.⁷³⁴

Şekil 4.1. Yahudi kağıt tılsım, Fas, 20. yüzyıl başları.

Şekil 4.2. Müslüman muska panosu (levh), Kuzey Afrika, 20. yüzyıl başları.⁷³⁵

Elin isminin ve görüntüsünün yarar sağlayan ve iyileştiren koruyucu bir güç olarak kullanımı, en çok Kuzey Afrika'daki Yahudiler ve Müslümanlar arasında yaygın⁷³⁶ olmakla birlikte bugün benzer şekilde Yahudilerin ve Müslümanların yaşadığı hemen her yerde bu sembolün kullanıldığını görmek mümkündür.

Hamsanın, yeni doğmuş bir bebek ve annesi için bir tılsım olarak kullanılması bakımından da Yahudi⁷³⁷ ve İslam geleneklerinde bir ortaklık söz konusudur. Bir farkla İslam geleneğinde özellikle Anadolu coğrafyasında kolay bir doğum gerçekleştirmek amacıyla ebeler tarafından söylenen “Benim elim değil Fadime Ana'nın eli olsun” deyişiyle sözlü rituslarda ifade edilmekte⁷³⁸ bazı Müslüman bölgelerde “fadimeanaotu” olarak adlandırılan bir ot, kolay bir doğum için hamile

⁷³⁴ Huart, “Hamse”, s. 199-200.

⁷³⁵ Noam Sienna, *Five in Your Eye: The Khamsa Image among Moroccan Jewry*, s. 28-29.

⁷³⁶ Milstein, s. 176.

⁷³⁷ Sabar, “The Khamsa in the Synagogue: A Meeting of Opposites? - The Evolution of the Khamsa in Judaism and Jewish Folk Culture”, s. 170.

⁷³⁸ Okutan, s. 89-91.

kadına içirilmekte,⁷³⁹ ‘Fatma Ana Eli’ adı verilen bir bitki ise doğuma yardımcı olması için kullanılmaktadır.⁷⁴⁰

El sembolü, psikolojik bakımından da her iki gelenekte ortak bir işleve sahiptir. İnsanların fiilen ve sembolik anlamda korunmaya ihtiyaçları olduğu gerçeğinden hareketle hamsanın, huzursuzluk duygusuna karşı bir yardım niteliğiyle erken dönem psikolojinin bir formu olarak hizmet vermiş olabileceğini söylemek de mümkündür.⁷⁴¹

Nitekim Fatıma’nın Eli gibi sembolik tılsımlar sihir eğimli olanlara sunduğu rahatlatıcı etkiyi ve koruma hissini aynı şekilde dindar insanlara da vermektedir. Bu tılsımların kullanımındaki amacın iyi şansları çekmek, kötülüğü gidermek ve korkuyu kovmak⁷⁴² olduğu ifade edilmektedir.

Hamsa, aynı zamanda her iki gelenekte ticari boyutu bir yana manevi ve kültürel bir bağ oluşturmaktadır. Öncelikle günlük iş ve ritüellerde kullanımda bir ortaklık bulunmaktadır. Koruma ve kutsama boyutuyla her iki gelenekte de aynı fonksiyonda kullanılan hamsaların, ayırt edici yönü ise tılsımların İbranice ve Arapça yazılar olarak farklılaşmasıyla birlikte ortaya çıkmaktadır. Bu anlamda seremonik bağlamda Yahudi ve Müslüman ayrımı oluşmaktadır.⁷⁴³

Hamsa sembolünü Yahudi geleneğinde kimi zaman avucun içinde stilize bir göz, şans ve bereketi ifade eden sözcükler,⁷⁴⁴ ev için bereket ve koruma duaları, Kudüs resmi⁷⁴⁵ seramik formunda üzerine İbranice dualar yazılmış duvar plakaları⁷⁴⁶ ya da balık figürü⁷⁴⁷, Davut yıldızı⁷⁴⁸ ve chai (חַי) simgesi gibi farklı sembollerle

⁷³⁹ Kumartaşlıoğlu, s. 106-107.

⁷⁴⁰ Güldemir, s. 52.

⁷⁴¹ Gross, s. 148.

⁷⁴² Migene González-Wippler, *The Complete Book of Amulets & Talismans*, Llewellyn's Sourcebook Series, Llewellyn Publications, Minnesota 1991, s. xv.

⁷⁴³ Sienna, *Five in Your Eye: The Khamsa Image among Moroccan Jewry*, s. 8-12.

⁷⁴⁴ www.ajudaica.com/Metal-Hamsa-with-center-Mazal/item4676 Erişim: 17/08/2018.

⁷⁴⁵ www.art-judaica-israel.com/search.asp?search_text='hamsa' &price7_search=&color_search=&Material_search=&Language_search=&category_id=5050 Erişim: 17/08/2018.

⁷⁴⁶ Karesh - Hurvitz, “Hamsa”, s. 197-198.

⁷⁴⁷ “Yahudilerin kullandığı versiyonlarda el bazen yukarıya dönük ve bileğinden sallanan dört küçük balık bulunabilmektedir. Genel kabul gören aşağıya dönük el motifinde ise balıklar dört parmağın üzerine resmedilebilmektedir.” Desmond Morris, *Koruyucu Tılsımlar Uğurlar Muskalar Nazarlıklar*, Çev. Mehmet Harmancı, İnkılap Yayınları, İstanbul 1999, s. 190-191. Balık resimli ‘hamsa’ için Bkz. www.judaicawebstore.com/-silver-hamsa-necklace-three-fish-P7274.aspx Erişim: 17/08/2018.

görülmektedir. İslam geleneğinde ise Kur'an'dan ayetler⁷⁴⁹ veya "Maşallah, Ya Hafız, Allah, Muhammed" gibi lafızlar, (Bkz. Şekil 3.15.) Hz. Ali ve Oniki imamın isimleri⁷⁵⁰ (Şekil 4.3.) yazılı olarak, göz sembolü veya nazar boncuğuyla süslenerek⁷⁵¹ Abbas ve Hasan isimleri yazılı olarak⁷⁵² (Şekil 4.4.) karşımıza çıkmaktadır. Bu manada hamsalarda kullanılan sembol ve yazılar Yahudi veya İslam geleneğine ait olması boyutuyla farklılaşmaktadır.

Şekil 4.3. Ali yazılı el.⁷⁵³

Şekil 4.4. Abbas ve Hasan isimleri yazılı hamsa.⁷⁵⁴

Bununla birlikte İbranice veya Arapça yazılı bir hamsanın onun ustasının dini aidiyetini gösterme garantisi bulunmadığından, ticari boyutta hamsanın seremonik bağlamdaki ayırt ediciliğinin ortadan kalkabildiği belirtilmektedir. Nitekim Yahudi usta ve tüccarlar Müslümanlar için hamsa üretip satabildiği gibi bu durumun tersi Müslüman usta ve tüccarlar için de söz konusu olabilmektedir.

Örneğin, geçmiş dönemlerde Fas'taki Yahudi sanatkarların, üzerinde besmele gibi yazıların bulunduğu hamsaları gerek Müslüman gerekse Yahudi müşterilere dönük olarak Müslüman orijinalinden farksız biçimde kopyalayarak kullanabildiği ve bunların Yahudi müşteriler tarafından satın alınabildiği belirtilmektedir. Bugün ise Fas'ta Yahudi sanatkarlar neredeyse yok derecesinde olduğundan muhtemelen

⁷⁴⁸ www.yourholylandstore.com/swarovski-hamsa-star-of-david-necklace/ Erişim: 17/08/2018.

⁷⁴⁹ www.nazarboncugu.com/ayet-el-kursi-yazili-fatma-ana-eli-kolye.html Erişim: 17/08/2018.

⁷⁵⁰ Schimmel, *Tanrı'nın Yeryüzündeki İşaretleri*, s. 127.

⁷⁵¹ www.cnggumus.com/collections/fatma-ana-eli-kolye Erişim: 17/08/2018.

⁷⁵² Afshar - Ahmadi, s. 780.

⁷⁵³ Schimmel, *Sayıların Gizemi*, s. 128.

⁷⁵⁴ Afshar - Ahmadi, s. 780.

Müslüman sanatkârlar tarafından yapılmış altı köşeli yıldız gibi Yahudilik işaretleri taşıyan ve Rabbi Aharon gibi İbranice yazılar içeren hamsaların pazarlanmasının (Şekil 4.5.) devam ettiği⁷⁵⁵ ifade edilmektedir.

Şekil 4.5. Fas'ta satılan çağdaş hamsalar, 2014.⁷⁵⁶

“Hamsa veya Fatıma'nın eli” sembolü, kullanım amacına göre veya kullanıldığı kültüre göre farklı formlarda ifade edilebilmektedir. Örneğin kötülüğü önlemek amacıyla kullanıldığında elin parmakları birbirinden ayrı olarak tasvir edilirken iyi şans temennisi için kullanıldığında parmakların kapalı olarak tasvir edildiği görülmektedir.⁷⁵⁷

Yine bazı kültürlerde ‘hamsa’ sembolünde parmaklar yukarı bakacak şekildeyken bazılarında da aşağı bakar vaziyettedir.⁷⁵⁸ Parmak genellikle iki ayrı şekilde betimlenmektedir. Bunlardan birinde bir başparmakla dört parmak bulunmaktadır. Stilize olan bir diğesinde ise üç orta parmakla iki yanda birer kısa başparmak tılsıma simetri vermektedir.⁷⁵⁹ Sembolün bütün bu çeşitli formları gerek Yahudilik gerekse İslam’da benzer şekilde kullanılmaktadır.

⁷⁵⁵ Sienna, *Five in Your Eye: The Khamsa Image among Moroccan Jewry*, s. 12-15.

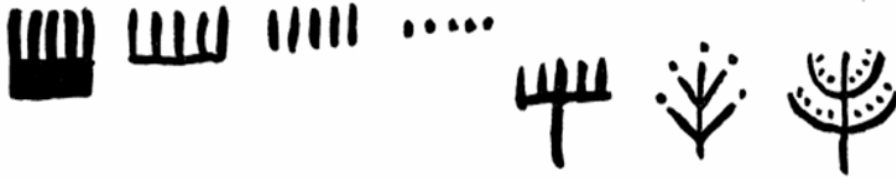
⁷⁵⁶ Sienna, *Five in Your Eye: The Khamsa Image among Moroccan Jewry*, s. 30.

⁷⁵⁷ www.ancientpages.com/2018/01/08/ancient-symbol-'hamsa'-meaning-history-explained/ Erişim: 20/05/2018.

⁷⁵⁸ www.hamsameaning.com Erişim: 09/07/2018.

⁷⁵⁹ Morris, s. 190-191.

Bir benzerlikte Fas Yahudilerinin evlerinin duvarlarında kullanılan ‘hamsa’nın (Şekil 4.6.) stilize motifleriyle⁷⁶⁰ Türkiye’deki Müslümanların dokumalarda (Bkz. Şekil 3.25.) kullandıkları motiflerdedir.⁷⁶¹

Şekil 4.6. Fas’deki Yahudi evlerinin duvarlarındaki hamsa boyamaları, 1926.⁷⁶²

Hamsa’nın Yahudilik ve İslam geleneklerindeki ortak bir yönü de ritüel eşyalarında ortaya çıkmaktadır. İki gelenekte de ritüel eşyalarında ‘hamsa’ sembolünün “açık el” formunda kullanıldığı görülmektedir. Bu anlamda Fas Yahudilerine ait bir tallit çantası üzerindeki ‘hamsa’ (Bkz. Şekil 2.18.) ile Türkiye’deki Müslümanların kullandığı seccadelerde (Bkz. Şekil 3.3.) aynı formda kullanılan ‘hamsa’ sembolünü görmek şaşırtıcıdır. İkisi de 20. yüzyıl ait bu örnekler sembolün geleneklerde din ile nasıl özdeşleştirildiğini gösterirken aynı zamanda farklı coğrafyalardaki kültürel etkileşimin boyutlarını da göstermektedir. Bunun ötesinde hamsa, Yahudilik ve İslam geleneklerinde farklı temellendirmeler ile kabul görmektedir.

Yahudi geleneğinde ‘hamsa’nın, Tevrat’ın beş kitabını sembolize ettiğine dair yorumlar mevcuttur.⁷⁶³ Bununla birlikte beş sayısı ve onun İbrani numerolojisindeki karşılığı olan⁷⁶⁴ aynı zamanda Tanrı’nın ‘tarifsiz’ ismini sembolize eden ‘heh’ harfi⁷⁶⁵, “doğurganlık, nazardan koruma, bereket gibi vasıfların yanı sıra heh harfi ve beş sayısı ile” ilişkilendirilen Tanah’taki Yusuf figürü⁷⁶⁶, yine Tanah referanslı sinagogdaki cemaati kutsayan kâhinler tarafından kullanılan ‘kâhin kutsaması’⁷⁶⁷

⁷⁶⁰ Sienna, *Five in Your Eye: The Khamsa Image among Moroccan Jewry*, s. 24.

⁷⁶¹ Akpınarlı, s. 25.

⁷⁶² Sienna, *Five in Your Eye: The Khamsa Image among Moroccan Jewry*, s. 24.

⁷⁶³ Afshar - Ahmadi, s. 779-780.

⁷⁶⁴ Sabar, “From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies”, s. 146.

⁷⁶⁵ Sabar, “The Khamsa in the Synagogue: A Meeting of Opposites? - The Evolution of the Khamsa in Judaism and Jewish Folk Culture”, s. 172.

⁷⁶⁶ Sabar, “From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies”, s. 147.

⁷⁶⁷ Sabar, “The Khamsa in the Synagogue: A Meeting of Opposites? - The Evolution of the Khamsa in Judaism and Jewish Folk Culture”, s. 171.

gibi unsurlar ‘hamsa’ sembolüne dayanak oluşturacak biçimde yapılan yorumlarla sembolün Yahudi geleneğindeki dayanağını oluşturmaktadır.

İslam geleneğinde ise ‘hamsa’, İslam’ın beş şartıyla, günde beş vakit namazla⁷⁶⁸, Hz. Muhammed ve ailesinden oluşan beş kişiyle⁷⁶⁹ beş ulûl-azm peygamber, (Nuh, İbrahim, Musa, İsa ve Muhammed)⁷⁷⁰ Allah ve dört melek, Hz. Muhammed ve dört halife⁷⁷¹, bağlantılı olarak yorumlanmaktadır. Beş, aynı zamanda Allah lafzının beşinci ve temel harfi olan h’nin sayısal değeridir.⁷⁷² Bu yoruma göre ise elin beş parmağı, Arap harfleriyle Allah adına işaret etmektedir.⁷⁷³

İbranice’deki ‘heh’ harfi ile Arapça’daki ‘he’ harfi yaratıcının ismine işaret etme, beş sayısının harf karşılığı olma ve el sembolünü ifade etme bakımlarından dikkat çekici bir ortaklık sergilemektedir.

‘He’ harfinin kökenine ait bilgiler İbranice ve Arapçadaki ‘he-beş-el’ örüntüsü içerisinde gelişen ortaklığı açıklar niteliktedir. Nitekim He (𐤇) Fenikelilere ait olmakla birlikte Yunanca ve Latince’ye ‘e’ olarak geçmektedir. Bu şeklin Mısır hiyeroglifinde yer alan kollarını yukarı kaldırmış insan figürüne dayandığı düşünülmektedir. Arapça’daki ‘he’ (ه) harfinde Mısır hiyeroglif şekliyle uyumlu bir biçimde başın üstünden kavuşturulmuş elleri sembolize ettiği görülmektedir.⁷⁷⁴ Fenike dili ile İbranice arasındaki yakınlık yanında İbranice ve Arapça’nın Sami dil ailesinden olmaları tanrısal bir kutsallık ifade eden el sembolünün gerek Yahudilik gerekse İslam geleneğindeki ortak kaynağını göstermektedir.

“Yahudi geleneğinde kabalacılıkla”⁷⁷⁵ “İslam geleneğinde tasavvufla”⁷⁷⁶ bağlantılı olarak ‘hamsa’ sembolünün her iki gelenekte de bir takım dini yorumlarla içselleştirildiği hamsaya dair yapılan bu yorumlarda genellikle dinlerin kutsallarının beş sembolizmiyle ilişkilendirildiği görülmektedir.

⁷⁶⁸ Huart, “Hamse”, s. 199-200.

⁷⁶⁹ Mehmet Alparslan Küçük, “Türk Destanlarında Sayı Motifinin Dini Yansımaları”, *Gazi Türkiyat*, Güz 2013, ss. 91-109, s. 101-102.

⁷⁷⁰ Schimmel, *Tanrı’nın Yeryüzündeki İşaretleri*, s. 116.

⁷⁷¹ Kalay, s. 197.

⁷⁷² Schimmel, *Tanrı’nın Yeryüzündeki İşaretleri*, s. 116.

⁷⁷³ Tanyu, s. 494.

⁷⁷⁴ İsmail Durmuş, “Harf”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 16, İstanbul 1997, ss. 158-163, s. 160.

⁷⁷⁵ www.myjewishlearning.com/article/hamsa/ Erişim: 20/05/2017.

⁷⁷⁶ Schimmel, *Tanrı’nın Yeryüzündeki İşaretleri*, s. 127.

İnsanların paylaştığı ortak semboller, bu sembollerin inançlardan bağımsız olarak az veya çok aynı kökene sahip olduklarını göstermektedir.⁷⁷⁷ Sembollerin formları değişse de onlar ifade ettikleri anlam itibarıyla tüm insanlığın ortak üretimini temsil etmektedir.⁷⁷⁸

Hamsa veya Fatıma'nın Eli Sembolü kullanım alanları bakımından karşılaştırıldığında ise tılsım ve kullanıldığı objelerde benzerlik olmakla birlikte İslam geleneğinde sözlü pratiklerde de yer almasının ayırt edici yönü oluşturduğu görülmektedir.

Hamsa İslam geleneğinde Yahudi geleneğinden farklı olarak 'Fatıma'nın Eli' adıyla sözlü pratiklerde yaşatılmaktadır. Şifa maksadıyla yapılan tedaviler ile bereket sağlamayı veya nazardan korumayı amaçlayan çeşitli sağıltma, kurşun dökme işlemleri yanında yoğurt mayalama, turşu kurma, örgü örme gibi işler bu sözlü pratiklerin kullanım alanlarını oluşturmaktadır.⁷⁷⁹

Fatıma'nın Eli'nin İslam geleneğindeki diğer kullanım alanlarını ise; nazarlıklar, halı ve kilimler,⁷⁸⁰ gümüş ya da altın mücevherler, sufilerin asaları, evlerin duvarları,⁷⁸¹ bilezik, kolye gibi takıların yanı sıra tılsımlar, kapı tokmağı, tablo gibi çeşitli eşyalar oluşturmaktadır.⁷⁸²

Yahudi geleneğinde bereket ve koruma sağlayan kabalistik bir sembol olarak 'hamsa', Yahudi sanatında da birçok alanda görülmektedir.⁷⁸³ Bununla birlikte hamsayı, ritüel araçlarında⁷⁸⁴, mücevherlerde, bir dekor olarak duvarlarda, ev girişlerinin üstlerinde, kapı üzerleriyle sıra, masa ve perde gibi çeşitli ev eşyalarının yapımında süsleyici bir motif olarak görmek mümkündür.⁷⁸⁵

Hamsa veya Fatıma'nın Eli, dini kabul veya onay bakımından ele alındığında tılsım kullanmak Kur'an'ın ilkelerine aykırı olmasına karşı İslam ülkelerinde

⁷⁷⁷ http://whatsnewonthenews-newspaper.blogspot.com.tr/2015/06/the-heart-of-jewish-quarters-in-cracow_94.html Erişim: 20/05/2017.

⁷⁷⁸ Alp, s. 4.

⁷⁷⁹ Okutan, s. 89-91.

⁷⁸⁰ Ekici - Fedakâr, s. 44.

⁷⁸¹ Okutan, s. 89-91.

⁷⁸² www.ancientpages.com/2018/01/08/ancient-symbol-'hamsa'-meaning-history-explained/ Erişim: 20/05/2018.

⁷⁸³ Ulutürk, s. 73.

⁷⁸⁴ Gross, s. 148.

⁷⁸⁵ Sienna, *Five in Your Eye: The Khamsa Image among Moroccan Jewry*, s. 8-9.

'hamsa' tasvirli eşyaları sıklıkla görmek mümkündür.⁷⁸⁶ İslam dininde olduğu gibi Yahudilikte de tılsım niteliğindeki objelerin kullanımı uygun görülmemektedir ancak keskin bir yasak da bulunmamaktadır. Din bilginleri tarafından tanınan bu seçenekte "Yardımcı olmazsa, zarar da vermez"⁷⁸⁷ düşüncesiyle hamsanın kullanımına bir alan açıldığı görülmektedir.

Hamsa, köken itibariyle ele alındığında, Yahudi geleneğinde, Fas Yahudi topluluğundaki köklü entegrasyonuna karşın büyük ölçüde hala yerel aromaların Yahudileşmiş bir emilimi olarak İslam'dan 'ödünç' alınmış kabul edilmektedir.⁷⁸⁸ İslam geleneğinde ise 'hamsa' Şiilik mezhebinin yorumlarının; Yahudilik, Hıristiyanlık gibi çeşitli din ve kültürlerle etkileşimin, Hz. Fatıma'nın kültleştirilmesinin ve ihtida eden yeni Müslümanların eski pagan inançlarından alınan mirasın bir yansıması olarak görülmektedir. İki gelenek de bu sembolü sonradan eklenen bir motif olarak kabul etmektedir.

Esasen "el sembolü" nü özelde ise "Hamsa veya Fatıma'nın Eli" sembolünü dinler tarihinin karşılaştırma ve fenomenolojik yöntemleriyle ele aldığımızda bu sembolün, çeşitli din ve geleneklerle ilişkili olmasının yanında mitolojik bir geçmişe sahip kadim bir sembol olduğu görülmektedir.⁷⁸⁹

Nitekim bu sembol, sadece Yahudilik'te ve İslam'da değil aynı zamanda Hıristiyanlık, Hinduizm, Budizm, Şamanizm, Caynizm gibi inançlarda da kutsal ve saygın bir simge olarak yer almaktadır. Bununla birlikte sembolün, inançlara bağlı olarak farklı isimlendirmelere sahip olduğu görülmektedir. Örneğin, Akdeniz havzası Hıristiyanları bu simgeyi 'Bakire Meryem'e atıfla "Meryem'in eli" olarak adlandırmaktadır.⁷⁹⁰ Aşağıya dönük formuyla Ortadoğu'da önemli bir sembol olarak görülen bu el yüzyıllardır çeşitli şekillerde kullanılmaktadır.⁷⁹¹

Bu sembole tanrıça tasvir ve sembollerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, Eski Babil tanrıçalarından İştâr, bazı temsillerinde "sağ eli"nin avucu açık bir biçimde sembolize edilmektedir. "Açık el" aynı zamanda Fenike tanrıçalarından Tanit'in,

⁷⁸⁶ www.ancientpages.com/2018/01/08/ancient-symbol-'hamsa'-meaning-history-explained/ Erişim: 20/05/2018.

⁷⁸⁷ Rosenthal, s. 160.

⁷⁸⁸ Sienna, *Five in Your Eye: The Khamsa Image among Moroccan Jewry*, s. 2-3.

⁷⁸⁹ Ulutürk, s. 72-73.

⁷⁹⁰ Uyan Dur, s. 22.

⁷⁹¹ Morris, s. 190-191.

nazara karşı korunmayı ve iyi şansını ifade eden sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır. Benzer bir şekilde, “Açık sağ el” Budizm’de de aydınlanma ve kötülüklerden arınmayı ifade etmektedir. Bütün bu örneklere ilave olarak müzelerde, kitaplarda, meydanlarda yer alan tanrı veya tanrıça heykelleri dikkatle incelendiğinde bu platformlarda el sembollerinin çeşitli biçimlerde sıklıkla kullanıldığını görmek mümkündür.⁷⁹²

Bütün bu bilgi ve değerlendirmeler ışığında, Yahudiliğin ve İslam’ın ortak bir sembolü olan ‘hamsa’; kullanım amacı, sembole yüklenen ‘koruma, bereket, şans’ gibi nitelikler, dinle ilişkilendirilme, ‘mücevher, tılsım, süs eşyası’ gibi işlevlere sahip olma bakımlarından iki dini geleneğe de benzerlik göstermektedir. Ayırt edici yön ise sembolün dayanağını oluşturan dini referanslarda ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte Yahudiliğin ve İslam’ın tek tanrı inancına sahip dinler olduğu düşünüldüğünde pagan kökenli olmasının yanında çeşitli inanç ve geleneklerde de görülen bu sembolün dine dayandırılarak yapılan yorumlarla, Yahudileşme ve İslamlaşma süreçlerinden geçerek iki dini geleneğe de sonradan eklemeliği düşünülmektedir.

4.2. Hamsa veya Fatıma’nın Eli Sembolünün Arketipal Yapısı

“Bilindiği üzere arketip, her zaman her yerde, herhangi bir dış etkenden bağımsız olarak var olan, insan türüne özgü ilk imgelerdir. İnsan eylemlerinin insana özgü biçimleri olan bu imgeler,⁷⁹³ ortak bilinçdışının bir ürünüdür. Jung, insanlığın bütün tarihini kapsayan mitosların ve masalların ortak temelini bilinç dışını oluşturan arketipler olduğunu ifade etmektedir.”⁷⁹⁴

İnsanoğlunun tarih sahnesine çıktığı andan itibaren, doğayla yaşadığı tecrübeyi, doğadan benzetme yoluyla aldığı imgelerle sembolleştirdiği ve bunların mitler aracılığıyla farklı kişiler ve hikâyelerle yinelenerek sonraki zaman dilimlerinde de tekrarlandığı görülmektedir.

⁷⁹² Ulutürk, s. 72-73.

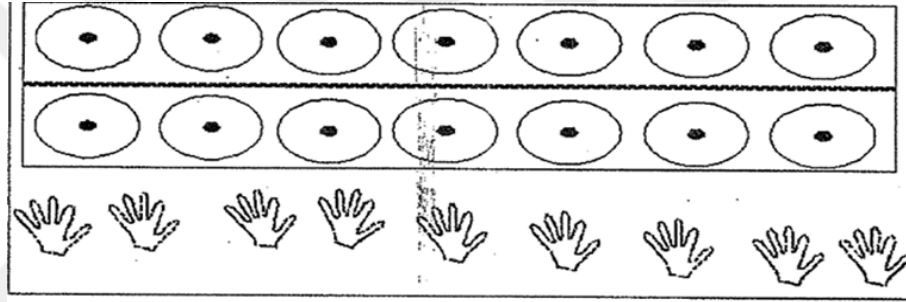
⁷⁹³ Carl Gustav Jung, *Dört Arketip*, Çev. Zehra Aksu Yılmaz, Metis Yayınları, İstanbul 2005, s. 20.

⁷⁹⁴ İbrahim Gürses, “Jung’cu Arketip Teorisi Bağlamında Tasavvufi Öykülerin Değerlendirilmesi: Sîmurg Örneği”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 16, S. 1, Bursa 2007, ss. 77-96, s. 79.

“Hamsa veya Fatıma’nın Eli” de insanoğlunun yeryüzündeki ilk sembolik işaretlerden biri olması itibariyle zamana, coğrafyaya ve içinde yaşatıldığı topluma bağlı olarak değişen mitik anlatımlarla günümüze kadar varlığını devam ettiren bir semboldür. Bu sembolün antik geçmişine bakıldığında ilk çağlardaki yaşam koşullarının ve inançların hamsanın ortaya çıkışında etkili olduğunu görülmektedir.

İnsanların ölüm oranlarının doğum oranlarını geçtiği ilk çağlarda doğurganlık dileklerinin ön plana çıkması ve inançların kadınlar üzerinde yoğunlaşmasına paralel olarak Ana Tanrıça tapınakları, bizlere kutsal doğurgan kadın-tanrıça inancı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Bebeğin ana besin kaynağı olan kadın göğüsleri ellerle bağlantılı olarak kabartmalar biçiminde mabetlere işlenmektedir.

(Şekil 4.7.)

Şekil 4.7. Çatalhöyük'te Ana'nın sembollerinden eller ve göğüşler arasındaki ilişkiyi gösteren mabet duvarlarındaki kabartmalar.⁷⁹⁵

Nitekim 'ana tanrıça', “yaratıcılığı, bereketi, cinselliği, doğumu, çocuk büyütmeyi ve gelişme döngüsünü temsil eden analık simgesi” olarak açıklanmaktadır. Yine tanrıçaların simgelediği ayırt edici niteliklerin “bakirelik, annelik, eşlik, koruyuculuk, yeryüzü tanrıçalığı, doğurganlık, şifa vericilik” ile “şiddet ve kırgınlık” olduğu ifade edilmektedir.⁷⁹⁶

Modern dönem öncesindeki insanlığın din anlayışında büyük bir farklılık bulunmadığı, bu dönemin insanların genel olarak animistik evren algısına sahip bir anlayışa ve deneyime sahip olduğu ifade edilmektedir.⁷⁹⁷ Antik dönemlerde insanların ortak bir algıyla sahip oldukları dinsel-büyüsel tasavvurun, kültürler

⁷⁹⁵ Ateş, s. 94-96.

⁷⁹⁶ Elif Ersoy, s. 3-4.

⁷⁹⁷ Kürşat Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2013, s. 1-2.

arasındaki etkileşimi kolaylaştırdığı ve bağdaştırmacılığın zeminini oluşturduğu düşünüldüğünde bu tasavvurda oluşan arketiplerin, her dönemin ve kültürün kendi rengiyle süslediği bir kalıp olarak kullanıla geldiği görülecektir.

Bereket niteliği ve çok adlı görünümüyle Mısırlı tanrıça İsis'in mitik bağdaştırmacılığın örneklerinden⁷⁹⁸ bir olduğu görülmektedir. İsis, tasvirlerde bebek Horus'u emzirmektedir. Bu imgenin Hıristiyanlıktaki "Bakire ve Çocuk" tasvirlerine esin kaynağı olduğu bilinmekte⁷⁹⁹ ve İsis, Hıristiyanlıkla beraber 'Bakire Meryem' olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸⁰⁰ Kadim insanlık tarihine bakıldığında emziren 'Meryem Ana' betimlemesinin, antik dönem tanrıçalarında olduğu gibi Hıristiyanlık'ta da dışının besleyiciliğini sembolize ettiği ifade edilmektedir.⁸⁰¹

Hamsa veya Fatıma'nın Eli sembolü Yahudilik ve İslam dininde çeşitli atıflarla kabul görse de arkasında binlerce yıllık bir mitoloji barındırmaktadır.⁸⁰² "El" figürünün, eski insanlarda yaratıcı gücü sembolize ettiği belirtilmektedir.⁸⁰³ Mısır sanatında, "ka" olarak adlandırılan insan ruhu, yukarı doğru uzanan at nalı şeklinde iki kolla temsil edilmektedir.⁸⁰⁴ (Şekil 4.8.)

Şekil 4.8. Ka.⁸⁰⁵

Yine çınar ağaçlarının Tanrıça'nın elini simgeleyen beş çatalı olan yaprakları Tanrıça helen için kutsallık ifade etmektedir.⁸⁰⁶ Orta Asya ve Sibiryaya Türk

⁷⁹⁸ Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1996, s. 162.

⁷⁹⁹ Gibson, s. 21.

⁸⁰⁰ Manly P. Hall, *Tüm Çağların Gizli Öğretileri*, Mitra Yayınları, İstanbul 2012, s. 118.

⁸⁰¹ Yalom, *Memenin Tarihi*, Çev. Ayşe Gün, Çitlenbik Yayınları, İstanbul 2002, s. 47.

⁸⁰² Ulutürk, s. 73.

⁸⁰³ Oğuz, s. 572.

⁸⁰⁴ www.myjewishlearning.com/article/hamsa/ Erişim: 20/05/2017.

⁸⁰⁵ <http://listelist.com/hiyeroglif-anlamlari/> 21.06.2017

⁸⁰⁶ Robert Graves, *Yunan Mitleri - Tanrılar, Kahramanlar, Söylenceler*, Çev. Uğur Akpur, Say Yayınları, İstanbul 2010, s. 253.

kavimlerinde çocukların ve lohusaların koruyucusu⁸⁰⁷ kabul edilen dişil güç Umay da sözlü rituslarda “el” sembolüyle anılmaktadır.⁸⁰⁸

Mısır temsillerinde ise “dünyanın şekil vericisi” Ptah, çömlekçi çarkı üzerinde dünyanın yumurtasını elleriyle şekillendirmektedir. Heliopolis kosmogonisine göre ilk yaratıklar olan ‘shu’ ile ‘tefnut’, en eski tanrının eliyle hasıl ettiği meniden meydana gelmektedir.⁸⁰⁹ Doğum ve yaratıcılıkla ilişkilendirilen bir diğer isim de bir Kuzey Avrupa Tanrıçası olan Frigg’dır. Doğum koruyucusu ve dişil gücün temsilcisi olan Frigg aynı zamanda el figürlü tasvirleriyle dikkat çekmektedir. (Şekil 4.9.)

Şekil 4.9. Frigg.⁸¹⁰

Doğum fenomeninin ve dişil imajın yansıdığı bir diğer simge de doğumla beraber yaşamı sembolize eden bir tanrıça olan Meksika'nın Tebuacan bölgesindeki Aztek figürü Coatlicue'dur.⁸¹¹ (Şekil 4.10.) Bu figürün el tasviri de diğer tanrıçalarla benzerlik arz etmektedir.

⁸⁰⁷ Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, s. 98.

⁸⁰⁸ Mehmet Çeribaş, “Şaman/Bakşı Tipolojisi Bağlamında Kırgızlarda Halk Hekimliği Geleneği ve Halk Hekimleri-I” 1, *International Journal of Religious Sciences*, S. 2, 2014, ss. 65-83, s. 72-73.

⁸⁰⁹ Oğuz, s. 572.

⁸¹⁰ Wilkinson, s. 123.

⁸¹¹ Gibson, s. 78.

Şekil 4.10. Aztek figürü *Coatlicue*.⁸¹²

Fenikelilerin, başkentleri Kartaca'nın koruyucu tanrıçası ve ay döngüsünün denetleyicisi olan Tanit'in⁸¹³ sembolü ellerini yukarı doğru kaldıran bir kadına benzemekte⁸¹⁴ (**Şekil 4.11.**) ve yine açık el Tanit'in sembolleri arasında bulunmaktadır.⁸¹⁵ Aynı zamanda Tanit'in tasvirlerine, genellikle doğurganlık sembolleri eşlik etmektedir.⁸¹⁶ Ana tanrıçanın doğurganlık sembolleri ise bereketi simgeleyen nar ve avuç içine benzeyen palmyedir. Tanit, Astarte gibi ay ve denizle ilişkilendirilmekte çeşitli temsillerinde, Sümer'de İnanna'yı, Mezopotamya'da İştâr'ı, Mısır'da Hathor'u, Yunan'da Hera'yı ve Roma'da Juno'yu andırmakta ve bu tanrıçalarla birçok ortak niteliği paylaşmaktadır.⁸¹⁷

⁸¹² Gibson, s. 78.

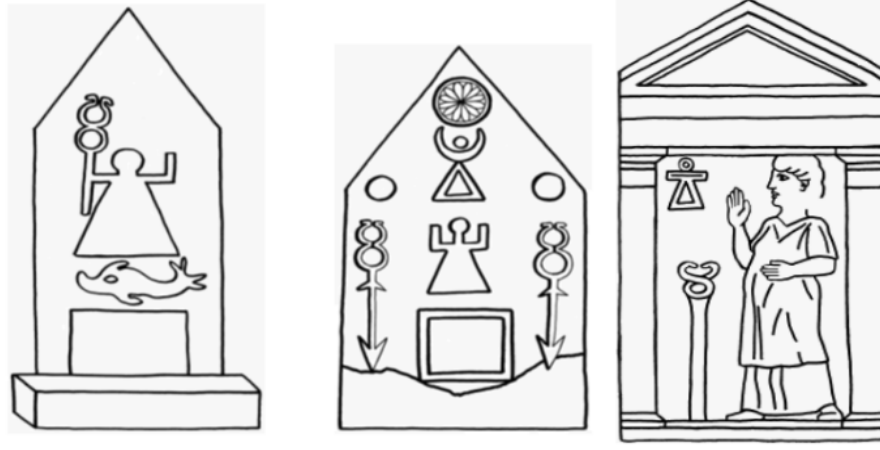
⁸¹³ www.ancientpages.com/2018/01/08/ancient-symbol-hamsa-meaning-history-explained/ Erişim: 20/05/2018.

⁸¹⁴ www.myjewishlearning.com/article/hamsa/ Erişim: 20/05/2017.

⁸¹⁵ Szyce, s. 284.

⁸¹⁶ www.britannica.com/topic/Tanit Erişim: 20/01/2018.

⁸¹⁷ www.goddess-pages.co.uk/in-praise-of-tanit-2/ Erişim: 21/01/2018.

Şekil 4.11. Kuzey Afrika'nın Kartaca bölgesindeki Fenike Stelleri. MÖ 3. yüzyıl civarı.⁸¹⁸ Stellerde, stilize bir insan şeklindeki “Tanit işareti”, mitolojik doğanlık sembolleri ve hamile bir kadının hamsa işaretiyle Tanite yaptığı tapınım dikkat çekmekte.

İnanna'nın eli, İştâr'ın eli, Venüs'ün (Afrodit'in) Eli, İsis'in eli, Hristiyanlıkta Meryem'in eli, Yahudilikte Miryam'ın Eli, İslam'da Fatıma'nın Eli örneklerinde de görüldüğü üzere el sembolizmi her zaman tanrıça veya tanrıçanın görünümleri olan dişil imgelerle özdeşleştirilmektedir.⁸¹⁹ Örneklerde de görüldüğü üzere el, tarihi zamanlar içinde bağımsız bir varlık olarak görülen tanrısallığın aslî dişil unsurunu ifade etmekte ve sonraları nazarlık olarak işlev görmeye başlamaktadır.⁸²⁰

Bundan başka muhtemelen Hera'nın bir başlık olarak Hyperkheiria'ya yansıttığı “açık el” sembolünün, Tanit'in ikonografisinin bir parçası olmakla birlikte İslam kültürüne “Hamsa” veya “Fatıma'nın Eli” adıyla kötü göze karşı bir koruma sağlayan bir muska olarak geçtiği görülmektedir.⁸²¹ Aslında kutsallaştırılan yüce kişilerin ruhaniyetlerinden yardım umulması bütün geleneklerde görülebilmektedir.⁸²²

Bütün bunlara bakılarak farklı medeniyet ve kültürlerin tarihsel yolculukta kültürel ve dini etkileşimi iç içe ve kümülatif olarak nesilden nesile yaşattığını

⁸¹⁸ <http://www.matrifocus.com/LAM09/spotlight.htm> Erişim: 23/04/2019.

⁸¹⁹ <https://indigodergisi.com/2013/04/tanrica-serisi-3-tanricanin-sembolleri/> Erişim: 25/10/ 2016.

⁸²⁰ Oğuz, s. 572.

⁸²¹ www.goddess-pages.co.uk/in-praise-of-tanit-2/ Erişim: 21/01/2018.

⁸²² Yaşar Kalafat, “Anadolu’da Ulu Kadın Kişiler ve Halk İnançları”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 32, Ankara 2004, ss. 27-52, s. 51.

söylemek mümkündür. Tanrıça imajının çeşitli ad ve görünümde farklı kültürlerde, benzer niteliklerle yaşatıldığı ve bağdaştırmacı bir tutumla çağları aşacak biçimde varlığını bir arketip olarak sürdürdüğü görülmektedir. Bu manada Hamsa veya Fatıma'nın Eli Sembolünün gerek Yahudi gerek İslam gerekse Hıristiyan geleneğinde kadınlarla ve kadınlarla ilgili olaylarla ilişkilendirildiği göz önünde bulundurulduğunda, temsil ettiği imajın tanrıça arketipine dayandığı görülecektir.

Nitekim dışıl bir tanrıça imajı olarak 'el sembolü' Yahudi geleneğinde Miryam'ın eli, İslam geleneğinde Fatıma'nın eli, Hıristiyan geleneğinde ise Meryem'in eli olarak adlandırılmaktadır. Bununla birlikte 'el sembolü' ile ilişkilendirilen kadın şahsiyetlerin nitelikleri ve bunlara ilişkin anlatılan efsaneler, mitolojik tanrıçalarla paralellik arz etmektedir. El sembolünü temsil eden kadın şahsiyetlerle tanrıça tipolojileri arasındaki benzerliklerden bir tanesi doğum koruyuculuğu ve şifacılık alanında ortaya çıkmaktadır.

Gerek avcı gerekse tarım toplumu insanların kutsallaştırılmış bir evren tasavvuruyla kozmik kutsallığa katıldıkları belirtilmektedir. Kadın kutsallığını ifade eden sembollerin ve kutsal kadın tapınımlarının zengin eklemleşmelere sahip bir dinsel sistem halinde bilhassa tarım toplumunda ortaya çıktığı, bunda ise toprak ile ana insani üretkenlik ile tarımsal üretkenlik arasındaki benzeşmenin etkili olduğu⁸²³ ifade edilmektedir.

Yine üretim döngüsü içinde tarımın gelişmesinin, 'doğum ve ölüm' olgularının ritmik bir düzenle tekrarlanmasının ve "büyüsel-dinsel" algıların ilk dönemlerden beri insanı etkilemesinin ilk inançların oluşmasına tesir ettiği gözlemlenmektedir. Bu inançlarda üreme erkine sahip kadının kutsallaştırılarak ön plana alındığı görülmektedir.⁸²⁴

Geçmiş dönemlerde şifacılık çoğunlukla kutsallıkla ilişkilendirilmekte ve genellikle eril ya da dışıl bir tanrı imgesine ihtiyaç duymaktadır. Bilgelik, güç kaynağı sayılması, doğum yapması gibi özelliklerin, dışının hasta bedenlerin ve

⁸²³ Mircea Eliade, *Kutsal ve Dindışı*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Gece Yayınları, Ankara 1991, s. XV.

⁸²⁴ Binnur Çelebi, *Anadolu'da Hitit Sosyal Yaşamında Kadının Yeri ve Önemi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007. s. 25.

amaçsız dolaşan ruhların şifacısı olarak kabul edilmesini de beraberinde getirdiği söylenmektedir.⁸²⁵

Bu manada kadın şifacılığının önemli örneklerinden birini Mezopotamya tıbbında görmek mümkündür. Bu bölgede görev yapan hekimler arasında A.ZU adlı kadın hekimlerin varlığı bilinmektedir.⁸²⁶ Hititlerde bilhassa “yaşlı kadınlar” olarak bilinen, güç ve şifa veren ritüellerin uygulayıcısı olan bu kadınların, majik ve büyüsel tedavide hekim olarak, doğum olayında ise ebe olarak aktif ve önemli bir konumda oldukları belirtilmektedir.⁸²⁷

Bununla birlikte ilk çağlarda kadının büyüsel, dinsel ve şifacı misyonunun mitolojiye yansıdığı görülmektedir. Hastalığın ve şifanın kaynağının tam olarak tespit edilememesi sebebiyle bunların tanrısal bir etkiye dayandırıldığını söylemek mümkün olduğu gibi şifacı kadının üslendiği rolü pekiştirmek amacıyla da bilhassa tanrıçalara şifacılık niteliğinin verildiğini söylemek mümkündür.

Nitekim mitolojilerde doğum koruyuculuğu ve şifacılık tanrıçaların en önemli özellikleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Sümerlerde İnanna sevgi, doğum ve şifacılığı temsil etmekteyken Asurlularda Gula şifacıların başıydı. İştâr ise sağaltıcılık işlevi görmekteydi.⁸²⁸ “Umay- Umay Ana” ise “doğum tanrıçası”, “aile, evlilik ve neslin devamının koruyucu tanrıçası”⁸²⁹ olarak görülmekteydi.⁸³⁰

Antik Yunan’da ise Demeter çocukların ve kadınların koruyucusuydu. Genetyllis kısırlık problemini çözerdi. Hekate bir nevi çocuk hastalıkları uzmanıydı. Leto cerrahı, Eiliethyia ise tanrıların ebesiydi. İsis şifacıydı. Aesklepios’un kızları Hygieia ve Panakeia salgın ve ölümcül hastalıkları durdurur ve tedavi ederdi. Roma’da Diana gebelik ve doğum konularında en önde gelen tanrıçalardandı. Minerva genel şifacı ve koruyucu kabul edilirdi, Mater Matuta ise doğumda rahmi açarak bebeklerin dünyaya kolaylıkla gelebilmelerine öncülük etmekteydi.⁸³¹

⁸²⁵ Mollaibrahimoğlu, s. 102-103.

⁸²⁶ Hafize Öztürk Türkmen, “Tarihsel Olarak Kadın Şifacılık ve Tıbbın Değeri”, *Lokman Hekim Journal*, C. 1, S. 2, Mersin 2011, ss. 21-27, s. 22.

⁸²⁷ Çelebi, s. 96.

⁸²⁸ Mollaibrahimoğlu, s. 102-103.

⁸²⁹ Remzi Duran, “Türk Mitolojisi”, Ed. Remzi Duran, *Mitoloji ve Din*, Açıköğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir 2012, ss. 105-127, s. 107.

⁸³⁰ Çeribaş, s. 72-73.

⁸³¹ Mollaibrahimoğlu, s. 102-103.

Kadim çağlarda kadının toprak ve doğum konusunda sahip olduğu etkin yanı sıra hastalık ve tedavi konusunda oynadığı etkin rolün onun şifacı niteliğini pekiştirdiği ve ‘Ana Tanrıça’ tapınımını ortaya çıkardığı görülmektedir. Bununla birlikte doğum koruyuculuğu ve şifacılık, mitik tanrıçaların bir yansıması olarak el sembolüyle ilişkilendirilen kült kadın karakterlerde ifade bulmaktadır. Bu kült şahsiyetlerden birisi de Yahudi geleneğinde oynadığı rol ve sahip olduğu misyon ile Musa’nın kardeşi Miryam’dır.

Miryam ve annesi, Firavun’un İsrailoğullarına ait yeni doğmuş erkek bebekleri öldürme emrini yerine getirmeyen ebeler olarak bilinmektedir.⁸³² Bunun yanında Miryam, Yahudi geleneğinde, zamanını kadın ve çocuklara ayırmanın ötesinde kendini İsrail halkına adanmış “gerçek” bir anne olarak kabul edilmektedir.⁸³³ Miryam, bu yönüyle İsrailoğullarının bebeklerinin koruyucusu ve soyun kurtarıcısı konumundadır. Burada neslin koruyucusu olan dişil güçlerin misyonuyla bir bağlantı söz konusudur.

Hıristiyanlıkta ise Bakire Meryem arketipi, genellikle kadın gebelik ve doğumu ruhsal bir tecrübe olarak yaşadığında etkisini ortaya koymakta⁸³⁴ ve Meryem’in kutsallığı sanat alanında eller ile ifade edilmektedir.⁸³⁵ Özellikle Ortodoks Hıristiyanlıkta Meryem, insanüstü niteliklere sahip, şifa veren, iyilik eden bir tanrıça veya tanrı ve İsa bağlantılarını sağlayan bir aracı gibi düşünülmektedir.⁸³⁶

El sembolü ile ilişkilendirilen kült kadın şahsiyetlerden bir diğeri ise İslam geleneğinde Hz. Fatıma’dır. O, şifacılık⁸³⁷ ve doğum pratiklerinde ön plana çıkmakta, bilhassa eski Türk geleneklerindeki kadın kamların İslamiyet sonrasında ebe analığa dönüşümünde⁸³⁸ başat bir rol üstlenmektedir.

Tanrıçaların niteliklerinden olan doğum koruyuculuğu ve şifacılık, Kadim Mezopotamya’da da aracı konumda olan ‘aşıpu’ adı verilen ‘ak büyü’ uygulayıcıları

⁸³² Sara E. Karesh - Mitchell M. Hurvitz, “Miriam”, Ed. J. Gordon Melton, Encyclopedia of Judaism, Facts On File, New York 2006, ss. 229-230, s. 330.

⁸³³ www.chabad.org/library/article_cdo/aid/112396/jewish/Miriam.htm Erişim: 15/03/2018.

⁸³⁴ Mascetti, s. 188.

⁸³⁵ Tanyu, s. 490-491.

⁸³⁶ Ali İhsan Yitik, *Hız. Meryem ve Efes Dinler Tarihi Yazıları*, Tıbyan Yayıncılık, İzmir 2001, s. 25-33.

⁸³⁷ Elif Ersoy, s. 9.

⁸³⁸ Ruhi Ersoy, “Kadın Kamlar’dan Göçerevli Türkmenler’de ‘Ebelik’ Kurumu’na Dönüşüm”, s. 70-72.

tarafından sağlanmaktaydı. Bu kişiler, hastalara, hamile kadınlara, kötü büyülerin tesirinden emin olmak isteyenlere, tanrılardan dilekte bulunanlara yönelik ritüelleri yönetmekteydi. Bu ritüellerin dayanağı puhu olarak bilinen “ikame etme” kavramıydı. Aşipu, istenilen şeye ait veya ona benzeyen bir nesne vasıtasıyla yahut bu nesnenin adını söyleyerek istenilen şeyin gerçekleşmesine aracılık etmekteydi. Örneğin bir evin tamamlanması sürecinde aşipu ‘kulla’ adlı tuğla tanrısının bir imajını özel bir ritüelle eve yerleştirmektedir. Aşipular aracılık rolünü üstlendikleri büyüsel ritüellerinde sıklıkla “Şiptu ul yattun şipat (benim değil tanrının büyü)” ifadesini kullanmaktaydılar.⁸³⁹

Aşipuların büyüsel ritüellerinde tanrısal imajları kullanmaları yanı sıra bu ritüeldeki sözel ifadeleri, el sembolünün kullanım amacı ve şekli ile büyük bir benzerlik arz etmektedir. Nitekim tanrıça arketipinin bir uzantısı olduğunu gördüğümüz ‘el sembolü’, yani Yahudi ve İslam geleneklerinde hamsa, aşipu ritüellerindekine benzer şekilde, nazardan korunma amacıyla evlerin duvarlarına, kapılara yapılmakta⁸⁴⁰, muskalarda⁸⁴¹ kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra aşipuların sözlü ritüellerinin el imajındaki yansıması “benim elim değil Umay ananın eli”,⁸⁴² “benim elim değil Fadime ananın eli”⁸⁴³ deyişlerinde görülmektedir.

Buna ilaveten “tanrıça - doğum koruyuculuğu - şifacılık - el sembolü - kült kadın şahsiyetler” arasındaki örüntünün bitki ile temsilde de ortaya çıktığı görülmektedir. Örneğin Sümerliler, asma yaprağını yaşamın bir emaresi olarak kullanmakta ve bu bitkiyi, ulu tanrıçaya adamaktadırlar. Öyle ki başlarda Ana Tanrıçaya “asma ana” veya “asma tanrıça” denilmektedir.⁸⁴⁴

Sümerlilerde gördüğümüz ağaç simgesi, bir Asur silindir yazısından da anlaşıldığı üzere kutsal doğurganlık sembolleri arasında yerini almaktadır. Bu yazıda tasvir edilen kutsal ağacın, “Tanrıça İstar’ı temsil ettiği” belirtilmektedir. Benzer sembol, Anadolu’da bulunan MÖ 3000 tarihli Kalınkaya buluntusunda ve Türkmenistan’da MÖ 2.400’lere tarihlenen Altın-tepe tanrıça heykelciklerinde de

⁸³⁹ Demirci, s. 74.

⁸⁴⁰ Bkz. Tanyu, s. 492.

⁸⁴¹ Bkz. Karesh - Hurvitz, “Hamsa”, s. 197.

⁸⁴² Işık, s. 21-22.

⁸⁴³ Tanyu, s. 483-487.

⁸⁴⁴ Eliade, *Dinler Tarihine Giriş, Çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003*, s. 284-285.

karşımıza çıkmaktadır. Bu heykelciklerin karınlarında bitki-ağaç formları bulunmaktadır.⁸⁴⁵ Tevrat'ın Tekvin kitabında bahsi geçen iyiliği ve kötülüğü bilme ağacı da Yahudi sözlü geleneği olan Mişna'da bir asma şeklinde betimlenmektedir.⁸⁴⁶

Mısır yazılarında ve duvar resimlerinde bulunan firavuninciri ağacı, ise Mısırlı Tanrıça Hathor'la özdeşleşmiştir ki Tanrıça'nın yeryüzünde yaşayan bedenini temsil etmektedir. 'Firavunincirinin Hanımı' Tanrıça Hothor'un isimlerinden biridir.⁸⁴⁷

Bir tanrının bir ağaçta veya bitkide tecelli etmesi Yakındoğu'da yaygın olarak kullanılan bir motif olmanın yanında Hint-Mezopotamya- Mısır-Ege Bölgelerinde de sıklıkla görülmektedir. Bu motif, bereket tanrıçalarının tezahürünü konu edinmektedir. Bitki tezahürlerinin Veda metinlerinde de sıklıkla görüldüğü, şifalı otların anne ve tanrıçalar olarak selamlandığı belirtilmektedir. Şifalı otların, güçlerini aldıkları kozmik ilk örnek yüzünden çocukların doğumunu kolaylaştıran, erkeklik gücünü artıran, zenginlik ve bereketi garantileyen bir biçimde tasavvur edildikleri ifade edilmektedir. Yine Mısır ikonografisinde bulunan bir hayat ağacı temasında ise tanrının elleri ağaçtan çıkmakta, ellerinde bağışlar ve hayat suyunu dağıttığı bir vazo yer almaktadır.⁸⁴⁸

Ağaç ve kadın ilişkisinin ortak bir nokta olarak tüm mitolojilerde plasentadan doğum anlamında kurgulandığı belirtilmektedir.⁸⁴⁹ Örneğin İsis betimlemelerde, "yeryüzünün meyvelerini doğuran", "ekin başaklarının anası", "buğday tarlasının kraliçesi" gibi nitelemelerle anılmaktadır.⁸⁵⁰ Afrika ve Hindistan'da bulunan öz suyu bol olan ağaçların, kutsal anneliğin sembolü olarak kadınlar tarafından saygı gördükleri⁸⁵¹ belirtilmektedir.

Doğurganlık gücünü de içinde barındırdığı düşünülen kutsal ağaç imgesine, Keltler'de elma, Asurlular'da asma, nar, köknar, sedir veya meşe olarak rastlanmaktadır. Nasıl elma Afrodit'in sembolü ise şeftali de Çin'de olduğu gibi bazı

⁸⁴⁵ Ateş, s. 139-140.

⁸⁴⁶ Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 284-285.

⁸⁴⁷ Merlin Stone, *Tanrılar Kadıncı*, Çev. Nilgün Şarman, Payel Yayınları, İstanbul 2000.s. 237-238.

⁸⁴⁸ Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 278-279.

⁸⁴⁹ Ateş, s. 141.

⁸⁵⁰ James G. Frazer, *Altın Dal*, C. I, Çev. Mehmet H. Doğan, Payel Yayınevi, İstanbul 2004, s. 300.

⁸⁵¹ Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 281-282.

yerlerde ana tanrıçanın simgesi görülmektedir. Bu düşüncenin bir sonucu olarak kadınların, söz konusu ağaçlara kısırlıklarını engellemeleri, varsa gidermeleri, hamilelik ve doğum sürecinde yardımcı olmaları için bir takım yakarışlarda buldukları ifade edilmektedir.⁸⁵²

Bütün bu bilgiler ışığında denilebilir ki tanrıçanın tezahürlerinden biri de bitkilerdir. Toprak ana, verimlilik, bitki, ağaç, doğurganlık ve şifa vericilik nitelikleri farklı kombinasyonlarla, ama her zaman birbiriyle sıkı bir ilişki içinde olarak çağları aşan bir örüntüyle, semboller ve ikonografik tasvirler aracılığıyla yaşatılmaktadır. El sembolü ile anılan kült kadın şahsiyetlerin de tanrıçalarda olduğu gibi bilhassa doğumla bağlantılı pratiklerde bitki ile ilişkilendirildiği görülmektedir.

Cruciferae familyasından Latince adı Anastatika Hierochuntica isimli bir bitki Anadolu'da "Fadime Ana Eli" olarak adlandırılmaktadır.⁸⁵³ Üstün bir gücü olduğuna inanılan bu bitki⁸⁵⁴ zor geçen doğumlarda "Fadime Ana'nın Eli açıldı, senin de hacet kapıların açılsın" denilerek, bitkinin bulunduğu sudan doğum yapan kadına içirilerek ebeler tarafından kullanılmaktadır.⁸⁵⁵

Fatma Ana Eli bitkisi farklı toplumlarda çeşitli adlarla anılmaktadır. Bitki, halk arasında "Fatma (Fatıma) Ana Eli" olarak bilinmekle beraber, "Meryem Ana Eli" olarak da adlandırılmaktadır. Folklorik tıpta bu bitkiden sıklıkla şifa verici olarak istifade edildiği görülmektedir. İncil'de "Jericho'nun gülü"⁸⁵⁶ olarak Bakire Meryem'in, Nazareth'den Mısır'a kaçtığı sırada bu bitkiyi kutsadığı ve ona ebedi yaşam verdiği ifade edilmektedir.⁸⁵⁷

Doğumu kolaylaştırıcı bir unsur olarak kullanılan ve kült kadın şahsiyetlerden Meryem ile ilişkilendirilen bir diğer bitki de "Meryemana eli" veya Buhur-ı Meryem adıyla bilinen çiçektir. Çiçeğin isimlendirilmesini açıklayan, Hz. Meryem'in Hz.

⁸⁵² Ateş, s. 141-142.

⁸⁵³ Tanyu, s. 484.

⁸⁵⁴ Mukadder Gün - Serap Şahinoğlu, "Tahtakuşlar Köyü ve Geleneksel Olarak Kullanılan 'Fatma Ana Eli'", *Lokman Hekim Journal*, C. 1, S. 3, Mersin 2011, ss. 18-21, s. 20.

⁸⁵⁵ Tanyu, s. 484.

⁸⁵⁶ Genellikle Noel için ve yeni doğmuş bir bebek için hediye olarak verilmektedir. <http://the-rose-of-jericho.com/rose-von-jericho-1> Erişim: 05.03.2018.

⁸⁵⁷ "Fatma Ana Eli bitkisi için, kimyasal açıdan doğum eylemine katkı sağlamaktan ziyade daha çok, lohusalıkta, al basmasına karşı kullanılan "kırmızı örtü", bebek sarılık olmasın diye yüzüne ya da beşiğine, "sarı örtü" gibi, "benzerin benzeri tedavi etmesi" prensibinin geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Tarihsel süreçte oluşmakla birlikte günümüze kadar varlığını devam ettiren bu tür uygulamalar, inanç ve kültürel sistemimizin, bir parçası olmaktadır." Gün - Şahinoğlu, s. 19-20.

İsa'yı dünyaya getirirken ağrının şiddetiyle bu çiçeğin ağacını tuttuğu için çiçeğin pençe şeklinde açtığına ilişkin bir mit bulunmaktadır.⁸⁵⁸ Kur'an-ı Kerim'de Meryem Suresi 23. ayete⁸⁵⁹ göre ise Hz. Meryem, doğum yaparken bir "hurma ağacı"na yaslanmaktadır.

Hz. Meryem, Âl-i İmran Suresi 37. Ayette⁸⁶⁰ ise Allah tarafından yetiştirilen güzel bir bitkiye benzetilmektedir. Kur'an-ı Kerim'deki bu bitki benzetmesiyle ilgili olarak yapılan çağdaş bir yorumda Hz. Meryem'in Hz. İsa'yı babasız olarak mucizevî bir şekilde dünyaya getirmesi ile bazı bitkilerin "Kendine Döllenme" özelliği arasında bir bağlantı kurularak açıklanmaktadır.⁸⁶¹

Yine narın bereketi sembolize eden bir tanrıça simgesi olduğu bilinmektedir. Öyle ki nar, Yunan mitolojisinde tanrıça Hera'nın sembollerindedir.⁸⁶² Bununla birlikte Hz. Fatıma da Bektaşî-Alevî edebiyatında 'nar' ile sembolize edilmektedir.⁸⁶³

Kültleştirilen bir şahsiyet olarak Hz. Fatıma, "tanrıça Helen'nin çınarla sembolize edilmesi"⁸⁶⁴ gibi Alevi geleneğinde, tanrısal bir konumda "çınar ağacı" motifleriyle betimlenmektedir. Tanrının kendi nurundan yarattığı Fatma Ana'nın çınar gövdesinde Ehlibeyt'i taşıdığı ve tanrı cemalini alıp yeryüzüne indiğine inanılmaktadır.⁸⁶⁵ Böylesine bir tasavvur enkarnasyon düşüncesini anımsatmaktadır. Bu temsil de Hz. Fatıma'nın konumunun Hıristiyanlıktaki Meryem'e atfedilen "Theotokos" (Tanrı Anası) sıfatıyla benzerlik gösterdiği görülmektedir. Bir boyutuyla da gövdesinden yaşamı temsil eden, hayat ağacının çıktığı tanrıça tasvirlerini hatırlatmaktadır.

Görünen o ki el sembolü ile temsil edilen kült kadın şahsiyetler, tıpkı tanrıça temsillerinde olduğu gibi doğumla ilgili inanış ve ritüellerde bitki ile

⁸⁵⁸ Haluk Aydın, *Cevrî Divanı'nın Tahlili*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Balıkesir 2010, s. 26.

⁸⁵⁹ "Doğum sancısı onu bir hurma ağacına (dayanmaya) sevketti. «Keşke, dedi, bundan önce ölseydim de unutulup gitseydim!»"

⁸⁶⁰ "Rabbi Meryem'e hüsnü kabul gösterdi; onu güzel bir bitki gibi yetiştirdi..."

⁸⁶¹ Mehmet Okuyan, "Kur'an'da Hz. Meryem Mucizesi", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, S. XVI, İstanbul 2005, ss. 129-157, s. 17-18.

⁸⁶² Graves, s. 61. Ayrıca Bkz. Erhat, s. 137.

⁸⁶³ Uzun, "Fâtıma", s. 224.

⁸⁶⁴ Graves, s. 253.

⁸⁶⁵ Sağlam, s. 89.

ilişkilendirilmektedir. Bu durum ‘el sembolü’nün tanrıça imajı olduğunu gösteren bir diğer argümandır.

Nitekim Ana Tanrıça arketipi tarihi süreçte farklı tipolojilerde görünür olmakla birlikte günümüzde ise ‘Meryem Ana’ ve ‘Fadime Ana’ figürlerinde bu arketipin yaşatıldığı⁸⁶⁶ görülmektedir.

Bununla birlikte ‘Fatıma’nın Eli’ sembolüne ‘Meryem Ana’da olduğu gibi etki eden bir diğer imaj da tanrıça veya koruyucu bir iye olarak bilinen Umay İnancıdır. Türklerin eski inanç sistemlerinde kadın kamların “benim elim değil Umay ananın eli” deyişi ile sağaltım yaptıkları belirtilmektedir. İslamiyet sonrasında Umay anadan Fatıma anaya kültürel aktarım yoluyla bir değişim yaşanmaktadır. Bu bakımdan Umay ana inancının Anadolu’da Fatma Ana kültüyle bir süreklilik dâhilinde günümüze kadar yaşatıldığını söylemek mümkündür.⁸⁶⁷

Nitekim Alevi geleneğinin, Eski Türk inançlarının yanı sıra Hristiyanlıktan da izler taşıdığı bilinmektedir. Eski Türklerdeki Ana Tanrıça’nın Alevilerde ‘Büyük Ana’ sekline dönüştüğü, Hristiyanlıktaki Meryem Ana figürünün de Fatma Anamız seklinde İslam’da sürdürüldüğü belirtilmektedir.⁸⁶⁸

Kült kadın şahsiyetlerle temsil bulan el sembolünün tanrıça sembolü olduğunu gösteren bir diğer argüman ise ‘el sembolü ve beş sayısı’ arasındaki ilişkiye açığa çıkmaktadır. El sembolü, tarihi süreçte beş sayısı ile ilişkilendirilmekte ve isimlendirilmektedir. Hiç şüphesiz bu bir tesadüf değildir. Nitekim el sembolünde olduğu gibi beş sayısının ve buna bağlı olarak gelişen beş sembolizminin de dişil gücün bir yansıması olarak tanrıça sembollerinden olduğu görülmektedir.

Nitekim Maya, Aztek, Kuzey Amerika Kızılderili ve Çin gibi pek çok gelenekte beş sayısının yaygın bir sembolizmle kutsallaştırıldığı görülmektedir.⁸⁶⁹ Yine Eflatun, Pythagoras, Leonardo da Vinci, Nettlesheim’lı Agrippa gibi isimler beş sayısına verdikleri önemi insan ve evren birlikteliğini temsil eden pentagramla sembolize etmektedir.⁸⁷⁰ Kabalistik⁸⁷¹ ve masonik yorumlar ise pentagram

⁸⁶⁶ Elif Ersoy, s. 9.

⁸⁶⁷ Işık, s. 21-22.

⁸⁶⁸ Sağlam, s. 61.

⁸⁶⁹ Annemaria Schimmel, *Sayıların Gizemi*, Çev. Mustafa Küpüşoğlu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2000, s. 123-127.

⁸⁷⁰ Gardin - Olorenshaw - Gardin - Klein, s. 111-112.

sembolizminin modern dönemlere taşınmasına aracılık etmektedir.⁸⁷² Bununla birlikte kutsal beş rakamı, İhtar ve Venüs gibi tanrıçaların sembolü olarak kötü güçlere ve nazara karşı korumayı simgelerken insanın eksik elementini bulma ütopyasında doğurganlığı ve Ana Tanrıça'yı temsil etmektedir.⁸⁷³

Beş ve el sembolizminin kadim çağlardan günümüze uzanan hikâyesinde pek çok farklı coğrafya ve gelenekte çeşitli anlamlarla ama her zaman var olduğu görülmektedir. Esasen tanrısal bir korumayı ifade eden bu iki sembol genellikle yaşamı korumak bağlamında doğurganlık ve dişil öğelerle özdeşleşen fenomenler olmaktadır.

Bu manada Hamsa veya Fatıma'nın eli sembolünün geçmişe ait izlerine bakıldığında "Umay Ana'nın Eli", "Meryem Ana'nın Eli" "Fadime Ana'nın Eli" tabirlerinde olduğu gibi "ana" imajıyla temsilinin yanında, gerek bereket, şifa, koruyuculuk gibi motiflere sahip olan "ana tanrıça" ile ortak yönlerinde gerekse "Tanit" de olduğu gibi sembolü "el" olan tanrıçalarla ilişkisinde bu sembolün dişil gücün temsili olan "anne arketipine" dayandığını söylemek mümkündür.

Nitekim "anne arketipi; tanrıça, Tanrı'nın Anası, Bakire Meryem, gök, toprak, ay, doğum ve döllenme yeri olarak tarla, ağaç, kap biçiminde çiçek, rahim gibi sayısız tezahüre sahiptir. Yine anne arketipinin bilgelik, ruhsal yücelik, iyi olan, bakıp büyüten, taşıyan, bereket ve besin kaynağı gibi özellikleri bulunmaktadır."⁸⁷⁴

Hayat veren, besleyen, büyüten ve koruyucu nitelikleriyle "anne arketipi" ilk çağlardan itibaren tanrıça imajı bağlamında dişil tanrısal gücü ifade eden tapınının konusu olmakta, tanrıça imajının görünümleri olan bitki kültü, ocak kültü, şifacılık ve koruyuculukla ilişkili olarak "Hamsa veya Fatıma'nın Eli sembolü"nde açığa çıkmaktadır.

Özetle ilk kullanım izleri Akdeniz havzasına yayılan medeniyetlerde görülen⁸⁷⁵ açık el simgesi, kutsayan, koruyan, bereket sağlayan, sihirsiz güç taşıyan

⁸⁷¹ Schimmel, *Sayıların Gizemi*, s. 131.

⁸⁷² Gardin - Olorenshaw - Gardin - Klein, s. 111-112.

⁸⁷³ Schimmel, *Sayıların Gizemi*, s. 120-131.

⁸⁷⁴ Jung, *Dört Arketip*, s. 21-22.

⁸⁷⁵ Ümit Çiçek, "Göz Boncuğu", Araştırma Raporu, İzmir Ticaret Odası Yayınları, İzmir 2009, ss. 1-34, s. 6.

özetle tüm dişil prensiplere sahip tanrıçaların elini sembolize etmektedir.⁸⁷⁶ Bu şekilde Tanrısal dişil unsurların bir ifade biçimi olan ‘el’ zamanla sonraki dönemlerde nazarlık işlevi görmektedir.⁸⁷⁷ Özellikle Mezopotamya’da önemli bir yeri olan bu ‘el’,⁸⁷⁸ daha sonra özellikle Kuzey Afrika’dan başlayarak nazara karşı bir tılsım olarak kullanılmaktadır.⁸⁷⁹ Bütün bu örnekleri, hamsa için çok erken öncüller olarak kabul etmek mümkündür.⁸⁸⁰ Bu kadim sembolü Yahudi ve Arap kültürünün kendilerine uyarladıklarını söylemek yanlış olmayacaktır.⁸⁸¹

Bu manda denilebilir ki Eski Doğu (Mısır, Mezopotamya, İran, Kuzey Suriye ve Anadolu) ve Eski Batı’nın (Eski Yunan ve Roma) mitleri sembollere dönüşerek çağlar aşır farklı kültürlerin içinde harmanlanmak suretiyle günümüze kadar gelmekte⁸⁸² ve Hamsa veya Fatıma’nın Eli olarak görünmektedir. Hamsa’nın mitik ve pagan kökenli bir sembol olmasına rağmen tek tanrılı dinler olarak bilinen Yahudiliğe ve İslam’a kabulü de şüphesiz kültürel etkileşim aracılığıyla olmaktadır.

4.3. Tarihsel Bağlantılar Işığında Hamsa veya Fatıma’nın Eli Sembolü

4.3.1. Nazar İnancı Bağlamında El Sembolüne Tarihsel Perspektifte Bir Bakış

İnsan, yeryüzündeki macerasında tabiatla yüzleşmiş, kendi dışındaki dünyayı algılamış ve böylelikle ilk kültürel ürünler ortaya çıkmaya başlamıştır. Ortaya çıkan kültürel ürünler yeryüzünde insanların dağılım bölgelerine göre farklılaşmış ve çeşitlenmiştir.⁸⁸³ Semboller de kültürle birlikte ortaya çıkan ve zamanla çeşitlenen kültürel ürünlerdendir.

İnsanoğlu ilk çağlardan bugüne dek kendisini ifade etmek için evrensel bir dil olan sembolleştirmeye başvurmaktadır.⁸⁸⁴ Örneğin, açılmış el izi, Akdeniz ve

⁸⁷⁶ <https://indigodergisi.com/2013/04/tanrica-serisi-3-tanricanin-sembolleri/> Erişim: 25/10/ 2016.

⁸⁷⁷ Oğuz, s. 572.

⁸⁷⁸ <https://indigodergisi.com/2013/04/tanrica-serisi-3-tanricanin-sembolleri/> Erişim: 25/10/ 2016.

⁸⁷⁹ Schrire, s. 123.

⁸⁸⁰ www.myjewishlearning.com/article/hamsa/ Erişim: 20/05/2017.

⁸⁸¹ <http://ciudadelastresculturas.toledo.blogspot.com/2014/04/sotanos-islamicos-del-cardenal-cisneros.html> Erişim: 28/10/2016.

⁸⁸² Ulutürk, s. 73.

⁸⁸³ Ruhi Ersoy, “Sözlü Kültür ve Sözlü Tarih Üzerine Bazı Görüşler”, *Milli Folklor Dergisi*, C. 8, Yıl 16, S. 61, Bahar 2004, ss. 102-110, s 102.

⁸⁸⁴ Gibson, s. 30.

Ortadoğu’da kötülüklerle karşı koruyucu bir sembol olarak bugün de yaygın⁸⁸⁵ olmakla birlikte çoğunlukla ‘hamsa’ veya ‘Fatıma’nın Eli’ adıyla anılmakta olup nazar karşısı tılsım ve muskalarda sıklıkla kullanılmaktadır.

Kem göz ve nazar inancının en tipik örneklerine Ortadoğu ve Akdeniz havzasında rastlandığını söylemek mümkündür.⁸⁸⁶ Sümer metinlerinde MÖ 4 veya 3 binli yıllara kadar uzanan nazar metinli yazıtların bulunması, bu inancın en az 6 bin yıllık geçmişinin delilleri olarak kabul edilmektedir. Babil ve Mısır gibi kadim uygarlıklarda da bulunan nazar inancı bugün Avrupa, Balkanlar, Orta-Doğu ve Asya ülkelerinin birçoğunda görülmektedir.⁸⁸⁷

Bu manada muska, nazarlık ve kâğıt ya da parşömen tılsımlarda sıklıkla kullanılan sembollerden olan ‘el’ şekli⁸⁸⁸ İslam ülkelerinde en çok kullanılan sembol olarak yaygınlık kazanmıştır. Bununla birlikte sembolün yayıldığı bölgelerin Türkiye, Fas, Tunus, Cezayir, Sudan, Mısır, Filistin, Suriye, İran, Hindistan⁸⁸⁹ gibi ülkelerle Güney Avrupa bölgesi⁸⁹⁰ Anadolu, Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde⁸⁹¹ ve Yahudilerin, Hıristiyanların ve Müslümanların yaşadığı hemen her bölge olduğunu söylemek mümkündür.⁸⁹² Günümüzde de Mısır, Lübnan,⁸⁹³ Fas, Tunus ve Cezayir’de yoğunluklu olmak üzere İslam coğrafyasının önemli bir bölümünde el tasvirlerini tılsım ve muskalarda kullanma geleneği varlığını devam ettirmektedir.

Kuzey Afrika menşeli el formundaki gümüş tılsımların “kem göz”den koruması⁸⁹⁴, bereket sağlaması, şans getirmesi beklenmekte; ‘el’ ile kaderin etkilenebileceğine, negatif durumdan pozitifeye doğru bir değişim yaşanacağına inanılmaktadır.

⁸⁸⁵ Necmettin Ersoy, *Semboller ve Yorumları*, s. 247.

⁸⁸⁶ Çiçek, s. 6.

⁸⁸⁷ Durmuş Gür - A. Nazlı Soykan, “Anadolu Kültüründe Nazar ve Nazarlıklar: Safranbolu Örneği”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, C. 2, No. 3, Karabük 2013, ss. 115-158, s. 118.

⁸⁸⁸ Schrire, s. 123.

⁸⁸⁹ Üçer, s. 114-115.

⁸⁹⁰ Akpınarlı, s. 24.

⁸⁹¹ Keskin, s. 208.

⁸⁹² Üçer, s.114-115.

⁸⁹³ Işık, s. 28-29.

⁸⁹⁴ Schrire, s. 123.

4.3.2. Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam Kùltürlerinin Tarihsel Kesişiminde Hamsa

Antik çağlardan beri görünmez Tanrı ve onun doğaüstü gücü, Yahudi ve Hıristiyan sanatında açık bir el içi görünümünde sunulmuştur. Bu konuda Hıristiyanlığın erken dönem Yahudi tasvirlerini kendine uyarlamış olması ihtimal dâhilinde⁸⁹⁵ görölmektedir.

Genellikle bulutla eşleştirilmiş durumda betimlenen el imgesinin, aynı zamanda erken dönem Yahudi sanatında Tanrı'nın müdahalesi ve kutsaması manasındaki yaygın kullanımını sinagog içi süsleme sanatına, İshak'ın bağlanması ve On Emrin verilmesi gibi Tanah sahnelerinin resimlendiği bazı mozaiklere de yansıtıldığını görölmektedir. Bu tasvirlerde elin, Tanrı'nın varlığıyla koruyucu ve fayda sağlayıcı nitelikleriyle insanlık tarihindeki müdahalelerini temsil ettiği⁸⁹⁶ ifade edilmektedir.

Yahudilikte Yehova dışında başka bir tanrıya ibadet ve tanrısal herhangi bir imgenin gravürünün yasaklandığı bilinmektedir. Buna karşı İbranilerin bir kısmı Baal ve İştar gibi ilahlara ibadet etmişlerdir. Bu durum peygamberler tarafından sık sık değiştirilmeye çalışılmıştır. Ancak bu durum Tanrıların figürlerinin Yahudi amuletleri arasına girmesine engel olamamıştır.⁸⁹⁷

Hıristiyanlığın ortaya çıktığı ve yaygınlaştığı dönemlerde kapalı (yumruk şeklinde) el, fallus yerine tanrıyı (eril enerjiyi) sembolize etmek için kullanılırken açık el ise tanrıçayı sembolize etmek için kullanılmaktaydı. Hâlihazırda bazı kiliselerde fallik mimari unsuru olarak bu sembolizmin yaşatıldığı görölmektedir. Esasen bunların sembolizmlerin biçim değiştirmeden önceki öz şeklini yansıttıklarını söylemek mümkündür.⁸⁹⁸ Nitekim Hıristiyanlığın Helenistik ve Gnostik inançları senkretik bir şekilde yaşatan bir din olduğu bilinmektedir.⁸⁹⁹

Sanat tarihi sanatçısı Walter Leo Hildburgh, Hıristiyan grafik sanatında Meryem'in çoğu zaman elinin "incir" şeklinde yahut başparmağın ortaparmağın

⁸⁹⁵ Sabar, "From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies", s. 142.

⁸⁹⁶ Sienna, *Five in Your Eye: The Khamsa Image among Moroccan Jewry*, s. 16-17.

⁸⁹⁷ Gonzàlez-Wippler, s. 32.

⁸⁹⁸ <https://indigodergisi.com/2013/04/tanrica-serisi-3-tanricanin-sembolleri/> Erişim: 25/10/ 2016.

⁸⁹⁹ şinasi Gündüz, *Pavlus Hıristiyanlığın Mimari*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2004, s. 98-105.

yanında işaret parmağın yanına sıkıştırıldığı bir parmak dağılımı tasviriyle resmedildiğini ifade etmektedir.⁹⁰⁰ Hamsa'nın bir tanrıça figürü olması, Hıristiyanlardaki isimlendirmesinin 'Meryem'in Eli' olması ve Meryem'in tanrısal bir imaja sahip olması gibi veriler göz önünde bulundurulduğunda bu sembolün Hıristiyan geleneğine geçişi ve gelenekteki temsili net bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Tanırsal dışıl unsurların bir ifade biçimi olarak 'el'in zamanla nazarlık işlevi görmesi⁹⁰¹ dinsel geleneklerde karşımıza çıkmaktadır. Yine Hıristiyan İspanyol toplumunda, 'aojo' adı verilen açık el tasvirlerinin nazar karşısında korunma amaçlı tılsımlarda kullanıldıkları belirtilmektedir. Uzatılmış elin ve beş sayısının Yahudiler tarafından kullanılmasının Ortaçağ İspanya'sından gelen 'sempatik' büyü bağlamında olduğunu gösteren deliller bulunmaktadır. İber yarımadasının mirasını yansıtan bu gelenek muhtemelen Yahudiler ve Müslümanlar tarafından da paylaşılmaktaydı.⁹⁰²

Nitekim İber Yarımadası, 710 yılında gerçekleşen Müslümanların fethinden Granada'daki Nasri krallığının son bulmasına ve 1492'de Yahudilerin ve Müslümanların sürülmesine kadar geçen yaklaşık 700 yıllık süreçte muhteşem bir kültürel etkileşime ev sahipliği yapmıştır.⁹⁰³

Endülüs'ün fethi esnasında Yahudi Müslüman dayanışması yaşandığı, fetih sonrası 756'da kurulan Endülüs Emevî Devleti'nin egemenlik alanı olan güneyde, Endülüs'te de Müslümanların, Yahudilerin ve zaman zaman yerli Hıristiyanların, kaynaşarak ortak bir kültür geliştirdikleri bilinmektedir.⁹⁰⁴ Irk, din, sosyal statü farklılıklarından oluşan insanlar bu bölgede kaynaşmış ve bir Endülüs türü ortaya çıkmıştır.⁹⁰⁵ İber yarım adasında üç dinin etkileşimiyle ortaya çıkan bu kültür sihirselsel, mistik ve sembolik unsurları da yansıtmaktadır. Hamsa sembolünün de bu unsurlardan biri olduğunu söylemek mümkündür.

⁹⁰⁰ www.myjewishlearning.com/article/hamsa/ Erişim: 20/05/2017.

⁹⁰¹ Oğuz, s. 572.

⁹⁰² Sabar, "From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies", s. 142.

⁹⁰³ Amnon Shiloah, "İber Yarımadası'nda Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman Müzik Kültürlerinin Buluşması (1492'den Önce)", Çev. Barış Karaelma, *İstem*, Yıl: 7, S. 14, Konya 2009, ss. 397-402, s. 397-398.

⁹⁰⁴ Oğuz, s. 838.

⁹⁰⁵ Shiloah, s. 397-398.

Bununla birlikte İbranilerin büyülerinin çoğunu Sümerler ve Babillilerin yanı sıra Mısırlılardan aldıkları⁹⁰⁶ Eski Mezopotamya sembolizminin zamanla Yahudi geleneğine etki ettiği bilinmektedir.⁹⁰⁷ Yine 13. yüzyıl'da ortaya çıkan Yahudi Mistisizmi Kabalanın, İspanya ve Güney Fransa'da nüfuz bulduğu bilinmektedir. İbrani alfabesinin 22 harfi ve bu 22 harfin derin mistik anlamları üzerine bina edilen kabala felsefesi, Yahudiler aracılığıyla Müslümanlar arasında da yaygınlaştığı öne sürülmekte, İslam dinince yasaklanan ve şirk olarak görülen, tılsım ve efsunların kaynağının Yahudilik olduğu düşünülmektedir.⁹⁰⁸

'El'in tanrısal gücü ve yardımı ifade eden bir metafor olarak kullanımı Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam dininin kutsal metinlerinde⁹⁰⁹ bulunmaktadır. Bu metaforun inanç düzleminde bir temel teşkil etmesi, senkretik pagan unsurların kültürel bağlamda kullanılmasını kolaylaştırmış olabilir. Yahudilikteki kısmi toleransa ve Hıristiyanlıktaki daha da esnekleşen yaklaşımın aksine İslam'da, yaratıcının ve dinin kutsallarının imajine edilmesi kesin bir şekilde yasaktır. Ancak kültürel etkileşimin, din dışı unsurların dini geleneklere girmesini kolaylaştıran bir kapı olduğu düşünüldüğünde 'hamsa' sembolünün Yahudilik ve İslam geleneklerindeki yeri anlaşılacaktır. Bu bağlamda hamsanın gerek Yahudilik ve Hıristiyanlık arasındaki çift yönlü etkileşimle gerekse bu etkileşimin Müslümanlara yansımaları ile geliştiğini söylemek mümkündür.

4.4. Popüler Kültürde Hamsa veya Fatıma'nın Eli

Eski Orta Doğu'dan bir tılsım olan 'hamsa' ya da 'hamsa eli', bir tür muskadır.⁹¹⁰ Hamsa'nın insan vücudunun sağ elini temsil ettiği belirtilmektedir. Aynı zamanda kötülük ve yıkıcı güçlere karşı korunmak için farklı kültürlerde kutsal bir sembol olarak görülen 'hamsa' nimet, servet, zenginlik, sağlık, mutluluk, güç ve direnç gibi anlamları da ifade etmektedir.⁹¹¹

⁹⁰⁶ Gonzàlez-Wippler, s. 31.

⁹⁰⁷ Ulutürk, s.72.

⁹⁰⁸ Şule Burul, *Yahudi Mistisizmi: Kabala*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2006, s. 11; Bkz. Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976, s. 220.

⁹⁰⁹ Tevrat: Çıkış, 15: 6, 12, 17; Tesniye, 5: 15; Kur'an-ı Kerim: Fetih 48/10.

⁹¹⁰ www.thoughtco.com/what-is-a-hamsa-2076780 Erişim: 20/05/2018.

⁹¹¹ www.kabbalah-red-bracelets.com/blog/kabbalah-articles/what-is-a-hamsa-and-what-is-the-story-behind-it/ Erişim: 18/03/2018.

Hamsanın, onu kullananların zihinlerinde yoğun bir tehlike kavramı olarak var olan ‘kem göz’e karşı bir koruyucu olarak moda olduğu görülmektedir.⁹¹² Hamsa, yaygın biçimde Yahudilik ve İslam’ın bazı mezhepleriyle (Şiilik) ilişkilendirilmesine karşın aynı zamanda Hinduizm, Hıristiyanlık, Budizm ve diğer bazı dini geleneklerle birlikte modern çağdaki maneviyat algısı tarafından da bir ölçüde benimsenmektedir.⁹¹³

Hamsalar, genellikle Yahudiler tarafından hem kendileri hem de Müslümanlar için imal edilirken ortak popüler inançların bu iki halk arasındaki bir köprü olarak nasıl rol oynadığını da göstermektedir.⁹¹⁴

Hamsa veya Fatıma’nın Eli sembolünü popüler kültürün bir parçası olarak magazin ve siyasetten sanatın çeşitli dallarına kadar pek çok alanda görmek mümkündür. Örneğin, Atatürk’ün aralarındaki romantik ilişkinin bir simgesi olarak dönemin Macar asıllı ünlü Amerikan sinema yıldızı Zsa Zsa Gabor’a, yakut işlemeli “Fatıma’nın Eli” mücevher hediye ettiği ve bu haberin sanatçının otobiyografisinde yer aldığı belirtilmektedir.⁹¹⁵

Hamsalar ayrıca düğün davetiyelerinde de görülebildiği gibi sanatçıların ve ustaların ellerinde pirinç, gümüş, altın, cam, seramik, ahşap ve benzeri malzemeler kullanılarak meydana getirilerek sanat galerilerinde, hediyelik eşya mağazalarında yerlerini almaktadır. Evlilik hediyesi olarak sunulmuş hamsalar, sıklıkla evlerde görülen dekoratif eşyalardan olup bunlar ticari amaçlı imal edilenlerin aksine benzersiz çalışmalar olarak kabul edilmektedir.⁹¹⁶

Seramik Sanatçısı Sara Aji’nin, 20 Kasım 14 Aralık tarihleri arasında Almelek Sanat Galerisi’nde açılan, farklı kültürlerde yer alan ortak sembollerin konu edildiği sergisinde, Fatıma’nın Eli Sembolüne de yer verdiği görülmektedir.⁹¹⁷

2015 yılında California Dilbilimi Üniversitesinden Anshuman Pandey adlı araştırmacı “Unicode hamsa sembolünü kodlama önerisi” adlı makalesiyle ‘hamsa’

⁹¹² Gross, s. 148.

⁹¹³ www.thoughtco.com/what-is-a-hamsa-2076780 Erişim: 20/05/2018.

⁹¹⁴ Gross, s. 148.

⁹¹⁵ www.gazetevatan.com/ataturk-ten--fatma-nin-eli--318167-yasam, www.haberturk.com/kultur-sanat/haber/534495-ataturkten-fatmanin-eli Erişim: 10.01.2017.

⁹¹⁶ Sabar, “From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies”, s. 157-158.

⁹¹⁷ www.hurriyet.com.tr/kelebek/ajinin-tilsimli-seramikleri-274452
www.ismek.ist/tr/haber_detay.aspx?RegID=887&c Erişim: 10.01.2017.

sembolünü “Çeşitli Semboller ve Resimler” bloğunda kodlamak için bir öneri sunmuştur.⁹¹⁸

En erken kullanımı İslâmiyet öncesine uzanan ‘hamsa’,⁹¹⁹ bugün Cezayir’in ulusal sembollerinden biridir ve ambleminde yer almaktadır.⁹²⁰ Polonya’nın Krakow şehrinin Kazimierz semtindeki bir Yahudi restoranının duvarında büyük bir ‘hamsa’ sembolü bulunmaktadır. Sembolün nazara karşı bir koruma amacıyla yaptırıldığı tahmin edilmektedir. (Şekil 4.12.)

Şekil 4.12. Polonya’nın Krakow şehrinin Kazimierz semtindeki bir Yahudi restoranının duvarı.⁹²¹

Portekiz’in başkenti Lizbon’da, ‘HAMSA’ ismiyle bir “Yahudi ve İslam Araştırmaları Dergisi” yayınlanmaktadır.⁹²² Bunun yanında İspanyol yazar Ildefonso Falcones’in on altıncı yüzyılın Endülüs topraklarında iki din ve iki aşk arasında kalan Müslüman bir delikanlının öyküsünü anlattığı “Fatıma’nın Eli” adlı kitabı bulunmaktadır.⁹²³

Hamsa Chicago, Washington ve Kazablanka (Fas)’dan müzisyenlerin bir araya gelerek konserler dizisi şeklinde organize ettikleri festivale de adını vermektedir. ‘HAMSA’ FEST 2007 yılında Chicago’da düzenlenmiştir. Üç yıl

⁹¹⁸ Anshuman Pandey, “Proposal to encode the ‘Hamsa’ symbol in Unicode”, Department of Linguistics University of California, California 2015; www.unicode.org/L2/L2015/15309-hamsa-symbol.pdf Erişim: 03/09/2017.

⁹¹⁹ www.ancientpages.com/2018/01/08/ancient-symbol-'hamsa'-meaning-history-explained/ Erişim: 20/05/2018.

⁹²⁰ www.123independenceday.com/algeria/national-symbols.html Erişim: 20.05.2018.

⁹²¹ http://whatsnewonthenews-newspaper.blogspot.com.tr/2015/06/the-heart-of-jewish-quarters-in-cracow_94.html Erişim: 20/05/2017.

⁹²² www.hamsa.cidehus.uevora.pt/publications/2014/7Tavim.pdf Erişim: 24/05/2018.

⁹²³ Ildefonso Falcones, *Fatıma’nın Eli*, Çev. Pınar Gökpar, Pegasus Yayınları, İstanbul 2011.

süreyle dans, sanat ve mutfak tanıtımlarını da içeren bu etkinlikle çatışma halinde görülen birbirinden farklı yabancı kültürlerin birbiriyle eşleştirilerek sanat tabanında uzlaştırılıp “sanatla ayrılıkların yok edilmesi” hedeflenmektedir. Bu amaçla yola çıkılan bu festivalde Afganistanlı, İranlı, İsraili, Lübnanlı, Faslı ve ABD Musevisi sanatçılar yer almışlardır.⁹²⁴

Hamsa bugün, dünya genelinde popüler bir sembol olmanın yanında Yahudi kimliğinin bir parçası konumundadır. Çağdaş Yahudi sanatçılar, bir takım çalışmalarında ‘hamsa’ şeklini kullanmakta olup Mark Podwal gibi bazı sanatçıların ürünleri kamuoyunda geniş bir ilgi görmektedir.⁹²⁵

Yine İsrail’in telefon şirketi Bezeq tarafından basılan bir telefon kartının tasarımında da ‘hamsa’ figürü kullanılmaktadır.⁹²⁶ 1988’den beri Ben-Gurion havalimanında, yolcuların el avuç içi yoluyla hızlı bir şekilde tanımlanmasını sağlayan biyometrik bir güvenlik sistemine bağlı olarak kullanılan kişisel manyetik kartlarda (**Şekil 4.13.**), İsrail resmi pasaportunun arka planı yerine karakteristik bir Fas ‘hamsa’ figürünün açık ve belirgin bir çizimi yer almaktadır.

Şekil 4.13. Kişisel el izi tanımlama konulu manyetik kart. İsrail havalimanında (Ben Gurion Havalimanı) kullanılmaktadır. İsrail, 2005. Shalom Sabar Koleksiyonu.⁹²⁷

Bununla birlikte 2006 yılında İsrail’de ‘hamsa’ sembolünü içeren ve dünya çapında dağıtımına sunulan bir dizi posta pulu basılmıştır. (**Şekil 4.14.**) Ancak posta pullarındaki hamsaların birinin üzerinde belirgin bir şekilde ortaya çıkan ‘**Şadday**’ isminin kullanımına öfkelenen Din Kurumu’nun tepkisi üzerine pulların dağıtımına son verilmiş ve bu pullar tedavülde kısıtlı süre ile kalan nadir pullardan olmuştur. Bu

⁹²⁴ Bkz. John McCreadie (Ed.), “Arts News”, *Perspectives*, Vol. 13, Num. 6, ss. 16-19, November/December 2007, s. 18.

⁹²⁵ www.myjewishlearning.com/article/hamsa/ Erişim: 20/05/2017.

⁹²⁶ Sabar, “From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies”, s. 158-159.

⁹²⁷ Sabar, “The Khamisa in the Synagogue: A Meeting of Opposites? - The Evolution of the Khamisa in Judaism and Jewish Folk Culture”, s. 174-175.

ve benzeri durumlar ‘hamsa’'nın çağdaş Yahudi ve İsrail kimliğinin ayrılmaz bir unsuru haline gelme tarzını açıklayan somut örneklerdir.

Şekil 4.14. Hamsa Pulları Serisinin ‘İlkgün Kapağı’, Tasarım: Meir Eshel, Filateli Servisi, İsrail 2006. Shalom Sabar Koleksiyonu.⁹²⁸

İsrail Devleti'nin kurulmasından önceki on yılda, bu topraklarda etnik folklor alanının teşviki ve araştırılması amacıyla organize edilen faaliyetlerin bir parçası olarak daha eski halk ve göçmen nüfusları arasında hamsayı yeniden canlandırmak için bir girişimde bulunulduğu belirtilmektedir. Kudüs'te Raphael Patai ve Yosef Yoel Rivlin editörlüğünde 1946-1948 arasında üç ayda bir yayınlanan “**Edot**” isimli folklor ve etnoloji dergisinin ana logosunun (**Şekil 4.15.**) hamsa olmasının bu çalışmaların yansıması olduğu ifade edilmektedir.⁹²⁹

⁹²⁸ Sabar, “The Khamsa in the Synagogue: A Meeting of Opposites? - The Evolution of the Khamsa in Judaism and Jewish Folk Culture”, s. 174-175.

⁹²⁹ Sabar, “The Khamsa in the Synagogue: A Meeting of Opposites? - The Evolution of the Khamsa in Judaism and Jewish Folk Culture”, s. 174.

Şekil 4.15. ‘Edot: A Quarterly for Folklore and Ethnology’ dergisinin başlık sayfası. Editörler Raphael Patai ve Yosef Yoel Rivlin. ‘Eretz İsrail’ Folklor ve Etnoloji Enstitüsü Yayını, Kudüs, 1945.⁹³⁰

Kudüs şehrindeki “The Museum for Islamic Art” (İslam sanatı Müzesi) ‘hamsa’ temalı sergi ve bir dizi etkinlikle hamsanın çeşitli yönleriyle ele alındığı büyük bir organizasyona ev sahipliği yapmaktadır. Bu müzede 8 Haziran 2018 tarihinde, küratörler Ido Noy ve Dr. Shirat-Miriam (Mimi) Shamir ile ve tasarımcılar Tal Gur ve Haim Parnass ile birlikte düzenlenen Khamsa Khamsa Khamsa sergi galerisi yer almaktadır.⁹³¹

Müzedeki bu sergide bugünkü güncelliğini vurgulayarak hamsanın çağdaş bakış açısını tartışmak için temel tesis etmesi amaçlanmaktadır. Hamsa’nın görkemli geçmişine kısmen de olsa temas ederek görsel grafik yoluyla bilgilendirme (infografik) sahasından bir kullanım eşyası ve görsel motif olarak tarihi hamsaların kullanım alanları ve tekniklerine ışık tutma yolunda geliştirilen bir yöntemle hamsanın tasarımı ve kökenine yönelik benzersiz bir görsel bilgilendirme mozaiği oluşturmak hedeflenmektedir. Sergilenen hamsalar, dünyanın önde gelen en büyük Judaica koleksiyonlarından biri olan ve çok sayıda önemli sergide teşhir edilen Bay William Gross’un devasa koleksiyonundan alınmıştır. Bu hamsaların grafik

⁹³⁰ Sabar, “The Khamsa in the Synagogue: A Meeting of Opposites? - The Evolution of the Khamsa in Judaism and Jewish Folk Culture”, s. 174.

⁹³¹ www.islamicart.co.il/english/Events/Event.aspx?pid=48&catId=0 Erişim: 18/06/2018.

uyarlaması, bir grafik tasarımcı ve Bezalel Akademi mezunu olan Shirley-Rachel Rochman tarafından yapılmıştır.⁹³²

The Museum for Islamic Art'da 9 Haziran 2018 tarihinde de karikatürist Amos Elnbogen ile tüm aile için 'hamsa' içerikli bir çizgi roman ve yaratıcı düşünce atölyesi etkinliği bulunmaktadır.⁹³³

Yine 555 hektarlık bir alana sahip 'hamsa hamsa hamsa' sergisine "Hamsa Perşembe Etkinlikleri" kapsamında bu sergiyi içeren turlar düzenlenmektedir. Bu turlar gezi rehberi Nurit Basel'in liderliğinde, hem Müslüman kültüründe hem de Yahudi kültüründe nazardan korunmak için bir cazibe olarak başlayan aynı zamanda halk kültürü ve folkloru temsil eden bir tür ikonik eser haline gelen hamsanın ayak izlerinde gerçekleşmektedir.⁹³⁴

Aynı müzede 'hamsa hamsa hamsa' sergisi kapsamında 'hamsa' ile ilgili bir seminer dizisi bulunmaktadır.⁹³⁵ 2018'de açılan bu serginin tarihi tesadüfi değildir. Son yıllarda İsrail toplumunda tılsımın rolünün devam eden tartışmalarla beraber önemli bir değişim geçirdiği⁹³⁶ ifade edilmektedir.

1978 yılında Yehoram Gaon tarafından söylenen Ladino ve diğer Sefarad Şabat şarkılarından oluşan bir ses kaydının, İsraili Aşkenaz grafik sanatçısı Danny Kerman tarafından tasarlanan kapağında da (**Şekil 4.16.**) Tiberya'da bulunan klasik Sefarad *ketubası* (Beth Tzedec Müzesi, Toronto 1842) süslemesinde kullanılan sanattan esinlenilerek yapılan bir 'hamsa' bulunmaktadır.⁹³⁷

⁹³² Shirat-Miriam (Mimi) Shamir and Ido Noy, "Khamsa: Dismantling and Assembly", Khamsa Khamsa Khamsa: The Evolution of a Motif in Contemporary Israeli Art, Jerusalem 2018, ss.149, s. 149.

⁹³³ www.islamicart.co.il/english/Events/Event.aspx?pid=48&catId=0 Erişim: 18/06/2018.

⁹³⁴ www.islamicart.co.il/english/Events/Event.aspx?pid=47&catId=4&Preview=1 Erişim: 18/06/2018.

⁹³⁵ www.islamicart.co.il/english/Events/Event.aspx?pid=50&catId=0 Erişim: 18/06/2018. 14 Haziran 2018 tarihli konuşmacı Prof. Shalom Sabar'a ait seminerin konusu "Jewish Amulets, from Europe to the Islamic Countries" (Avrupa'dan İslam Ülkelerine Yahudi Muska) Dr. Rubik Rosenthal'da ait 21 Haziran 2018 tarihli seminerin konusu ise "Black Cat? Khamsa Khamsa Khamsa! Language in the Service of Popular Beliefs" (Kara Kedi mi? Khamsa Khamsa Khamsa! Popüler İnançların Hizmetinde Dil)'dir. 28 Haziran 2018 tarihli Dr. Avishai Ben Haim'in "Mysticism and Kaballah in Jewish Culture, from Canaan to Rabbi Ovadiah" (Yahudi Kültüründe Tasavvuf ve Kaballah, Kenan'dan Rabbi Ovadiah'a) adlı seminer konusu da 'hamsa' uzantılı başka bir sunumdur.

⁹³⁶ Shirat-Miriam (Mimi) Shamir - Ido Noy, "Khamsa Khamsa Khamsa: The Evolution of a Motif in Contemporary Israeli Art", Khamsa Khamsa Khamsa: The Evolution of a Motif in Contemporary Israeli Art, Jerusalem 2018, ss. 199-207, s. 199-200.

⁹³⁷ Sabar, "From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies", s. 157-158.

Şekil 4.16. *Yehoram Gaon*'un Kapağı, Sefarad Geleneğindeki Şabat Şarkıları (1978),
Tasarım: Danny Kerman.⁹³⁸

Hamsa, modern çağda “Kabala” öğretisinin ilgi görmesiyle beraber Madonna, Britney Spears, Katy Perry ve Demi Moore gibi ünlülerin sıklıkla kullandığı semboller arasında bulunmaktadır.⁹³⁹ Bu gibi şöhretlerin Kabbala’ya olan ilgileri ve yaptıkları vurgular, Kabbala’ya olan yakın ilginin canlanmasını ve hamsaları da içeren bir takım dini-kültürel aksesuar kullanımının gelişimini de beraberinde getirmiştir. Hamsa bugün sadece Kabbala ile İsrail ve Yahudilik kimliğine bağlı olsa bile, sembolün gizemli kökeni ve şöhret isimlerin ilgisiyle insanları kendine çekmeyi başaran bir tür batıl inanç⁹⁴⁰ olarak popüler kültürde önemli bir yere sahiptir.

Diğer yandan ‘laik’ tasarımcılar, kimi zaman geleneksel anlamlarla oynayarak bazı manaları da gözardı ederek ‘hamsa’ kullanımını yeni alanlara taşımışlardır. Örneğin, kadına yönelik şiddeti sona erdirmek için düzenlenen kampanyalar için çekilen reklamlarda ‘dur’ anlamına gelen dikilmiş bir el olarak ‘hamsa’ kullanılabilir. Benzer şekilde, hamsalar tıbbi kurumlardan ilaç

⁹³⁸ Sabar, “From Sacred Symbol to Key Ring: The ‘Hamsa’ in Jewish and Israeli Societies”, s. 158.

⁹³⁹ Ulutürk, s. 73.

⁹⁴⁰ www.myjewishlearning.com/article/hamsa/ Erişim: 20/05/2017.

üreticilerine, sigorta şirketlerinden ev güvenlik şirketlerine ve güvenli sürüş vadeden gruplara kadar çok çeşitli organizasyonların logolarında da bulunmaktadır.⁹⁴¹

Özellikle yirminci yüzyılın sonundan itibaren, hamsanın üretiminin ticari bir boyut kazanarak yaşamın birçok alanına yayıldığı görülmektedir.⁹⁴² Popüler bir simge olarak ‘hamsa’ yastık kılıfları, tişörtler, defterler, oyuncaklar, ambalaj kâğıtları, mutfak eşyaları, sokak afişleri, düğün ve bar mitzvah davetiyeleri gibi gündelik yaşamdaki Yahudi objelerini de süslemektedir. (Şekil 4.17.) Bazı ‘hamsa’ anahtarlıklar, alışveriş arabasının kilidini açmak için süpermarkette kullanılmak üzere bozuk para benzeri bir disk tarafından doldurulur.

Şekil 4.17. Düğün hediyesi bir hamsa, İsrail, 2001.⁹⁴³

Modern İsrail’de bugün ‘hamsa’ ve ‘Hay’ (חַי / חַי) gibi bazı desen tasarımları yeniden canlanarak büyük bir popülerliğe kavuşmuşlardır.⁹⁴⁴ İsrail’de gerek kolye olarak gerekse anahtarlık ya da duvar süslemesi olarak kullanılan ‘hamsa’ figürü neredeyse Davud yıldızı kadar her yerde kolaylıkla bulunabilmektedir. Satın almak için bir ‘hamsa’ arıyorsanız birçok Yahudi mağazasından direk ya da sanal yoldan satın almak için hamsanın pek çok çeşidini bulabilirsiniz.⁹⁴⁵ Bugün İsrail nüfusunun

⁹⁴¹ Sabar, “From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies”, s. 158-159.

⁹⁴² Sabar, “The Khamsa in the Synagogue: A Meeting of Opposites? - The Evolution of the Khamsa in Judaism and Jewish Folk Culture”, s. 174.

⁹⁴³ Sabar, “From Sacred Symbol to Key Ring: The Hamsa in Jewish and Israeli Societies”, s. 158-159.

⁹⁴⁴ Sabar, “Amulet. Childbirth Amulets in Art”, s. 122.

⁹⁴⁵ www.myjewishlearning.com/article/hamsa/ Erişim: 20/05/2017. Bu sitelerden bazıları: <https://kashgar.com.au/blogs/ritual-objects/the-hamsa-khamsa> Erişim: 15/05/2017; <http://israeljewels.theisraelboutique.com/what-is-a-hamsa.html> Erişim: 15/05/2017; www.jewishgiftplace.com/Hamsa-Hand-Symbology.html Erişim: 15/05/2017; www.luckymojo.com/hamsahand.html Erişim: 15/05/2017.

büyük kısmı hamsayı geleneksel rolüne uygun bir şekilde kullanmaktadır. Bununla birlikte o, İsrail'in tipik bir seküler-kültürel sembolü olarak da oldukça popülerdir.⁹⁴⁶

Hamsa sembolü, son dönemlerde dünya genelinde de pek çok üründe tasarım olarak kullanılmaktadır. Hamsa aksesuarları bugün dünyadaki Yahudi mağazalarının yanı sıra Saks Fifth Avenue ve Sears gibi büyük uluslararası firmalar kanalıyla hemen her yerden temin edilebilmektedir.⁹⁴⁷ Amerika'da bulunan "Urban Outfitters" mağazaları da ışıklı duvar süsü⁹⁴⁸, kolye⁹⁴⁹, yastık⁹⁵⁰, örtü⁹⁵¹ gibi ürünlerde 'hamsa eli'ni koleksiyonlarında kullanmaktadır. Hamsa, ayrıca modern dönemin bir popüler inanç sembolü olarak piyasadaki kolye, bileklik, küpe, yüzük,⁹⁵² çanta, tişört⁹⁵³, dekoratif eşyalar gibi pek çok üründe yer almaktadır.

"Fatıma'nın Eli" sembolünü, Tunus el sanatlarının hemen her dalında özellikle kolye, broş, küpe gibi çeşitli takılarda da görülmektedir. Nazardan koruduğuna ve uğur getirdiğine inanılan "Fatıma'nın Eli", el sanatları ürünlerinin pazarlamasına bağlı olarak yerelden küresele doğru yayılırken, Tunus kimliğinin bir parçası olduğu vurgulanmaktadır.⁹⁵⁴

Hirefstore adlı mağaza da inanışlar adını verdiği koleksiyonunda duvar kolyesi⁹⁵⁵ formunda, korumayı, şans, sabrı temsil eden Fatıma'nın Eli' sembolüne iyi şanslar getirmesi temennisiyle satışa sunmaktadır.

Hamsa adında özel olarak üretilen bir parfüm de bulunmaktadır. Fas doğumlu olan Celine Leora isimli tasarımcı, kendisine ilham veren, onu koruyan bu 'hamsa' sembolünü kokuya dönüştürdüğünü, bu enerjii ve gücü herkesle paylaştığını ifade etmektedir. Hamsa parfümü, iyi şans getirdiği düşünülen antik sembolüyle Doğu,

⁹⁴⁶ Sabar, "The Khamsa in the Synagogue: A Meeting of Opposites? - The Evolution of the Khamsa in Judaism and Jewish Folk Culture", s. 174.

⁹⁴⁷ www.myjewishlearning.com/article/hamsa/ Erişim: 20/05/2017.

⁹⁴⁸ www.urbanoutfitters.com/lighting Erişim: 24/07/2018.

⁹⁴⁹ www.urbanoutfitters.com/en-gb/shop/hamsa-hand-charm-necklace Erişim: 24/07/2018.

⁹⁵⁰ www.urbanoutfitters.com/shop/wesley-bird-for-deny-eye-see-hamsa-pillow Erişim: 24/07/2018.

⁹⁵¹ www.urbanoutfitters.com/urban/catalog/productdetail.jsp?id=35879378 Erişim: 24/07/2018.

⁹⁵² www.lidyana.com/search?query=fat%C4%B1man%C4%B1n+eli Erişim: 20/07/2018.

⁹⁵³ www.lidyana.com/the-girl-that-loves-siyah-uzerine-beyaz-fatma-nin-eli-baskili-tisort Erişim: 20/07/2018.

⁹⁵⁴ Şentürk, s. 37.

⁹⁵⁵ <http://hirefstore.com/en/hrf-fatmanin-eli-duvar-kolyesi-gold470-512> Erişim: 24/07/2018.

Batı ve Orta Doğu kültürünü temsil eden bir koku mottosuyla Amerika, Kanada ve Güney Floransa gibi ülkelerde satışa sunulmaktadır.⁹⁵⁶

İleana Makri de ‘hamsa’ sembolünü takılarına yansıtan başka bir tasarımcıdır. Çeşitli sembollerin de yer aldığı koleksiyonların da “Fatima Hand Pendant”⁹⁵⁷ adıyla altın ve pırlantadan çeşitli tasarım kolyeler üretmektedir.

Türk kuyumcu firmaları da satışa sunduğu ürünlerde çeşitli şekillerde Fatıma’nın Eli sembolünü kullanmaktadır. Atasay kuyumculuk Fatma Ana Eli adıyla kolyelerinde⁹⁵⁸ ve bilekliklerinde⁹⁵⁹ bu sembole yer vermektedir. Yine Zen Pırlanta Fatıma’nın Eli’ni pırlanta kolye⁹⁶⁰ olarak satmaktadır. Altınbaş kuyumculuk ise sembolü Fatıma Eli Efsane Kolye⁹⁶¹ adıyla satışa sunmaktadır.

Bunun yanında Paşabahçe’nin ürünlerinde de Fatıma’nın Eli temalı çeşitli malzemelerden üretilmiş çok sayıda duvar süsü⁹⁶² bulunmaktadır. Yine Paşa bahçe mağazalarının “Camda Sanatlı Yazı Koleksiyonu”nda çok çeşitli form ve desenlerde üretilmiş Fatıma’nın Eli ürünleri “Alınazar Ayna”,⁹⁶³ “Anaeli Kâse”,⁹⁶⁴ “Pençe-i Al-i Aba Kase”,⁹⁶⁵ Kapı Açan El Kâse”⁹⁶⁶ adlarıyla yer almaktadır. Yine diğer firma Karaca da “Fatma Ana El Servis Tabacağı”ni⁹⁶⁷ dekoratif bir eşya olarak ürünleri arasında sunmaktadır.

İslam ve Yahudi geleneğinin ortak sembolü olan “Hamsa veya Fatıma’nın Eli”nin son dönemde artan popülerliğine bağlı olarak Avrupa ve Amerika başta

⁹⁵⁶ www.hamsa-perfume.com/index.html Erişim: 24/07/2018.

⁹⁵⁷ <https://ileanamakri.com/collections/symbols/products/fatima-hand-pendant> Erişim: 24/07/2018.

⁹⁵⁸ www.atasay.com/tr/sari-altin-fatma-ana-eli-kolye Erişim: 24/07/2018.

⁹⁵⁹ www.atasay.com/tr/fatma-ana-eli-figurlu-bileklik Erişim: 24/07/2018.

⁹⁶⁰ www.zenpirlanta.com/pirlanta-kolyeler/gerdanliklar/urun/3195 Erişim: 24/07/2018.

⁹⁶¹ www.altinbas.com/urun/22-ayar-altin-fatima-eli-efsane-kolye-klar0614-24893 Erişim: 24/07/2018.

⁹⁶² www.pasabahcemagazalari.com/ev-aksesuarlari/duvar-susleri/fatma-ana-eli-aksesuar/u-1017375-278-6281 Erişim: 24/07/2018; www.pasabahcemagazalari.com/ev-aksesuarlari/duvar-susleri/porselen-koruyan-el/u-13504-278-6 Erişim: 24/07/2018; www.pasabahcemagazalari.com/ev-aksesuarlari/duvar-susleri/bereket-eli-kobalt-goz/u-12470-278-36 Erişim: 24/07/2018; www.pasabahcemagazalari.com/ev-aksesuarlari/duvar-susleri/bereket-eli-cokgoz/u-12472-278-37 Erişim: 24/07/2018.

⁹⁶³ www.pasabahcemagazalari.com/koleksiyonlar/camda-sanatli-yazi/alınazar-ayna/u-1023845-300-7336 Erişim: 24/07/2018.

⁹⁶⁴ www.pasabahcemagazalari.com/koleksiyonlar/camda-sanatli-yazi/fatma-ana-el-kase/u-80811-300-3217 Erişim: 24/07/2018.

⁹⁶⁵ www.pasabahcemagazalari.com/koleksiyonlar/camda-sanatli-yazi/pence-i-al-i-aba-kase/u-80554-300-2682 Erişim: 24/07/2018.

⁹⁶⁶ www.pasabahcemagazalari.com/koleksiyonlar/camda-sanatli-yazi/kapi-acan-el-kase/u-1022370-300-7007 Erişim: 24/07/2018.

⁹⁶⁷ www.krc.com.tr/urun/karaca-fatma-ana-el-servis-tabagi-mavi Erişim: 24/07/2018.

olmak üzere pek çok ülkede tasarımcıların bu sembole ilgi gösterdiği belirtilmektedir. Şans, bereket, güç ve korumayı temsil eden bu sembole olan ilginin sebebi ise 2008 yılında dünya genelinde yaşanan ekonomik bunalım, işsizlik, terör, doğal afetler, kanser ve benzeri hastalıklarla mücadele gibi yaşanan kriz dönemlerinde insanların maneviyat arayışı olarak açıklanmaktadır.⁹⁶⁸

Modern piyasada ‘hamsa’ veya Fatıma’nın Eli sembolüyle rağbet gören bu ürünlerin hemen hepsi bir yandan insanların estetik zevklerine hitap ederken diğer yandan genellikle dini bir tema ile beraber sunulan sembolün koruyuculuk, bereket ve şans sağlama özelliği vurgulanmaktadır. Bu şekilde Fatıma’nın Eli sembolü insanların manevi duygularına seslenilerek pazarlanmaktadır.

Şüphesiz günlük hayatımızdaki pratikler, adet ve semboller birden ortaya çıkmış bugün üretilmiş değildir. Bunlar toplumun tarihi süreçte şekillenen dini hayatının ve toplumsal hafızasının bir ürünüdür. Toplumun geneli tarafından kabul ve katılım gören ritüeller, semboller, norm ve değerler toplumsal pratikleri oluşturacak bir biçimde temel davranış kalıpları vasıtasıyla geçmişten günümüze, günümüzden de geleceğe aktarılmaktadırlar.⁹⁶⁹

Fatıma’nın Eli sembolünün mitolojik bir kökene sahip olduğu bilinmektedir. Günümüzde birçok objede kullanılan ve rağbet gören bu sembol vasıtasıyla mitoloji, efsaneler ve masallar yığını olmaktan çok bir olgu olarak aramızda yaşamaktadır. Toplumsal hafızanın modern zamanlardaki popülerleşmiş bir ürünü olan “Hamsa veya Fatıma’nın Eli” geçmişe ait inançların, değerlerin ve dini pratiklerin yanı sıra şimdinin sembole yüklediği anlamı da ifade eden kültürel bir birikimi barındırmaktadır. Bu birikim bugün koruyucu bir tılsım olarak bileklerde kolye, duvarlarda süs, ağızlarda bir dua olarak varlık göstermektedir. İnsanlar ona şifa, bereket, nazardan korunma gibi niyetlerle tevessül etseler de sembolün kullanımından şüphesiz en çok kâr elde edenler, Fâtıma’nın eli’ni bir sembol olarak farklı objelerde üreten tasarımcılar ve satıcılar olmaktadır.

Senkrektik halk inançlarından olan nazara karşı kurşun döktürme, çaput bağlama, külte tapınma gibi davranışlar küresel boyutta yaygınlık kazandığında

⁹⁶⁸ www.sabah.com.tr/aktuel/2012/12/31/fatma-ananin-eli-neden-bu-kadar-populer Erişim: 24/07/2017.

⁹⁶⁹ Ruhi Ersoy, “Kadın Kamlar’dan Göçerevli Türkmenler’de ‘Ebelik’ Kurumu’na Dönüşüm”, s. 61.

maksimum kar elde etme amacına dönük serbest piyasa düzeninde popüler din haline gelmektedir. Popüler dinde ise ayetler ve çeşitli kültik semboller altın, gümüş, pırlantalarda bir süs olarak kullanılmakta bu materyallerle hazırlanan mistik güçleri olduğuna inanılan objeler piyasada dolaşmaktadır. Modern dönemde kapitalist piyasa ekonomisi alet yapan yaratıcı insan olan “homo faber”in, tüketen ve mekanikleşen insan olan “animal laborans”a dönüşmesini de beraberinde getirmektedir. Dinî içerikli ürünlerin piyasada dolaşımı, animal laborans’ın tükettiği diğer içerikler gibi dini değerlerin anlamsızlaşmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda “Fatıma’nın Eli” sembolünün küresel çapta dolaşımı ve yaygın bir piyasa ürünü olması gerçeği onun popüler dinin bir unsuruna dönüştüğünü göstermektedir. “Fatıma’nın Eli”nin popüler dinin bir unsuru olarak metalaşması ile kazanan “din” değil “popülizm” olmakta ve homo faber için geriye anlamsızlık kalmaktadır.⁹⁷⁰

“Fatıma’nın Eli”, İslam geleneğinde Hz. Fatıma’ya duyulan sevgi ve saygının halk dininin uygulama biçimlerinde “El benim elim değil, Fadime Anamızın eli” deyişiyile şans, şifayı, bereketi ve nazardan korumayı temsil etmekte, Yahudi geleneğinde ise geleneğe ait atıf ve referanslarla bu değerlere ek olarak tanrının korumasını ifade etmektedir.

Böylesi bir temsile sahip olan bu sembol, popüler dinde popüler kültür malzemesine dönüştürülerek şans kolyesi, uğur bilekliği, bereket aynası gibi formlarda tüketilmektedir. Sembolün koruyuculuk sağladığına ve şans verdiğine inanıldığından tılsım olarak pazarlanmaktadır. Ancak risk toplumlarında insanın her anı tehdit altında olduğundan bu sembolü kullananlar kendi yaşam tecrübelerinde sembolün vadettiği şans, bolluğu, sağlığı ve koruyuculuğu görmediğinde “Hamsa veya Fatıma’nın Eli” kuşkusuz anlamını kaybedecektir. Bu durumda bu sembol, artık anlam ve değer yaratan insanın değil mekanikleşen, sıradanlaşan, tüketim insanının mamulü olmaktadır. Modern dönemde eşyaların bir varmış bir yokmuşçasına üretildiği hızla tüketildiği giyim, aksesuar ve parfüm gibi ürünlerde “Hamsa veya Fatıma’nın Eli” de anlamını yitirerek bu ürünler gibi hızla ıskartaya çıkmaktadır.⁹⁷¹

⁹⁷⁰ Okutan, s. 94.

⁹⁷¹ Okutan, s. 95.

SONUÇ

İnsanoğlunun tarih sahnesinde görülmesiyle birlikte sembollerin ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Semboller, insan türünün ayırt edici bir unsur olarak çağlar boyunca insan tarafından üretilerek kimi zaman ona rehberlik eden kimi zaman ise onunla birlikte gelişim sürecini yaşayan güçlü imgeler olarak var olagelmışlerdir. Bu bağlamda gerek maddi gerekse manevi semboller, insan-sembol ilişkisinin kadim geçmişini barındıran ve insanlığın anısal belleğini taşıyan kripto belgeler niteliğindedir.

Aynı zamanda semboller, insanoğlunun düşünme biçimi, evren tasavvuru, inanç dünyası ve yaşayış biçimi hakkında kök bilgiler içeren birer tohum işlevine sahiptir. Öyle ki bu tohum ekildiği zamana, geleneğe ve algı dünyasına göre belki formu benzeyen ancak kokusu rengi farklı çiçekler açmaktadır. Muhtelif kültür iklimlerinde yetişen ve yeşeren bu çiçekler, ne o ilk sembol tohumun aynı ne de ondan tamamen farklıdır.

Gerek din gerekse gelenek alanında inanışların çeşitli sembollerle ifade edildiği görülmektedir. Bununla birlikte kadim dönemde ortaya çıkan inançların bir takım evrensel antik arketipler barındırdığı ifade edilmektedir. Modern insanın düşüncesinden farklı olarak bu dönemde, insanların varlıklar arasında hiyerarşik ve ontolojik bir farklılık görmedikleri, animistik/natüralist bir tasavvura sahip oldukları, olayların sebep ve sonuçları bilinmediğinden büyüsel etyolojik bir zihniyetin ürünü olarak olayları mitik retoriğe refere ederek açıkladıkları, büyü ve ritüeli doğa yasalarına hükmedebilmek için kullandıkları belirtilmektedir. Bu arketipler medeniyetlerin gelişimine paralel olarak değişim gösterse de modern yaşamda günlük hayatın ayrıntılarında var olmaya devam etmektedirler.

Kadim arketiplerin modern hayata uzanan serüveninde semboller önemli bir taşıyıcı unsur işlevi görmektedir. Bu semboller, inanma seviyelerine göre bazen resim olarak duvarları, biblo olarak vitrinleri bazen de kolye, bileklik, yüzük olarak bedenleri süslemektedir. Gizemi, tılsımı ve şifayı barındırdığına inanılan bu inanç sembollerinin kökenleri kadim zamanlara dek uzanmaktadır. Böylelikle geçmişin kutsalları semboller vasıtasıyla günümüz insanının hayatında yaşamaya devam etmektedir.

İnsanın sembolle olan ilişkisinin bir ürünü de el sembolüdür. Bu sembolün tarihi, prehistorik dönemlere kadar uzanmaktadır. Antik çağlarda dinsel büyüsel evren tasavvuruna sahip insanlar için güç, koruma, aidiyet manalarını temsil eden el sembolünün, tanrıça tapımının yaygınlık kazanmasıyla Ana Tanrıçanın sembolleri arasına dâhil olduğu görülmektedir. El sembolü, Ana Tanrıçanın sembolleriyle girdiği etkileşimde, Ana Tanrıçanın doğurganlık, bereket anlamlarını koruma manasıyla bütünleştirmekte ve bir tılsım işlevini üstlenmektedir.

Nitekim elin, bir tılsım olarak Kuzey Afrika başta olmak üzere farklı pek çok coğrafya ve geleneğe varlığını sürdürdüğü bilinmektedir. Günümüzde halk pratiklerinden sanatsal ve popüler objelere kadar gerek tılsım gerekse dini bir figür olarak 'el' imajını içeren zengin bir miras bulunmaktadır. Hamsa veya Fatıma'nın Eli adıyla anılan açık el simgesi de kadim el sembolünün görünülerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Arkaik bir sembol olan el imgesinin, tarihi süreçte, maddi veya manevi temsillerle düşünceden sanata, dinden siyasete kadar pek çok alanda yer aldığı, coğrafyaları gezip, çağları aşarak günümüze ulaştığı görülmektedir.

Elin, dini geleneklerde bir metafor olarak kullanımında, Tanrısal korumayı ifade eden, Tanrıyla iletişim ve bütünleşmeyi sağlayan soyut bir anlam kazandığı görülmektedir. Bu imaj, senkretik halk inanç ve pratiklerinde ise tılsım şeklinde popüler bir motif olarak yaygınlık kazanmaktadır. Hamsa veya Fatıma'nın Eli sembolü, anlam olarak tanrısal bir imaja dayanan soyutlamayı taşımakla birlikte daha çok tılsım işleviyle ön plana çıkmaktadır. Hamsa veya Fatıma'nın Eli'nin mitik kökenlerine ve Ana Tanrıça sembolü olmasına işaret eden, dikkat çekici bir husus da bu sembolün göz ve beş sembolizmiyle ilişkilendirilmesidir.

El sembolü, sıklıkla göz sembolüyle birlikte tasvir edilmektedir. Göz sembolü, mitolojide ve çeşitli geleneklerde kötülüğe karşı koruyucu bir gücü, bilgeliği temsil eden aydınlanmayı, ilahi bir simge olarak her şeyi bilen ve gören tanrıyı ifade etmektedir. Bu nitelikler aynı zamanda Ana tanrıça imajına ait vasıflardır. Bununla birlikte göz sembolünün ifade ettiği kötü bakışa karşı koruma sağlama, ilahi bilgelik ve korumayı temsil etme gibi anlamların "Hamsa veya Fatıma'nın Eli" sembolünün kem göze karşı koruma sağlama, tanrının eli olma veya mitik şahsiyetlere atfen tanrısal güce sahip olma gibi anlamlarıyla benzerlik

göstermektedir. El ve göz sembolünün birlikte kullanımında, bu iki sembolün benzer anlama ve mitik geçmişe sahip olma durumunu yansıtmının yanında ilahi güce dayanan potansiyel korumanın pekiştirilmek istendiğini söylemek mümkündür.

Hamsa veya Fatıma'nın Eli ile ilişkili olan bir diğer sembol de beştir. Beş sayısı, pek çok farklı coğrafya ve gelenekte çeşitli anlamlarla kutsal bir yere sahiptir. Yine birçok filozofun ve düşünürün beş sembolizmiyle yakından ilgilendiği görülmektedir. Bunun yanında beş, İhtar ve Venüs gibi tanrıçaların sembolü olarak kötü güçlere ve nazara karşı korumayı simgelerken öte yandan doğurganlığı ve Ana Tanrıça'yı temsil etmektedir. Beş sembolünün ifade ettiği bu manaların birebir Hamsa veya Fatıma'nın Eli sembolünde yer alması bu sembolün beş sembolizminin bir bileşeni veya uzantısı olabileceğini akla getirmektedir. Nitekim tanrısal korumayı ifade eden bu iki sembol genellikle yaşamı korumak bağlamında doğurganlık ve dişil öğelerle özdeşleşen fenomenler olmuşlardır. Kabalistik ve masonik oluşumlar gibi mistik yorumların beş sembolizminin modern dönemlere taşıyıcılığını yaptıklarını söylemek mümkündür.

El, beş ve göz sembolizminde ifade bulan ve "Hamsa veya Fatıma'nın Eli" sembolünde açığa çıkan Ana Tanrıça inancı, tarih öncesi dönemlerden başlayarak, medeniyetlerin beşiği olarak nitelenen Mezopotamya ve Anadolu başta olmak üzere pek çok farklı coğrafyada çeşitli temsillerle yaşatılan bir olgu olmaktadır. Bunun yanında Ana Tanrıça inancı, izleri günümüze kadar uzanan bir kültürel miras konumundadır. Takılar, duvarlar, halı ve kilim dokumaları, nazarlık ve benzeri objeler, mezar taşları gibi yaşamın farklı alanlarında çeşitli sembollerin yanı sıra el sembolüyle de varlık gösteren ana tanrıça kültü, temsil edildiği sembollerde, kadim halkların yaşam biçimlerini, inançlarını, anlam dünyalarını yansıtmaktadır.

Anaerkillik kuramının önemli isimlerinden Bachofen'in de ifade ettiği üzere kadim dönemlerde toplumun geleceği, kök salmak ve olgunlaşmak üzere doğurganlık, analık ve bereketin sembolü olarak bir anlamda toprakla özdeşleştirilen kadının eline, yani güvenilir bir yol gösterici olan Ana'nın eline teslim edilmektedir. Bununla birlikte dişil gücün bir ifadesi olan "ana" imajı İnanna, İhtar, İsis, Kybele gibi pek çok tanrıça temsilinde yaşatılarak Meryem Ana, Fatma Ana gibi kült şahsiyetlerde varlığını devam ettirmektedir.

Hamsa veya Fatıma'nın eli bütün bu dişil gücü yansıtan tarihiyle, mitik ve kültik bir ikon olmasıyla birçok gelenekte yer almaktadır. Bu sembol, koruyucu bir figür olarak Yahudiler, Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında popüler olmakla birlikte dini referanslara göre farklı anlamlandırılmakta ve isimlendirilmektedir. Yahudiler açısından tanrısal korumayı ifade etmekle birlikte 'hamsa' veya Musa'nın kız kardeşi olan Meryem'e atfen "Miryam'ın Eli" olarak adlandırılmaktadır. Ön Asya Hristiyanları bu sembolü "Meryem Ana'nın Eli" olarak isimlendirirken İslam geleneğinde 'hamsa' veya Hz. Muhammed'in kızı Fatıma'ya ithafen "Fatıma'nın Eli" şeklinde de anılmaktadır. Bu sembol günümüzde Anadolu'da, Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde ve İran'da da görülmekte, Anadolu'da "Fadime Ananın Eli", Aleviler'de "Pençe-i âl-i âbâ", keza Tunus'da "Fadime Ana Eli", Suriye'de "Meryem Ana Eli", İran'da ise "Abbas'ın Eli" olarak bilinmektedir.

Esasen bir tanrıça imajı olan el sembolünün, özellikle Yahudilik ve İslam gibi tek tanrı inancının net bir şekilde vurgulandığı dinlerde kültürel bir motif olarak bulunsa bile varlığı dikkat çekmektedir. Halk dindarlığında tanrı tasavvurunda soyutlama yapmanın zor olmasının, "Hamsa veya Fatıma'nın Eli" sembolünün Yahudi ve İslam geleneklerinde yer almasının psikolojik arka planını oluşturduğunu söylemek mümkündür.

Bir başka yönden, gerek Yahudilik'in gerekse İslam'ın tarihi süreçte yaşamış olduğu dini ve kültürel etkileşim, bu durumun sosyolojik sebebini açıklar niteliktedir. Nitekim herhangi bir dine mensup olan kişilerin kendi inanç sistemleri dışındaki din, gelenek ve ritüellere karşı daima mesafeli, dışlayıcı ve kapalı oldukları bilinen bir hakikattir. Öyle ki farklı dinlerin direk ya da dolaylı davetleri şiddetle reddedilebilmektedir. Ancak, kültürel etkileşim yoluyla dinin inanç ve pratiklerine eklenen farklı inanç transferleri sessiz bir hoşnutlukla kabul görebilmektedir.

Benzer şekilde el sembolü de Yahudilik ve İslam geleneklerine kültürel etkileşim yoluyla girerek dinin içinden referanslar ve temellendirmelerle bu dini geleneklere ait bir fenomene dönüşmektedir. Böylelikle inananlar, kültürleri aracılığıyla yerel görünümü 'Miryam', 'Meryem ana', 'Fatma Ana' olan her şeyin anası tanrıçaya bağlanmaktadır. Bunun yanında 'hamsa' veya Fatıma'nın Eli'ne yönelik meşrulaştırmanın Yahudi geleneğinde daha çok yaşanan coğrafyanın inanç

ve kültür motiflerinden etkilenme yoluyla gerçekleştiği görülmektedir. İslam geleneğinde ise meşrulaştırma daha çok etkileşime girilen coğrafyalardaki İslam'ı kabul eden kimselerin kültürel motiflerini beraberlerinde getirmeleriyle gerçekleşmektedir.

Bununla birlikte 'hamsa'nın kökeni konusundaki yaklaşımda Yahudiler, bu sembolün İslam'dan Ortaçağ İspanya'sındaki etkileşim yoluyla alındığını iddia etmektedir. Bu iddiaya ilişkin argümanlar, sembolün İslam geleneğinde kullanılması ve genellikle İslam ülkelerinde yaşayan sefarad kökenli Yahudiler arasındaki yaygın olmasıdır.

Yahudi akademisyenlerden Shalom Sabar da hamsayı, Müslümanlara ait olan, İslam coğrafyasındaki Yahudi cemaatleri arasında Yahudileşme sürecini geçirerek şekil değiştirip 'meşrulaşmak' suretiyle Yahudi kutsallar dünyasına giren ve kökleri derinlere giden bir asimilasyon unsuru olarak tanımlamaktadır. Bununla birlikte Sabar da bu iddiasına dair belgeleyici kanıt bulunmadığını itiraf etmektedir. O iddiasını bir takım varsayımlara dayandırmaktadır. Sabar, 'el'in Tanah'ta 'İlahi Kudret'i ifade edecek manada kullanılması, Antik çağlardan beri görünmez Tanrı ve onun doğaüstü gücünün Yahudi ve Hıristiyan sanatında açık bir el içi görünümünde sunulması gibi durumların hamsanın Yahudileşmesi sürecinde zemin oluşturduğunu ima etmektedir. Yine Mişna'daki, büyülü amaçlar için kullanılma endişesinden dolayı, 'el biçimi' tasviri oluşturma yasağından bahseden Sabar, Elin özellikle Tanrı'nın eli manasının dışında, sihirsel bir figür olarak kullanımının Ortaçağ İspanyasına ait örneklerde görüldüğünü belirtmektedir.

Sabar'ın tezi, içinde aynı zamanda antitezini de barındırmaktadır. Çünkü 'el'in sihirsel kullanımının Yahudi geleneğindeki kökleri İslam'dan çok daha eski dönemlere dayanmaktadır. Nitekim Yahudilerle Müslümanların Ortaçağ İspanyasına dayanan etkileşimlerinin MS 7.-8. yüzyıllarda olduğu bilinmektedir. Mişna'nın MS 2. asırda son halini aldığı düşünülürse daha bu tarihlerde Yahudi çevrelerin 'el biçiminin' büyusel amaçlarla kullanımı hakkında bilgi sahibi olduğu görülecektir.

Yine Yahudi geleneğinde sihirsel uygulamaların yanı sıra Yusuf-doğurganlık-bereket-nazardan korunma-beş sayısı ('heh' harfi)-'kâhin kutsaması' konfigürasyonunun Talmudik döneme dayandığı görülmektedir. Hamsaya referans

olacak bu öncüllerin Yahudi geleneğindeki kadim geçmişi, hamsanın Yahudi geleneği ile tanışıklığının İslam geleneğinkinden daha öncelere dayandığı görüşünü destekler niteliktedir.

Bununla birlikte 'el'in Yahudilerin belleğinde canlı bir imge olarak yaşamasına etki eden bazı faktörler bulunmaktadır. Bu faktörlerin başında Tanah'ta yer alan el metaforunun sanat alanında tanrısal bir imaj olarak kullanılması gelmektedir. Yine Rabbilerin el sembolizmine ilişkin yorumları ve 'el'in kâhinler tarafından dini pratiklerde kutsama sembolü olarak kullanılması da Yahudi geleneğindeki el imajına en az diğer faktörler kadar katkı sağlamaktadır.

Bunların ötesinde, hamsanın pagan kökenlerine yönelik güçlü iddiaların Yahudi geleneğinde çok dile getirilmemesi de dikkat çekicidir. Bu iddialar, İslam geleneğiyle temastan çok daha önceki asırlarda, pagan toplumlarla etkileşime geçen Yahudi geleneğini, sembolik temsillerde belki de pagan geleneklere yaklaştıracığından görmezden gelinmiş olabilir. Bu durumun da hamsanın Müslüman gelenekten etkileşimle geçmiş bir sembol olma konumunu belirlemesi mümkündür.

Hamsa'nın dini anlamlarla yüklü bir tılsımdan ritüel eşyalara, batıl inançtan kültürel bir ikon haline dönüşen Yahudi geleneğindeki tarihi, inişli çıkışlı bir seyir izlemektedir. Bu seyirde 'hamsa', kimi zaman bir çocuğun boynunda tılsım olarak kimi zaman ritüel eşyalarında Yahudi kimliğine ait bir süs olarak bazen de laik ve seküler Yahudi topluluklar tarafından batıl inanç olarak görülmektedir. Son dönemde ise 'hamsa', tarihi kimliğini yansıtan, geleneksel veya modern Yahudi yaklaşımlarını birleştiren, ticari ve kültürel bir sembol olarak popülerliğini sürdürmektedir.

'El' imajının, İslam geleneğine dahil olması ise İslamiyet'i kabul eden toplumların geçmiş dinlerine ait sembol ve imajları yeni dini geleneklerine taşınmaları ile gerçekleşmektedir. İslamiyet'i kabul edenler, kendi kültürel geleneklerini temel alarak İslam'ı yorumlamaktadır. İslam tasavvurunda ve dini metinlerinde elin metafor olarak yer alması da bu yorumlara mesnet teşkil etmektedir. Sembolün İslam geleneğine geçişinde Kıpti unsurların yanı sıra Şii ve Alevi yaklaşımları, taşıyıcı unsur olarak işlev görmektedir. Böylelikle el imajı, Fatma Ana gibi örnek kült

şahsiyetler üzerinden yapılan temellendirmelerle İslam geleneğindeki yerini almaktadır.

Hz. Fatıma, İslam ümmetinin ortak bir değeri olarak kadınlara dair etkinliklerde başrol oynamakta, birçoğu eski geleneklere dayanan inanç ve pratikler onunla meşrulaştırılarak anlamlandırılmaktadır. Bir kült şahsiyete büründürülen Hz. Fatıma, kendisine atfedilen gerçek ve mitik hikâyelerle sözlü ve yazılı kültür pratiklerinde yaygın bir yere sahiptir. Bununla birlikte onun kültürünün, günümüze dek devam eden kalıcı izleri bulunmaktadır. Bu izlerden biri de gerek sözlü kültürün bir fenomeni olarak günlük pratiklerde yer alan gerekse popüler kültürün fenomenlerinden biri olarak nazardan korunma, şans, uğur, bereket simgesi olarak varlık gösteren “Fatıma’nın Eli” dir.

Fatıma’nın Eli’nin İslam tarihindeki serüveni Kuzey Afrika Müslümanları aracılığıyla başlamakta, el sembolünün İslam öncesindeki anavatanı diyebileceğimiz Mezopotamya ve Anadolu coğrafyasında yaygınlık kazanmaktadır. Nazar, bereket ve şifa talepleri Fatıma’nın eli sembolüyle somutlaşmakta olup şekil olarak daha çok Kuzey Afrika’da yaygın olan bu sembole, sözlü ve manevi inanç pratiklerinde en yoğun şekilde Anadolu’da rastlanmaktadır.

Anadolu’da Türk kültüründeki kadın kamlara ait uygulamalar, İslam geleneği içinde Fatıma Ana sembolüyle devam ettirilmektedir. Hz. Fatıma etrafında şekillenen kültler, söylenceler, çeşitli pratikler ve semboller ile merhamet, şefkat, saflık, temizlik, şifa, bereket gibi birçok yetinin kaynağı olarak görülmektedir. Bu manada Hz. Fatıma, özellikle kadına dair manevi vasıfların sembolü olarak İslam geleneğinde dişil özelliklerin en yüksek temsilcisi kabul edilmektedir. Yine ilk çağlardan buyana uygulanmakta olan şifa pratikleri İslam geleneğinde “*El benim değil Fatıma Ana’nın eli*” telkiniyle Hz. Fatıma’nın şahsiyetinde ifade bulmaktadır. Bu şifa pratikleri ve Hz. Fatıma’nın mitik hikâyesi, kadim ve ruhsal bir sembol olan “Fatıma’nın Eli” sembolüyle temsil edilmektedir.

Anadolu’da dokumalarda, takı ve kemerlerde sıklıkla kullanılan bir sembol olan “Fatma Ana Eli motifi” Ana Tanrıça kültü inancının günümüze yansıyan izlerinden kabul edilmektedir. Anadolu inancında doğumu temsil eden ana ile bereket arasında bir ilişki kurulduğu, bu bağlantının ana tanrıça Kybele’den

başlayarak Meryem Ana'ya kadar devam ettiği, İslamiyet'in kabulünden sonra ise Fatma Ana Eli olarak varlığını sürdürdüğü belirtilmektedir.

“Hamsa veya Fatıma'nın Eli”nin folklorik olarak Türkiye, Fas, Tunus, Cezayir, Sudan, Mısır, Filistin, Suriye, İran, Hindistan ve Güney Avrupa'da Yahudiler, Hıristiyanlar ve Müslümanlar; popüler kültürde ise dünyanın hemen her yerinde inanç farkı gözetmeksizin pek çok kişi tarafından kullanıldığı görülmektedir. Gerek geleneksel kullanımında gerekse popüler kullanımında “kem göz”den koruması, bereket sağlaması, şans getirmesi beklenen “Hamsa veya Fatıma'nın Eli” ile kaderin etkilenebileceğine, negatif durumdan pozitif doğru bir değişim yaşanacağına inanılmaktadır. Bununla birlikte geleneksel kullanımında daha çok koruyucu bir tılsım olma, bereket sağlama gibi işlevleri ön plana çıkarken popüler kullanımında ise bu işlevlerin yanında dekoratif bir süs olma işlevi ön plana çıkmaktadır.

Hamsa sembolünün bugün yaygın olarak canlılığını koruduğu yer Fas, Tunus, Cezayir gibi Kuzey Afrika topraklarıdır. Bu coğrafyanın aynı zamanda hamsanın orijini olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim geçmişte Mısır, Sümer gibi medeniyetlerin egemenliğinde bulunan bu bölgenin, tarihten gelen inanç kalıntılarını sonraki dönemlere kültürel bir unsur olarak aktardığı görülmektedir. Bu coğrafya da yaşayan Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman gelenekler coğrafyanın kendilerine sunduğu bu kültür bakiyelerini kendi inanç potalarında eriterek dinsel kılıfta bir halk kültürü objesi olarak benimsemişlerdir. Bu kabulle de kadim dönemdeki Tanit'in eli, Hıristiyanlıkta Meryem'in Eli, Yahudilikte ‘hamsa’ veya Miryam'ın Eli, İslam geleneğinde ise Fatıma'nın Eli olmuştur.

Bir Fenike ve Kartaca tanrıçası olan Tanit'in elinin yayılması ve farklı kültürlerde çeşitli isimlerle anılarak günümüze kadar gelmesinde, muhtemelen aktif olarak denizcilik yapan ve bu vesileyle pek çok kültürle etkileşim içerisinde olan Fenikeliler büyük pay sahibidir. Fenike ve Fenikelilerin tarihi konumları da bunu doğrular niteliktedir. Bu bilgiler ışığında ‘el’ imajının Fas, Tunus, Cezayir, Sudan, Mısır, İsrail, Filistin, Suriye, İran, Hindistan, İspanya, Anadolu gibi çeşitli bölgelerde farklı isimlendirmelerle olsa da benzer işlevde kullanılması anlam kazanmaktadır. Böylelikle ‘el sembolü’, erken dönemlerdeki kültürler arası gerçekleşen bu çok yönlü

hareketlilik ve etkileşimle bazen tanrısal bir imaj, bazen bir metafor, kimi zaman da koruyucu bir sembol olarak çeşitli geleneklerde yer almaktadır.

Kimi zaman semboller kültürel sınırları inşa etmenin yanında kültürler arasında arabuluculuk da yapmaktadır. Hamsa veya Fatıma'nın Eli sembolü de Yahudilik veya İslam örneğinde görüldüğü gibi ait olduğu ya da içselleştirildiği geleneğin değerlerini ifade etmesi yönüyle sınırları belirleyici bir rol üstlenmektedir. Örneğin Yahudi geleneğinde bu değerler kutsal metin temelinde "Tanrısal korumayı ve yardımı ifade eden el metaforu, Yusuf figürü, 'birkat kohanim' ve 'heh' harfi" gibi değerlerle ifade edilirken İslam geleneğinde "Hz. Fatıma, ehl-i beyt sevgisi" gibi değerlerle anlam bulmaktadır. Böylelikle iki gelenek de kendi değerleriyle anlamlandırarak içselleştirdikleri bu sembol aracılığıyla kültürel sınırlarını inşa etmektedirler. Diğer yönden kullanım amacı ve şekilsel benzerlikleri açısından hamsanın popüler bir ikon olarak kültürler arasında arabuluculuk yapan bir sembol olduğunu söylemek mümkündür.

Hamsa veya Fatıma'nın Eli, kimi zaman yerel bağlantılarının yanı sıra geleneği ve yeniliği dinamik bir etkileşimle taşıyan bir semboldür. Anne ve bebeği koruma, bereket, doğurganlık gibi amaçlara yönelik kullanımında yerel bir etkiye bağlı olarak bazen sözlü bir ritus da bazen de bir tılsımda varlık gösterirken bu pratikler aynı zamanda onun mitolojik kökenine ışık tutmaktadır. Kem gözden korunma amacıyla geleneğe muska formunda bir takı, kilimlerde bir motif olan 'hamsa', modern zamanlarda boyunlarda kolye, ceplerde bir anahtarlık olarak mitik, mistik, yerel, evrensel, geleneksel ve modern unsurları içeren kuşatıcı dinamizmi içinde taşımaktadır.

Hamsa'nın gerek Yahudi gerekse İslam kültürlerindeki yerine bakıldığında onu kullananlar açısından, iki gelenek için kimi zaman aynı kimi zaman da öznel anlamlar ifade eden farklı okumalara sahip bir sembol olduğu görülmektedir.

Geçmişten bugüne hamsanın Yahudi geleneğindeki yerine bakıldığında mistik anlamlar yüklenen bir kutsallıkla batıl inanç olma arasında kalmış bir sembolken son dönem de bu ikilemden aidiyet bildiren, popüler ve kültürel bir motif olmaya evrilen bir sürece tanıklık ettiğini söylemek mümkündür.

Hamsa bu serüveninde, ritüel eşyalara kadar nüfuz etmiştir. Bu ritüel eşyalara bakan bazı rabbiler için Tanrının varlığını hatırlatan, onun kutsal isminin somutlaşmış hali olan bir sembol olmanın yanında bu anlamları barındıran kahin kutsamasını ifade ederken; bazı rabbiler için ise sefarad veya mizrahi Yahudilerin İslam geleneğinin etkisiyle aldıkları veya pagan kökenlere sahip dine sonradan eklenen bir sembolü ifade edebilmektedir.

İbadet maksadıyla Sinagoga gelen ve ‘hamsa’ hakkında bilgi sahibi olmayan bir Yahudi için Tanrının korumasını, yardımını hatırlatan kutsal bir sembol olabileceği gibi bir sanatkarın gözünde Yahudiliğe ait çeşitli yorumları yansıtan kültürel bir motif, tüccar için kazanç sağlayabileceği güzel bir sembol olabilmektedir.

Doğum yapan bir kadın için kendisini ve bebeğini, yeni bir gelini veya sünnet olmuş bir çocuğu şeytani kötücül etkilerden veya kem gözden koruyan bir tılsım olabilir. Yine ‘hamsa’ ev sakinleri için duvarda dekoratif bir eşya olmanın yanında eve huzur, bereket ve şans getiren kutsal bir sembol olarak görülebilir. Popüler kullanımıyla dindar olsun seküler olsun bu gelenek mensupları için Yahudilik kimliğine vurgulayan kültürel bir sembolü ifade edebilir.

Benzer bir okumayı İslam geleneği için de yapmak mümkündür. Buna göre Müslüman gelenek tarafından kültleştirilmiş Hz. Fatıma’ya atfettikleri kutsallığı ‘hamsa’ sembolünde somutlaştırmakta onun eli olarak yaşamlarının bir parçası haline getirebilmektedir.

Bu kutsal ‘el’, kimi zaman Kuzey Afrika bölgesindeki bazı ülkelerde olduğu gibi örneğin, Fas’ta ‘Fahlık’, Cezayir’de ‘Cezayirlik’ sembolü olarak aidiyet ifade edebilmektedir. Kimi zaman da Anadolu coğrafyasındaki Müslümanlarda olduğu gibi ‘Benim elim değil Fatıma Anamızın Eli olsun’ deyişiyle hanımların ev işlerinde bereket, ev duvarlarında kem gözden koruyucu bir nazarlık, ebelerin dilinde doğumu kolaylaştırıcı bir tılsım, dokumalarda süsleyici bir motif, hanımların boyunlarını, bellerini süsleyen bir takı olarak Hz. Fatıma ile kurdukları kutsal bir rabıtayı ifade edebilmektedir.

Aynı zamanda, gerek takı gerekse dekoratif bir obje olarak Fatıma’nın Eli’nin popüler kullanımda anlamını düşünenler için bütün bu kutsallıkları barındıran antik

bir obje, anlamını düşünmeden kullananlar için ise mistik popüler bir süs eşyası, tüccarlar için gelir getiren bir sembol, din âlimleri içinse pagan kökleri olan batıl bir simge olarak görülebilmektedir.

Esasen ‘hamsa’ veya Fatıma’nın Eli üzerine, sembolün yoğun olarak kullanıldığı Yahudi ve İslam geleneklerinde olduğu gibi farklı isimlendirmeler ve anlamlarla yer bulduğu diğer kültürler için benzer çoklu okumalar yapılabilir. Bu durum ‘el’ sembolünün kadim çağlardan günümüze, bugünden ise geleceğe uzanan macerasında canlı, sınırları geniş ve gelişimsel bir yapıya sahip olduğunu da göstermektedir. Bu hikâyede mitolojik tasavvurdaki ‘toprak ana’ veya ‘ana tanrıça’ kimi zaman ‘İştâr’, ‘Hera’, ‘Astarte’ kimi zaman da ‘Tanit’ kimliğinde; Yahudi geleneğinde ‘Miryam’, Hıristiyanlıkta ‘Meryem Ana’, İslam geleneğinde ise ‘Fatıma Ana’ suretleriyle geçmişten bugüne farklı isimlerle yaşatılmaktadır.

KAYNAKÇA

A. BASILI KAYNAKLAR

“Kıptîler Maddesi”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 25, İstanbul 2002. ss. 424-426.

ACIPAYAMLI Orhan, “Anadolu’da Nazarla İlgili Bazı Âdet ve İnanmalar”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 20, S. 1-2, Ocak-Haziran 1962, ss. 1-40.

AFSHAR Ahmadreza - AHMADI Aziz, ‘The Hand in Art: Hamsa Hand’, *JHS (The Journal of Hand Surgery)*, Vol. 38 A, April 2013, pp. 779-780.

AKPINARLI Hatice Feriha, *Ankara İlinde Nazar ve Nazarlıklar*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1987.

ALP KAPAN Özlem, *Orta Asya’dan Anadolu’ya Kültürel Sembollere Giriş*, Eflatun Yayınevi, Ankara 2009.

APAK Adem, “Kuzey Afrika’da İlk İslâm Fetihleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 17, S. 2, Bursa 2008, ss. 159-173.

APAK Adem, “Mısır’ın Müslümanlar Tarafından Fethi ve Fetih Sonrası Ülkede Sosyal ve Dinî Alanda Meydana Gelen Değişimler Üzerine Değerlendirmeler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 10, S. 2, Bursa 2001, ss. 145-159.

ARDOĞAN Recep, “‘Yed’in Ayetlerde Allah’a İzafe Edilmesiyle İlgili Kelamî Yaklaşımlar”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 17, S. 28, Temmuz-Aralık 2012, ss. 7-46.

ARSLAN Muhammet, “İğdır-Karakoyunlu’da El Motifli Mezar Taşları”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 40, , Erzurum 2009, ss. 209-232.

ARTUN Erman, “Çukurova Konar Göçer Türkmenlerinin Halk Kültürlerinde Eski Türk İnançlarının İzleri”, II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni (10-12 Nisan 2006), Kayseri 2007, ss. 1-22.

ATASAĞUN Galip, “Sembol ve Sembolizm”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 7, , Konya 1997, ss. 369-387.

- ATASAĞUN Galip, “Yahudilikte Dînî Sembol ve Kavramlar”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 11, Konya 2001, ss. 125-156.
- ATASAĞUN Galip, *İlahi Dinlerde (Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam’da) Dini Semboller*, Sebat Ofset Matbaacılık, Konya 2002.
- ATEŞ Mehmet, *Mitolojiler ve Semboller*, Aksiseda Matbaası, İstanbul 2001.
- AYDIN Haluk, *Cevrî Divanı’nın Tahlili*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Balıkesir 2010.
- AYDIN Mahmut, *Anahatlarıyla Dinler Tarihi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2010.
- BALJON Johannes Marinus Simon, “Kur’an’ın İnsan Biçimci Dili”, Çev. Mevlüt Erten, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. VIII / 1, , Sivas 2004, ss. 293-301.
- BAYSAN Münire, “Kütahya ve Çevresinde Sağaltma Ocaklarında Yapılan Tedaviler”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Kütahya Özel Sayısı, Kasım 2014, ss.77-83.
- BECKER Cynthia J., *Amazigh Arts in Morocco*, University of Texas Press, United States of America 2006.
- BESALEL Yusuf, Özel Mülakat, İstanbul 12/03/2018.
- BESALEL Yusuf, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. 2, Gözlem Yayınevi, İstanbul 2001.
- BOZKURT Nebi, “Bahriye”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 4, İstanbul 1991, ss. 495-501.
- BUCKLAND Raymond, *İşaretler, Semboller ve Alametler*, Çev. Derya Engin, Kozmik Kitaplar, İstanbul 2005.
- BURUL Şule, *Yahudi Mistisizmi: Kabala*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2006.
- BÜYÜK Celal, “Ebu Hanife’nin İlahi Sıfatlar Problemine Yaklaşımı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 11, S. 56, Nisan 2018, ss. 936-943,
- CHALLAYE Felicien, *Dinler Tarihi*, Çev. Samih Tiryakioğlu, Varlık Yayınları, İstanbul 1994.

- ÇELEBİ Binnur, *Anadolu'da Hitit Sosyal Yaşamında Kadının Yeri ve Önemi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.
- ÇERİBAŞ Mehmet, “Şaman/Bakşı Tipolojisi Bağlamında Kırgızlarda Halk Hekimliği Geleneği ve Halk Hekimleri-I” 1, *International Journal of Religious Sciences*, S. 2, 2014, ss. 65-83.
- ÇETİN Nagihan - KALAFAT Yaşar, “Bodrum Çevresi Örnekleri İle Halk İnançlarında Gök Kuşağı İnançının Mitolojik Boyutu”, *İzmir Araştırmaları Dergisi*, S. 1, İzmir 2015, ss. 27-36.
- ÇIBLAK Nilgün, “Günümüz Âşıklarından Devran Baba”, *Milli Folklor Dergisi*, C. 8, Yıl: 16, S. 61, Bahar 2004, ss. 77-89.
- ÇIBLAK Nilgün, “Halk Kültüründe Nazar, Nazarlık İnanç ve Bunlara Bağlı Uygulamalar”, *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)*, S. 15, 2004, ss. 103-125.
- ÇİÇEK Ümit, “Göz Boncuğu”, Araştırma Raporu, İzmir Ticaret Odası Yayınları, İzmir 2009, ss. 1-34.
- DE LANGE Nicholas, “Eski Dünyada Yahudiler” Çev. Sevil Atauz ve Akın Atauz, Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi Yahudi Dünyası, C.4, İletişim Yayınları, İstanbul 1987, ss. 20-33, s. 31.
- DEMİRCİ Kürşat, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2013.
- Dinler Tarihi Ansiklopedisi*, Gelişim Yayınları, C. 2, İstanbul 1980.
- DUMAN M. Zeki, “Müteşabihat’ın Te’vili”, *Bilimname*, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, IX, Kayseri 2005, ss. 39-54.
- DURAN Remzi, “Türk Mitolojisi”, Ed. Remzi Duran, *Mitoloji ve Din*, Açıköğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir 2012, ss. 105-127.
- DURMUŞ İsmail, “Harf”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 16, İstanbul 1997, ss. 158-163.

EKİCİ Metin - FEDAKÂR Pınar, “Gelenek, Aktarma, Dönüşüm ve Kültür Endüstrisi Bağlamında Nazar ve Nazar Boncuğu”, *Millî Folklor*, Yıl 26, S. 101, 2014, ss. 40-50.

El Libro del conocimiento de todos los reinos (The Book of Knowledge of All Kingdoms), Ed. Nancy F. Marino, Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies Tempe, Arizona 1999.

ELIADE Mircea, *Dinler Tarihine Giriş*, Çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003.

ELIADE Mircea, *İmgeler ve Simgeler*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Gece Yayınları, Ankara 1992.

ELIADE Mircea, *Kutsal ve Dindışı*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Gece Yayınları, Ankara 1991.

ER Mine, *Elazığ'da Nazarla İlgili İşlemlerin Sosyolojik Tetkiki*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2005.

ERHAT Azra, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1996.

ERSOY Necmettin, *Semboller ve Yorumları*, Bölüm I, Zafer Matbaası, İstanbul 2000.

ERSOY Necmettin, *Semboller ve Yorumlarla Görünenden Görünmeyene*, Zafer ve Sena Ofset Matbaası, İstanbul 1990.

ERSOY Ruhi, “Kadın Kamlar’dan Göçerevli Türkmenler’de ‘Ebelik’ Kurumu’na Dönüşüm”, *Türkbilig: Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, S. 13, Ankara 2007, ss. 60-71.

ERSOY Ruhi, “Sözlü Kültür ve Sözlü Tarih Üzerine Bazı Görüşler”, *Milli Folklor Dergisi*, C. 8, Yıl 16, S. 61, Bahar 2004, ss. 102-110.

ES-SEYYİD Eymen Fuâd , “Fâtımîler” (Siyasî Tarih, Medeniyet Tarihi), TDV İslam Ansiklopedisi, C. 12, İstanbul 1995, ss. 228-237.

- ETİKAN Sema, “Seccade Halılarında Kullanılan Bazı Motifler ve Bu Motiflerin İslam Sanatında Yeri”, ICANAS 38, Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 2007, ss. 545-564.
- EYİCE Semavi, “Ettinghausen”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 11, İstanbul 1995, ss. 501-502.
- EZRAKÎ Ebul-Welid Muhammed bin Abdillâh, *Kitâb-u Ahbâr-ı Mekke, Geschichte und Beschreibung der Stadt Mekka*, Ed. Ferdinand Wüstenfeld, Leipzig 1858.
- FALCONES Ildefonso, *Fatıma'nın Eli*, Çev. Pınar Gökpar, Pegasus Yayınları, İstanbul 2011.
- FRAZER James G., *Altın Dal*, C. I, Çev. Mehmet H. Doğan, Payel Yayınevi, İstanbul 2004.
- GAL Zvi (Ed.), *Lots of Luck-Jewish Amulets and Ritual Objects*, The Corinne Mamane Museum of Philistine Culture, Catalogue, Ashdod 2013.
- GARDIN Nanon - OLORENSHAW Robert - GARDIN Jean - KLAËIN Olivier, *Larousse Semboller Sözlüğü*, Ed. Ömer Faruk Harman - İsmail Taşpınar, Çev. Beyza Akşit, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014.
- GEÇİŞ Nuran, *Dinlerde Mucizevî Doğumlar ve Hristiyanlık'ta Noel*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.
- GIBSON Clare, *Semboller Nasıl Okunur? Resimli Sembol Okuma Rehberi*, Çev. Cem Alpan, Yem Yayınları, İstanbul 2013.
- GİRGİN Güneş, *Fenikelilerde Akdeniz Ticareti*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2006.
- GONZÀLES-WIPPLER Migene, *The Complete Book of Amulets & Talismans*, Llewellyn's Sourcebook Series, Llewellyn Publications, Minnesota 1991.
- GRAVES Robert, *Yunan Mitleri - Tanrılar, Kahramanlar, Söylenceler*, Çev. Uğur Akpur, Say Yayınları, İstanbul 2010.
- GROSS William, “Me and My Khamsa”, *Khamsa Khamsa Khamsa: The Evolution of a Motif in Contemporary Israeli Art*, Jerusalem 2018, ss. 148-149.

- GUAJBA Ruslan, *Abirak, Atowrth – Aduula amğüa, (Bayrağın Tarihi – Ülke'nin Yolu)* Sohum 2011.
- GUILEY Rosemary Ellen, *The Encyclopedia of witches, witchcrafts & Wicca*, Third Edition, An imprint of Infobase Publishing, New York 2008.
- GÜLBUDAK Özgür, “Dura Europos'ta Bulunan Bir Musa Tasvirinin İkonografik Yönden Analizi: Hz. Musa'nın Kayayı Delerek Su Çıkarması”, *Art-Sanat*, 8/2017, ss. 91-111.
- GÜLDEMİR Münevver Karanfil, *Afyon-Bolvadin Çevresi Halk İnanışları ve Uygulamaları*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2008.
- GÜN Mukadder - ŞAHİNOĞLU Serap, “Tahtakuşlar Köyü ve Geleneksel Olarak Kullanılan ‘Fatma Ana Eli’”, *Lokman Hekim Journal*, C. 1, S. 3, Mersin 2011, ss. 18-21.
- GÜNDÜZ Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara 1998.
- GÜNDÜZ Şinasi, *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2004.
- GÜR Durmuş - SOYKAN A. Nazlı, “Anadolu Kültüründe Nazar ve Nazarlıklar: Safranbolu Örneği”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, C. 2, No. 3, Karabük 2013, ss. 115-158.
- GÜRSES İbrahim, “Jung'cu Arketip Teorisi Bağlamında Tasavvufî Öykülerin Değerlendirilmesi: Sîmurg Örneği”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 16, S. 1, Bursa 2007, ss. 77-96.
- HALL Manly P., *Tüm Çağların Gizli Öğretileri*, Mitra Yayınları, İstanbul 2012.
- HANÇERLİOĞLU Orhan, *Dünya İnançları Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993.
- HARARİ Yuval Noah, *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens*, Çev. Ertuğrul Genç, Kolektif Kitap, İstanbul 2015.
- HARMAN Ömer Faruk, “Yahudilik”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 43, İstanbul 2013, ss. 204-207.

- HESSE-WARTEGG Ernst von, *Tunis: the Land and its People*, Dodd, Mead and Company Publishers, New York 1882, s. 132-133.
- HUART Clément, “Hamse”, İslam Ansiklopedisi, C. V/1, MEB Yayınevi, İstanbul 1987, ss. 199-200.
- IŞIK Caner, “Türk Kültür Mirasında Bir Kült Olarak Hz. Fatıma”, *Sûfi Araştırmaları Dergisi*, C. 8, S. 16, Yaz 2017, ss. 17-33,
- IŞIN Ekrem – ÖZPALABIYIKLAR Selahattin, “*Hoş Gör Yâ Hû*” *Osmanlı Kültüründe Mistik Semboller Nesnelere*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.
- İNAN Abdülkadir, *Eski Türk Dini Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976.
- İZ Yücel, *Neş'e Erdok Resminde Konu, Biçim ve İçerik (Anlam) Açısından Geçerlilik Olgusu*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Mersin 2006.
- JUHASZ Esther (Ed.), *Sephardi Jews in The Ottoman Empire*, The Israel Museum 17.5.1989 - 22.10.89, Jewish Museum, New York 1990.
- JUNG Carl Gustav, *Dört Arketip*, Çev. Zehra Aksu Yılmaz, Metis Yayınları, İstanbul 2005.
- JUNG Carl Gustav, *İnsan ve Sembolleri*, Çev. Ali Nihat Babaoğlu, Okyanus Yayıncılık, 4. Baskı, İstanbul 2009.
- KAHYAOĞLU Dilara, *Uygarlıklar Tarihi-I*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015.
- KALAFAT Yaşar, “Anadolu’da Ulu Kadın Kişiler ve Halk İnançları”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 32, Ankara 2004, ss. 27-52.
- KALAFAT Yaşar, “Kazan ve Çevresi İzleri ile Türk Mitolojisinde Umay”, I. Uluslararası Ankara-Kazan ve Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu (06-07 Kasım 2012), Ankara 2013, ss. 29-44.
- KALAFAT Yaşar, *Doğu Anadolu’da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2010.
- KALAY Hacer Arslan, “Anadolu’da Ana Tanrıça Kültü ve Anadolu Kilimlerine Yansımaları”, Yörük Yaşamı Kültürü ve Uluslararası Geleneksel Türk Sanatları Sempozyumu (09-11 Kasım), Antalya 2017, ss. 191-200.

- KANDEMİR M. Yaşar, “Fâtıma”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 12, İstanbul 1995, ss. 219-223.
- KARESH Sara E. - HURVITZ Mitchell M., “Hamsa”, Ed. J. Gordon Melton, Encyclopedia of Judaism, Facts On File, New York 2006, ss. 197-198.
- KARESH Sara E. - HURVITZ Mitchell M., “Lilith”, Ed. J. Gordon Melton, Encyclopedia of Judaism, Facts On File, New York 2006, ss. 295-296.
- KARESH Sara E. - HURVITZ Mitchell M., “Miriam”, Ed. J. Gordon Melton, Encyclopedia of Judaism, Facts On File, New York 2006, ss. 229-230.
- KAYA Lütfiye Göktaş, “Alevi Bektaşî Kültüründe ‘Kırkbudak’ Üzerine”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 40, Ankara 2006, ss. 136-149.
- KAYABAŞI Nuran - YANAR Ayşem, “Türk El Sanatlarında Kullanılan Nazar Motifleri ve Alevilerde Nazar İnancı”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 65, Ankara 2013, ss. 169-184.
- KESKİN Yahya Mustafa, “Türk Toplumunda Nazar Olgusu ve Buna Karşı Geliştirilen Korunma ve Kurtulma Pratikleri: Elazığ Örneği”, *Dini Araştırmalar*, C. 11, S. 32, Eylül-Aralık 2008, ss. 191-214.
- KILINÇ Habibe, *Kitab-ı Mukaddes’teki İmge ve Simgelerin Dinler Tarihi Açısından İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2010.
- KOÇ Turan, *Din Dili*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998.
- KÖK Zeynep, *Karaisalı (Merkez) Halk Kültürü Araştırması*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Adana 2006.
- KUMARTAŞLIOĞLU Satı, “Fatma Ana Üzerine Anlatılan Efsaneler”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S. 6, 2015, ss. 106-115.
- KURT Ali Osman, *Erken Dönem Yahudi Tarihi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.
- KURUL Erkan, “Kartacalı Hannon ve Batı Afrika Kıyılarına Seyrüsefer”, *Phaselis*, C. 1, 2015, Online Yayın Tarihi: 30/06/2015, ss. 231-260.

- Kutsal Kitap*, Kitab-ı Mukaddes Şirketi ve Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul 2009.
- KÜÇÜK Mehmet Alparslan, “Türk Destanlarında Sayı Motifinin Dini Yansımaları”, *Gazi Türkiyat*, Güz 2013, ss. 91-109.
- KÜÇÜKAŞCI Mustafa Sabri, “Mensubiyet ile Asabiyet Arasında Âl-i Fâtıma”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 18, Güz 2005, ss. 46-70.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı Yozgat Müzesi Etnografik Eser Envanter Fişi, Eserin adı: Rufai Eli, Eserin Cinsi: Demir, Ölçüleri U: 59, Müzeye Geliş Tarihi: 04.07.1988, Müzeye Geliş şekli: Hafız Behçet Efendi Hatırasına Oğuz Müfit Yanmaz’dan, Tanımı: El şeklinde saçtan yapılmış olup tutacak yeri katlanabilir durumdadır.
- MASCETTI Manuelle Dunn, *İçimizdeki Tanrıça, Kadınlığın Mitolojisi*, Çev. Belkis Çorakçı, Doğan Kitapçılık, İstanbul 1990.
- MCCREADİE John (Ed.), “Arts News”, *Perspectives*, Vol. 13, Num. 6, ss. 16-19, November/December 2007.
- MCNEILL William H., *Dünya Tarihi*, İmge Kitabevi Yayınları, Çev. Alâeddin Şenel, Ankara 2002.
- MERAL Yasin, “Araştırma Notu: Talmud, Mişna ve Gemara’dan mı Oluşmaktadır?”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 36, İstanbul 2017, ss. 167-170.
- MILSTEIN Rachel, “The Hand of God: The Khamsa Motif in Islamic Art”, *Khamsa Khamsa: The Evolution of a Motif in Contemporary Israeli Art*, Jerusalem 2018.
- MOLLAİBRAHİMOĞLU, Çiğdem “Anadolu Kadın Merkezli Ziyaret Yerlerinin Sağaltma İşlevi Üzerine Bir İnceleme”, *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, S. 7, Ankara 2014, ss. 101-128.
- MORRIS Desmond, *Koruyucu Tılsımlar Uğurlar Muskalar Nazarlıklar*, Çev. Mehmet Harmancı, İnkılap Yayınları, İstanbul 1999.

- MÜSLİM, Ebû Huseyn Müslim b. Haccac el-Kuşeyri en-Nisâburi, Neşr. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî, el-Câmiu's-sahîh, Dâr Taybe, Riyâd H. 1426.
- OĞUZ Burhan, *Türk ve Yahudi Kültürlerine Bir Mukayeseli Bakış*, Anadolu Aydınlanma Vakfı Yayınları, İstanbul 2003.
- OKUTAN Birsen Banu, “Dini Ürünler ve Mübadele Piyasası Fatıma'nın Eli Örneği”, Toplumsal Değişim Sempozyumu, S. 25-26-27, İnsan ve Medeniyet Hareketi Yayını, Mart 2016, ss. 81-97.
- OKUYAN Mehmet, “Kur'an'da Hz. Meryem Mucizesi”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, S. XVI, İstanbul 2005, ss. 129-157.
- OLGUNSOY Berna, *Balıkesir Yöresinden Derlenmiş Bitki ve Hayvanlarla İlgili İnanış ve Uygulamalar Üzerine Bir Araştırma*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2007.
- ÖZ Mustafa, “Ehl-i Beyt”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 10, İstanbul 1994, ss. 498-501.
- ÖZBAĞI Tevhide, *Ankara İl Merkezinde Yaşayan Kadınlarda Bulunan Geleneksel Gümüş Takılar Üzerinde Bir Araştırma*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1989.
- ÖZTÜRK Emine, “Hz. Fatma Kültü”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 4 (8), 2010, ss. 127-144.
- ÖZTÜRK Emine, *Türk Kültüründe Nazar ve Antalya İlinin Akseki, Alanya, Manavgat İlçelerinde Bulunan Nazarlıklar*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2005.
- ÖZTÜRK Nermin, “Yahudilikte Tanrıçalar ve Kutsalın Feminin Boyutları”, Bütün Yönleriyle Yahudilik (Uluslararası Sempozyum), Dinler Tarihi Araştırmaları-VIII, Ankara 2012.
- PANDEY Anshuman, “Proposal to encode the ‘Hamsa’ symbol in Unicode”, Department of Linguistics University of California, California 2015.

- PIERCY Joseph, *Semboller Evrensel Bir Dil*, Çev. Umre Deniz Tuna, Aykırı Yayıncılık, İstanbul 2014.
- PINARBAŞI Gülenay, *Anadolu'nun Ermiş Kadınları*, Okur Kitaplığı, İstanbul 2011.
- ROSENTHAL Rubik, "A Linguistic Journey after the Hamsa", *Khamsa Khamsa Khamsa: The Evolution of a Motif in Comtemporary Israeli Art*, Jerusalem 2018, ss. 155-160.
- SABAR Shalom, "Amulet. Childbirth Amulets in Art", Ed. Thomson Gale, *Encyclopaedia Judaica*, Volume II, New York 2007, ss. 121-123.
- SABAR Shalom, "From Sacred Symbol to Key Ring: The 'Hamsa' in Jewish and Israeli Societies", *Jews at Home: The Domestication of Identity*, Ed. S. J. Bronner, Oxford: Littman Library of Jewish Civilization, 2010, ss. 140-162.
- SABAR Shalom, "The Khamsa in the Synagogue: A Meeting of Opposites? - The Evolution of the Khamsa in Judaism and Jewish Folk Culture", *Khamsa Khamsa Khamsa: The Evolution of a Motif in Comtemporary Israeli Art*, Jerusalem 2018, ss. 169-175.
- SAĞLAM Hülya Şenkul, *Alevi-Bektaşî Kültüründe Kadın*, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.
- SALT Alparslan, *Ansiklopedi Semboller: Neo-spiritüalist Yaklaşımlarla Ezoterik Bilgilerin Işığında*, Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul 2006.
- SCHIMMEL Annemaria, *Sayıların Gizemi*, Çev. Mustafa Küpüşoğlu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2000.
- SCHIMMEL Annemarie, "Din'de Sembolün Fonksiyonu Nedir?", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. III, S. 3-4, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1954, ss. 67-73.
- SCHIMMEL Annemarie, *Ruhum Bir Kadındır*, Çev. Ömer Enis Akbulut, İz Yayıncılık, İstanbul 2011.
- SCHIMMEL Annemarie, *Tanrı'nın Yeryüzündeki İşaretleri*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2004.

- SCHRIRE Theodore, “Amulet. The Hand”, *Encyclopaedia Judaica*, Volume II, Ed. Thomson Gale, New York 2007, ss. 121-123.
- SELÇUK Ali, “Tahtacıların Doğum İle İlgili İnanç Ve Uygulamalarına Fenomenolojik Bir Yaklaşım”, *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)*, S. 16, Güz 2004, ss. 163-180.
- SHAMIR Shirat-Miriam (Mimi) - NOY Ido, “Khamsa Khamsa Khamsa: The Evolution of a Motif in Contemporary Israeli Art”, *Khamsa Khamsa Khamsa: The Evolution of a Motif in Contemporary Israeli Art*, Jerusalem 2018, ss. 199-207.
- SHAMIR Shirat-Miriam (Mimi) - NOY Ido, “Khamsa: Dismantling and Assembly”, *Khamsa Khamsa Khamsa: The Evolution of a Motif in Contemporary Israeli Art*, Jerusalem 2018, ss. 149.
- SHARONI Idit, “‘You Women Were Always Careful’: Magic Means for Protecting the Family among Jewish Women in Iraq”, *Khamsa Khamsa Khamsa: The Evolution of a Motif in Contemporary Israeli Art*, Jerusalem 2018, ss. 161-166.
- SHILOAH Amnon, “İber Yarımadası’nda Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman Müzik Kültürlerinin Buluşması (1492’den Önce)”, Çev. Barış Karaelma, *İstem*, Yıl: 7, S. 14, Konya 2009, ss. 397-402.
- SIENNA Noam, “Jewish Magic in Theory and Practice”, *NHC Summer Institute 5776*, 2016, ss. 1-21.
- SIENNA Noam, *Five in Your Eye: The Khamsa Image among Moroccan Jewry*, The University of Toronto, Yayınlanmamış Bitirme Tezi, Toronto 2014.
- STONE Merlin, *Tanrılar Kadınken*, Çev. Nilgün Şarman, Payel Yayınları, İstanbul 2000.
- SZNYCE Maurice, “Fenikeliler ve Pünikler”, Ed. Yves Bonnefoy, *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, C. I, Çev. Kemal Özmen, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2000, ss. 280-286.

- ŞENTÜRK Fatma, *Anadolu Takılarındaki Motifler ile Tunus Takılarındaki Motiflerin İncelenmesi*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.
- TANYU Hikmet, “Fatma Anamız (Fadime Anamız) ve El İle İlgili İnançlar Üzerine Kısa Bir Araştırma”, II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, C. IV, Ankara 1982, ss. 479-495.
- TILLICH Paul, “Din Dilinin Doğası”, Çev. Aliye Çınar, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 11, S. 2, Bursa 2002, ss. 227-236.
- TİRMİZÎ, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, Sünenü't Tirmizî, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Cilt 5, Mustafa el-Babi el-Halebi, Kahire 1977.
- TÜRKMEN Hafize Öztürk, “Tarihsel Olarak Kadın Şifacılık ve Tıbbın Değeri”, *Lokman Hekim Journal*, C. 1, S. 2, Mersin 2011, ss. 21-27.
- ULUTÜRK Muammer, “El Benim Değil Fatıma Anamızın Eli”, *Mahalle Mektebi Dergisi*, S. 29, Konya 2016, ss.72-73.
- UNCU Ebru, “Eski Mezopotamya ve Yunan Dünyasında Din ve Tanrılar”, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2011.
- UYAN DUR Banu İnanç, “Hand Image as a Metaphor and Usage in Poster Design”, *Global Journal of ARTS Humanities and Social Sciences*, Vol.3, No.3, January 2015, ss. 19-28.
- UYSAL Gülfem, “Mağara Sanatı”, V. Ulusal Speleoloji Sempozyumu, 18-20 Mart, Mağara Araştırma Derneği (MAD), İstanbul 2011, ss. 32-45.
- UZUN Mustafa, “Fâtıma”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 12, İstanbul 1995, ss. 219-223.
- ÜÇER Müjgan, “Anadolu Folklorunda ‘Fadime Ana’ (II)”, *Türk Folkloru Araştırmaları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara 1981, ss. 113-120.

- ÜSTER Müjde, *Antik Dönem Anadolu Takılarında Görsel Kültürün Kodları*, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.
- WILKINSON Kathryn, *Semboller ve İşaretler*, Çev. Seda Toksoy, Alfa Yayıncılık, İstanbul 2011.
- YALÇIN Hatice, “Gebelik, Doğum, Lohusalık ve Bebek Bakımına İlişkin Geleneksel Uygulamalar (Karaman Örneği)”, *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, C. 55, S. 1, Ankara 2012, ss. 19-31.
- YALÇIN Hatice, *Anne Adaylarına Verilen Eğitimin (ASBEP) Gebelik, Doğum, Lohusalık ve Bebek Bakımına İlişkin Fonksiyonel Olmayan Uygulamalara Etkisi (Karaman İli Örneği)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 2011.
- YALGIN Ali Rıza, *Anadolu’da Türk Damgaları*, Bursa Yeni Basımevi, Bursa 1943.
- YALOM Marilyn, *Memenin Tarihi*, Çev. Ayşe Gün, Çitlembik Yayınları, İstanbul 2002.
- YARAN Rahmi, “Bid’at”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 6, İstanbul 1992, ss. 129-131.
- YELEN Resul, “İslam Sanatında Süsleme Sembolizmi Üzerine Yeni yorumlar”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, Özel Sayı: 2, Van 2017, ss. 470-492.
- YİTİK Ali İhsan, *Hz. Meryem ve Efes Dinler Tarihi Yazıları*, Tibyan Yayıncılık, İzmir 2001.
- YOUSEFİ Hasan, GOLMOGHANİ Malakeh, ASL Zadeh, MİRZAİ Saeid, BOHLULİ Behzad, “Şah İsmail Hatai Türbesi’nin Mimari ve Arkeolojik İncelemesi”, *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, S. 7, Ankara 2014, ss. 155-201, s. 176.

B. İNTERNET KAYNAKLARI

<http://abhazfederasyonu.org/bayrak-arma> Erişim: 08/08/2017.

<http://aregem.kulturturizm.gov.tr/TR,50997/alevi-bektasi-ritueli-semah.html> Erişim: 11/08/2017.

<http://arsiv.salom.com.tr/news/print/12054-Kem-goze-hastaliga-KIRMIZI-IP.aspx> Erişim: 20/06/2017.

<http://blog.kavrakoglu.com/tag/el-simgesi/> Erişim: 20/06/2018.

<http://ciudadelastresculturastoledo.blogspot.com/2014/04/sotanos-islamicos-del-cardenal-cisneros.html> Erişim: 28/10/2016.

<http://en.pechmerle.com/the-prehistory-center/the-pech-merle-cave/visit-the-cave/> Erişim: 10/08/2017.

http://fe-mitolojisozlugu.com/kazibilim/mythos_mythologia.html Erişim: 01/08/2017.

<http://hirefstore.com/en/hrf-fatmanin-eli-duvar-kolyesi-gold470-512> Erişim: 24/07/2018.

<http://israelijewels.theisraelboutique.com/what-is-a-hamsa.html> Erişim: 15/05/2017.

<http://magnes.berkeley.edu/collections/shiviti-plaques> Erişim: 28/06/2018.

<http://the-rose-of-jericho.com/rose-von-jericho-1> Erişim: 05.03.2018.

http://whatsnewonthenews-newspaper.blogspot.com.tr/2015/06/the-heart-of-jewish-quarters-in-cracow_94.html Erişim: 20/05/2017.

http://www.enfal.de/buhari/tip.htm#_Toc115779631 Erişim: 11.03. 2019.

<http://www.haberturk.com/gundem/haber/1006564-demokratik-gelisim-partisi-kuruldu> Erişim: 12/08/2017.

<http://www.halakhah.com/pdf/moed/Shabbath.pdf> Erişim: 10/03/2019.

<http://www.halakhah.com/pdf/moed/Taanith.pdf> Erişim: 10/03/2019.

<http://www.halakhah.com/pdf/zeraim/Berachoth.pdf> Erişim: 10/03/2019.

http://www.hatyazi.com/v3/index.php?route=product/product&product_id=115
Erişim: 20/08/2017.

<http://www.matrifocus.com/LAM09/spotlight.htm> Erişim: 23/04/2019.

<http://www.solakkedi.com/hayat%20bilgisi/budizm/009.html> Erişim: 20/06/2017.

<http://xlart.com/es/lienzos/538-el-greco-san-luis-rey-de-francia.html> Erişim:
07/08/2017.

<https://chayacassano.commons.gc.cuny.edu/iconography/jewish-identity-and-the-paintings/> Erişim: 20/06/2018.

<https://cjs.ucsc.edu/058-012-023/> Erişim: 10/04/2019.

<https://denizmuzesi.dzkk.tsk.tr/dmk/upload/files/201611/5834458a57d1a-1479820682.pdf> Erişim: 02/07/2018.

<https://duakitabi.wordpress.com/2015/05/23/manyetik-guc-dengeleme-calismasi/>
Erişim: 01/08/2017.

https://en.oxforddictionaries.com/definition/mater_dolorosa Erişim: 27/12/2017.

<https://hadislerleislam.diyaret.gov.tr/?p=kitap&i=4.0.187> Erişim: 11/03/2019.

<https://ileanamakri.com/collections/symbols/products/fatima-hand-pendant> Erişim:
24/07/2018.

<https://indigodergisi.com/2013/04/tanrica-serisi-3-tanricanin-sembolleri/> Erişim:
25/10/ 2016.

<https://kashgar.com.au/blogs/ritual-objects/the-hamsa-khamsa> Erişim: 15/05/2017.

<https://kehilalinks.jewishgen.org/lyakhovichi/images/cembdGrossSzulim-Dora.JPG>
Erişim: 25/11/2017.

<https://kehilalinks.jewishgen.org/lyakhovichi/images/cemBDHarryBeirach.JPG>
Erişim: 25/11/2017.

<https://kehilalinks.jewishgen.org/lyakhovichi/images/cembdKaplanAaron.JPG>
Erişim: 25/11/2017.

<https://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf>

<https://winners-auctions.com/en/content/shiviti-colorful-design-parchment-jerusalem-end-19th-beginning-20th-century> Erişim: 10/04/2019.

<https://www.israel-in-photos.com/bet-alfa-synagogue.html> Erişim: 20/06/2018.

<https://www.jainworld.com/education/jainsymbol.htm> Erişim: 20/08/2017.

<https://www.kedem-auctions.com/product/decorated-yemenite-jerusalemite-shiviti-1906/> Erişim: 10/04/2019.

<https://www.worldatlas.com/webimage/countrys/africa/algeria/dzsymbols.htm> Erişim: 15/03/2019.

www.123independenceday.com/algeria/national-symbols.html Erişim: 20.05.2018.

www.aabf-inanc-kurumu.com/inanc-kurulundan-yazilar/semah/ Erişim: 11/08/2017.

www.ajudaica.com/Metal-Hamsa-with-center-Mazal/item4676 Erişim: 17/08/2018.

www.altinbas.com/urun/22-ayar-altin-fatima-eli-efsane-kolye-klar0614-24893 Erişim: 24/07/2018.

www.ancientpages.com/2018/01/08/ancient-symbol-hamsa-meaning-history-explained/ Erişim 20/05/2018.

[www.artandpopularculture.com/Hand_of_God_\(art\)](http://www.artandpopularculture.com/Hand_of_God_(art)) Erişim: 18/08/2017.

www.art-judaica-israel.com/search.asp?search_text=Hamsa&price7_search=&color_search=&Material_search=&Language_search=&category_id=5050 Erişim: 17/08/2018.

www.atasay.com/tr/fatma-ana-eli-figurlu-bileklik Erişim: 24/07/2018.

www.atasay.com/tr/sari-altin-fatma-ana-eli-kolye Erişim: 24/07/2018.

www.barandergisi.net/ibran-vakiflari-iii-makale,1100.html Erişim: 10/09/2018.

www.bbc.com/news/magazine-33682878 Erişim: 19/08/2017.

www.britannica.com/place/Ulster-historic-province-Ireland Erişim: 05/07/2017.

www.britannica.com/topic/flag-of-Northern-Ireland Erişim: 05/07/2017.

www.britannica.com/topic/symbol Erişim: 05/07/2017.

www.britannica.com/topic/Tanit Erişim: 20/01/2018.

www.cemetery.state.tx.us/gallery/photos/images/hands.jpg Erişim: 25/11/2017.

www.chabad.org/library/article_cdo/aid/112396/jewish/Miriam.htm Erişim: 15/03/2018.

www.chabad.org/library/article_cdo/aid/407512/jewish/Hand-Signs-of-the-Jew.htm Erişim: 18/03/2018.

www.cnggumus.com/collections/fatma-ana-eli-kolye Erişim: 17/08/2018.

www.cyberkerala.com/kathakali/mudra.htm Erişim: 24/11/2017.

www.exposingsatanism.org/signs-and-symbols-of-satanism/ Erişim: 19/08/2017.

www.gazetevatan.com/ataturk-ten--fatma-nin-eli--318167yasam/ Erişim: 10.01.2017.

www.goddess-pages.co.uk/in-praise-of-tanit-2/ Erişim: 21/01/2018.

www.haberturk.com/kultur-sanat/haber/534495-ataturkten-fatmanin-eli Erişim: 10.01.2017.

www.hadassah-med.com/about/art-at-hadassah/chagall-windows Erişim: 17/06/2018.

www.hamsa.cidehus.uevora.pt/publications/2014/7Tavim.pdf Erişim: 24/05/2018.

www.hamsameaning.com Erişim: 09/07/2018.

www.hamsa-perfume.com/index.html Erişim: 24/07/2018.

www.hubert-herald.nl/Algeria.htm Erişim: 20/05/2018.

www.hurriyet.com.tr/kelebek/ajinin-tilsimli-seramikleri-274452

www.ismek.ist/tr/haber_detay.aspx?RegID=887&c Erişim: 10.01.2017.

www.islamicart.co.il/english/Events/Event.aspx?pid=47&catId=4&Preview=1 Erişim: 18/06/2018.

www.islamicart.co.il/english/Events/Event.aspx?pid=48&catId=0 Erişim: 18/06/2018.

www.islamicart.co.il/english/Events/Event.aspx?pid=50&catId=0 Erişim: 18/06/2018.

www.jewishencyclopedia.com/articles/15047-yad Erişim: 15/03/2018.

www.jewishgiftplace.com/Hamsa-Hand-Symbology.html Erişim: 15/05/2017.

www.jewishvirtuallibrary.org/amulet Erişim: 02/06/2018.

www.judaicawebstore.com/-silver-hamsa-necklace-three-fish-P7274.aspx Erişim: 17/08/2018.

www.kabbalah-red-bracelets.com/blog/kabbalah-articles/what-is-a-hamsa-and-what-is-the-story-behind-it/ Erişim: 18/03/2018.

www.krc.com.tr/urun/karaca-fatma-ana-el-servis-tabagi-mavi Erişim: 24/07/2018.

www.latimes.com/local/orangecounty/la-me-0615-obama-uc-irvine-20140615-story.html Erişim: 19/08/2017.

www.lidyana.com/search?query=fat%C4%B1man%C4%B1n+eli Erişim: 20/07/2018.

www.lidyana.com/the-girl-that-loves-siyah-uzerine-beyaz-fatma-nin-eli-baskili-tisort Erişim: 20/07/2018.

www.luckymojo.com/hamsahand.html Erişim: 15/05/2017.

www.luckymojo.com/manocornuto.html Erişim: 19/08/2017.

www.myjewishlearning.com/article/hamsa/ Erişim: 20/05/2017.

www.myjewishlearning.com/article/who-are-mizrahi-jews/ Erişim: 18/08/2018.

www.nazarboncugu.com/ayet-el-kursi-yazili-fatma-ana-eli-kolye.html Erişim: 17/08/2018.

www.pasabahcemagazalari.com/ev-aksesuarlari/duvar-susleri/bereket-eli-kobalt-goz/u-12470-278-36 Erişim: 24/07/2018.

www.pasabahcemagazalari.com/ev-aksesuarlari/duvar-susleri/bereket-eli-cokgoz/u-12472-278-37 Erişim: 24/07/2018.

www.pasabahcemagazalari.com/ev-aksesuarlari/duvar-susleri/fatma-ana-eli-aksesuar/u-1017375-278-6281 Erişim: 24/07/2018.

www.pasabahcemagazalari.com/ev-aksesuarlari/duvar-susleri/porselen-koruyan-el/u-13504-278-6 Erişim: 24/07/2018.

www.pasabahcemagazalari.com/koleksiyonlar/camda-sanatli-yazi/alinazar-ayna/u-1023845-300-7336 Erişim: 24/07/2018.

www.pasabahcemagazalari.com/koleksiyonlar/camda-sanatli-yazi/fatma-ana-el-kase/u-80811-300-3217 Erişim: 24/07/2018.

www.pasabahcemagazalari.com/koleksiyonlar/camda-sanatli-yazi/kapi-acan-el-kase/u-1022370-300-7007 Erişim: 24/07/2018.

www.pasabahcemagazalari.com/koleksiyonlar/camda-sanatli-yazi/pence-i-al-i-aba-kase/u-80554-300-2682 Erişim: 24/07/2018.

www.researchgate.net/publication/291137009_Cave_Art_Magara_Sanati Erişim: 29/07/2017.

www.sabah.com.tr/aktuel/2012/12/31/fatma-ananin-eli-neden-bu-kadar-populer Erişim: 24/07/2017.

www.salom.com.tr/haber-103166-500_yil_muzesinden_seckiler_ay_yildizli_tallit.html Erişim: 28/06/2018.

www.salom.com.tr/haber-104017-500_yil_vakfi_turk_musevileri_muzesinden_seckiler__muskalar_ve_nazarliklar.html Erişim: 28/06/2018.

www.salom.com.tr/haber-76822-salomsalam_gizemli_bir_kardesligin_oykusu.html Erişim: 07/03/2012.

www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5963a900330796.71584019 Erişim: 10/07/2017.

www.thoughtco.com/chai-in-judaism-2076800 Erişim: 15/09/2017.

www.thoughtco.com/understanding-the-ayin-hara-2076666 Erişim: 20/05/2018.

www.thoughtco.com/what-is-a-hamsa-2076780 Erişim: 20/05/2018.

www.unicode.org/L2/L2015/15309-hamsa-symbol.pdf Erişim: 03/09/2017.

www.urbanoutfitters.com/en-gb/shop/hamsa-hand-charm-necklace Erişim: 24/07/2018.

www.urbanoutfitters.com/lighting Erişim: 24/07/2018.

www.urbanoutfitters.com/shop/wesley-bird-for-deny-eye-see-hamsa-pillow Erişim:
24/07/2018.

www.urbanoutfitters.com/urban/catalog/productdetail.jsp?id=35879378 Erişim:
24/07/2018.

www.yourholylandstore.com/swarovski-hamsa-star-of-david-necklace/ Erişim:
17/08/2018.

www.yumuktepe.com/turklerde-ocak-kultu-kulturu-arst-turan-ali-caglar/ Erişim:
04/08/2017.

www.zenpirlanta.com/pirlanta-kolyeler/gerdanliklar/urun/3195 Erişim: 24/07/2018.

ÖZ GEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Nefne Fırkan YILMAZ

Uyruğu : Türkiye Cumhuriyeti

Doğum Tarihi ve Yeri: 29.02.1984 / DÜZCE

e-posta : adige.nefne@gmail.com

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Yılı
Lisans	Cumhuriyet Üniversitesi	2010

İŞ TECRÜBESİ

Tarih	Kurum	Görev
11.09.2012	Milli Eğitim Bakanlığı	Öğretmen